

О.В. Заболотний, В.В. Заболотний

Українська мова 10

клас

Рівень стандарту

СТИЛІ МОВЛЕННЯ

Назва стилю	Сфера використання	Функція	Стильові риси	Мовні засоби
Науковий	Освіта, наука, техніка	Виклад наукового матеріалу	Точність, логічність, абстрактність	Нейтральна лексика, терміни, віддієслівні іменники, складні речення зі сполучниковим зв'язком
Художній	Красне письменство	Естетична насолода	Образність, виразність, емоційність, оцінний характер мовлення	Емоційно забарвлені й нейтральні слова, діалектизми, тропи, вільний порядок слів у реченні
Розмовний	Побут, сімейні, дружні стосунки	Спілкування	Емоційність, невимушеність, оцінний характер мовлення	Розмовна й просторічна лексика, фразеологізми, вигукки, модальні частки, звертання, прості речення, неповні речення, окличні речення
Офіційно-діловий	Офіційно-ділові стосунки	Урегулювання службових стосунків	Офіційність, строга точність, стислість викладу	Нейтральна лексика, офіційні слова і вирази, мовленнєві штампи, складені сполучники, розповідні речення, повні речення, речення з рядами однорідних членів
Публіцистичний	Громадсько-політичне життя	Повідомлення, вплив	Закличність, пристрасність, оцінний характер мовлення	Суспільно-політична лексика, емоційно забарвлені слова, тропи, фразеологізми, спонукальні речення, окличні речення, риторичні запитання
Епістолярний	Спілкування, обмін інформацією	Листування	Невимушеність	Звертання, традиційні словосполучення на початку і в кінці послання, етикетні формули
Конфесійний	Релігійні заклади, особисте життя	Спілкування віруючих, мова церкви	Урочистість	Церковна лексика, старослов'янізми, тропи, речення стандартної будови

ЗВУКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Голосні звуки

а о у е и і

Приголосні звуки

Складні

Гласні

Складні

Тверді

Д
З
ДЗ
Г
Г

Т
С
Ц
К
Х

Н
Л
Р

Губні

Б

П
Ф

В
М

Шиплячі

Ж
ДЖ

Ш
Ч

М'які

Д'
З'
ДЗ'

Т'
С'
Ц'

Н'
Л'
Р'
Й

О.В. Заболотний, В.В. Заболотний

Українська МОВА 10 клас

Рівень стандарту

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Генеза»
2010

Умовні позначення:

теоретичні відомості з мови;

завдання підвищеної складності;

завдання з розвитку зв'язного мовлення;

завдання конкурсного характеру;

завдання для роботи зі словником;

завдання з елементами дослідження.

Дорогі десятикласники!

Цим підручником починається вивчення української мови на рівні стандарту в старшій профільній школі.

Ви матимете змогу поглибити й систематизувати отримані раніше знання з орфоєпії, фонетики, лексикології, фразеології, будови слова, морфології, стилістики. Навчитесь доцільно використовувати мовні засоби в різних життєвих ситуаціях із дотриманням українського мовленнєвого етикету, знайдете точки дотику мови як з літературою та історією, так і з математикою, біологією, географією тощо. Отримаєте задоволення від самостійного дослідження мовних явищ, виконання творчих проєктів, створення власних висловлювань, роботи з додатковими інформаційними джерелами, а також мандрівок рубриками *«Культура мовлення»*, *«Моя сторінка»*, *«Мовленнєва ситуація»*.

Перш ніж розпочати роботу за підручником, зверніть увагу на узагальнювальні схеми в додатках – тут представлені основні теоретичні відомості з курсу української мови 5–9-х класів. Цей матеріал допоможе вам у навчанні в 10-му класі.

Під час опрацювання кожного параграфа радимо спочатку ознайомитися з ключовими питаннями теми, пригадати вивчене та виконати вступне завдання дослідницького характеру, щоб зробити хоча й невелике, але власне відкриття. Потім доцільно уважно прочитати теоретичні відомості, осмислити їх та виконати різноманітні тренувальні вправи. Завершуються параграфи висновками, у яких стисло подаються основні положення теми. Завдання рубрики *«Самооцінка і самоперевірка»* стануть вам у пригоді під час повторення вивченого та підготовки до підсумкової атестаційної роботи.

Вправи з позначками *«Попрацюйте в парах»*, *«Два – чотири – всі разом»*, *«Мозковий штурм»*, *«Мікрофон»* виконуються колективно й за окремими правилами, ознайомитися з якими можна в додатках наприкінці підручника. Тут ви знайдете чотири словнички, скорочені відповіді до вправ, покажчик термінів і понять.

Бажаємо вам успіхів у набутті знань, в оволодінні вмінням їх застосовувати, а також самостійних творчих пошуків і відкриттів.

ВСТУП

Функції мови і мовлення. Роль мови у формуванні й самовираженні особистості

Мово! Пресвятая Богородице мого народу!

К. Мотрич

1. Прочитайте висловлювання і поміркуйте над поданими після них запитаннями. Два висловлювання (на вибір) запишіть у зошит.

* * *

Мово рідна! Ти ж – як море – безконечна, могутня, глибинна. Котиш і котиш хвилі своїх лексиконів, а їм немає кінця-краю.

Красо моя! У тобі мудрість віків, і пам'ять тисячоліть, і зойк матерів у годину лиху, і переможний гук лицарів у днину побідну, і пісня серця дівочого в коханні своїм, і крик новонародженого; у тобі, мово, неосяжна душа народу – його щирість і щедрість, радощі й печалі, його труд, і піт, і кров, і сміх, і безсмертя його...

Світлоносна! Ти завжди вабиш, чаруєш, кличеш на теплі й могутні хвилі свої. І я вірний і вічний юнга твій... Єдина печаль проймає, що не вистачить життя, аби переплисти твій мовний океан. Бо ти є Вічність. Ти є Правда, Добро і Краса народу нашого (*С. Плачинда*).

І. Марчук. Пробудження

* * *

Національна мова – це здобуток культури, духовної діяльності певного народу, а одночасно здобуток культури всього людства, бо кожна мова доповнює іншу, а разом – вони витвір світового колективно-го людського розуму (*Г. Нудьга*).

* * *

Слово – наше повнокровне життя, невмируче джерело поступу. З цього невичерпного джерела мовець здобуває не тільки знання про навколишній світ, а й моральні і естетичні оцінки та вподобання (*І. Вихованець*).

* * *

У народу є чаша, яку можна назвати оберегом вічності. Ту криницю живить потужна ріка мови, у неї впадають джерела казки, пісні, мрії, уяви, всеосязної творчості. Народи, які не оберігають чашу пам'яті, неминуче гинуть (*О. Бердник*).

Рідний край. Малюнок
Марини Макарич, 14 років

* * *

Найбільше й найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, у яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід (*Панас Мирний*).

* * *

Мова – це не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще. Мова – це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання віків, мова – це ще й музика, мелодика, фарби, буття, сучасна художня, інтелектуальна і мисленнева діяльність народу (*О. Гончар*).

* * *

Ніжна душа нашого народу бринить у слові. Слово, оповите любов'ю, вигранене вічністю, музично-незбагненне і сонячно-прозоре, заходить у серце і настроює струни ніжності. Ніжність у щасті, ніжність у сумі, ніжність у щемну годину. З ніжної душі – у слово ніжне й запашне, як розпростерта у світ неперевершена українська пісня, у слово-диво, у слово сонячно-кларнетне. Дивиться мудрими очима ніжність і промовляє до нас зелен-травною, яблуновоцвітною весною, червоним осіннім зойком клена – і ніжністю слова (*І. Вихованець*).

Поміркуйте

- Що може трапитися з людиною, коли її позбавити можливості спілкування?
- Які існують засоби спілкування? Чому мова серед них є найважливішим засобом?
- Які факти свідчать про те, що мова – засіб пізнання?
- Що, крім інформації, ми передаємо іншим людям, спілкуючись із ними за допомогою мови?

- Чи правильно кажуть, що мова – це носій культури?
- Чому мова – це скарбниця? Що треба зробити, щоб вона поповнювалася?
- Чи може суспільство функціонувати без мови?

<p>Функція спілкування</p>	<p>Мова і мовлення належать до унікальних явищ людського життя і виконують у суспільстві різноманітні функції.</p> <p>Найважливіша з них – функція спілкування (комунікативна). Завдяки мові люди спілкуються між собою, публічно висловлюють свою волю, бажання, прагнення й перестороги. Ще видатний французький письменник <i>Антуан де Сент-Екзюпері</i> писав, що найбільша у світі розкіш – це розкіш людського спілкування.</p>
<p>Пізнавальна функція</p>	<p>Крім того, мова є важливим засобом пізнання навколишнього світу, адже в ній нагромаджено досвід попередніх поколінь, який закодовано у слові. У кожній мові таким чином фіксується неповторна картина світу, багата інформація, яка потім засвоюється людиною.</p>
<p>Культурно-носна функція</p>	<p>Мова є носієм культури. Через мову відбувається засвоєння людиною культури свого та інших народів. Разом з мовою ми сприймаємо пісні, казки, жарти, звичаї й традиції народу.</p>
<p>Естетична функція</p>	<p>Якщо в побутовому мовленні мова виконує переважно функцію спілкування, то в художньому вона є засобом образотворення, виконує естетичну функцію, тобто є джерелом естетичної насолоди від сприйняття художнього образу. Мова допомагає сприймати й розуміти світ крізь призму прекрасного. Отже, вона є першоелементом культури й лежить в основі розвитку різних видів мистецтва, які мають естетичне значення в суспільстві.</p>
<p>Експресивна функція</p>	<p>Експресивна функція мови полягає в тому, що завдяки слову кожен з нас розкриває для інших людей свій неповторний внутрішній світ, світ своєрідних думок і почуттів. «Заговори, щоб я тебе побачив», – казали античні мудреці.</p>

2. Мозковий штурм. Що є спільного для всіх функцій мови?

3. Прочитайте висловлювання і поміркуйте над поданими після них запитаннями.

* * *

Рідна мова – це найособистіша й найглибша сфера обстоювання свого «я», коли воно є, своєї особистості і національної гідності (*І. Дзюба*).

* * *

Мова єднає між собою представників певного народу в часі і в просторі. Прилучення людини до рідної мови – це входження її в суспільство, підключення до колективного розуму. Усвідомлення себе як людини здійснюється через мову рідних дитині людей, а тому протягом усього свого життя кожен сприймає цю першу мову в оточенні

спогадів про батька й матір, братів і сестер, про рідний дім. Позбавити людину рідної мови – чи то згідно з її волею, чи всупереч їй – аморально: це те ж саме, що підрізати коріння її духовності (В. Русанівський).

* * *

Наша мова – найважливіша частина не лише нашої поведінки, а й нашої особистості, нашої душі, розуму, нашої здатності не піддаватися впливам середовища, якщо воно затягує (Д. Лихачов).

* * *

Мовою не тільки визначається національний характер людини, її закладено в нас генетично, вона виступає тим успадкованим інструментом, який поєднує теперішні покоління з попередніми. Науковці стверджують, що сучасна електроніка дозволяє розрізнити національні особливості плачу новонародженої дитини. Здогад про генетичну спадковість мови ще в XVIII ст. висловив німецький філолог *Вільгельм фон Гумбольдт*. Він вважав, що мову закладено у вигляді коду в нейроклітинах людського мозку, що цей код генетично передається від батьків дітям. Теорія Гумбольдта знаходить підтвердження й у наш час. Сучасні вчені спостерегли, як чужа мова, насаджена в ранньому віці, гальмує розумовий розвиток людини (Г. Стульська).

Поміркуйте

- Серед учених існує думка про те, що людина може найбільше розвинути свій талант на основі рідної мови. З чим це пов'язано?
- Як ви вважаєте, чому не можна забувати рідну мову?
- Чому мову називають генетичним кодом народу?
- Як мова впливає на формування особистості?
- Яку роль відіграє мова в житті кожної людини?

Мова й особистість

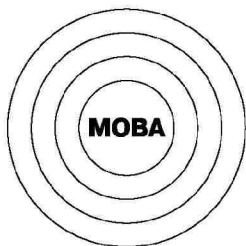
Збагачуючись знаннями, відображеними в мові, людина формує себе як особистість. А під час повсякденного спілкування ми реалізуємо себе, виявляючи своє ставлення до навколишнього світу. Насамперед мова сприяє національному самоототожненню. Так, українці Росії, Канади, Америки та інших країн, де є українська діаспора, виражають належність до українства українською мовою. Особливо зростає роль мови в наш час, коли на неї покладається важливе завдання прилучення якнайбільшої кількості наших співгромадян до виявлених у слові національної духовності, моралі й культури.

4. Колективне завдання. Дайте кожен відповіді на подані запитання одним-двома словами. Узагальніть колективом усі учнівські відповіді і вплишіть найвлучніші з них у заздалегідь накреслені на дошці схеми.

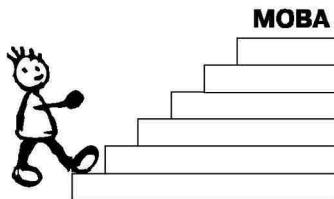

Плакат Соломії Старак, 14 років

1. Чим для людини є мова?

2. Чим збагачується людина, вивчаючи мову?

Право на життя

Безсмертя мови є часточкою безсмертя людини і її народу. Тому **потрібно берегти свою мову**, в якій відбилася душа народу, щоб донести до майбутніх поколінь найзаповітніші думки наших предків і сподівання наших сучасників:

Нас далеко чути, нас далеко видно,
Дмуть вітри історії в наші паруси.
Розвивайся й далі, мово наша рідна,
І про нас нащадкам вістку донеси.

(О. Підсуха)

? Запитання і завдання для узагальнення

1. Які функції виконує мова в суспільстві?
2. Яка основна функція мови? Які структурні одиниці мови виконують її?
3. Розкажіть про роль мови у формуванні й самовираженні особистості.
4. Аргументовано доведіть, що мова є найдивовижнішим явищем у світі.
5. Яким шляхом, на вашу думку, треба йти Україні, будуючи мовну політику?
6. Проведіть у класі конкурс на знання прислів'їв, приказок, афоризмів про мову, слово. Після закінчення конкурсу запишіть 2–5 таких висловів у свій зошит.
7. Складіть вірш або підготуйте усне повідомлення про функції мови в суспільстві.

Агатангел Кримський

Найвідомішим поліглотом України є, безперечно, академік Агатангел Кримський – видатний український сходознавець, історик, мовознавець, письменник і громадський діяч, людина універсальних знань і колосальної творчої спромоги. Він навіть не міг назвати точної кількості тих мов, які знав (а це були не тільки живі мови, але й мертві), проте приблизно окреслював їх число шістдесят'яма. Головна спеціалізація вченого – східні мови, з яких він залишив дуже багато перекладів, а також досліджував їхні особливості. Найбільше цей видатний поліглот вивчав саме українську мову.

Про його феноменальні мовні здібності ходили легенди, сучасники переказували численні комічні випадки, пов'язані з дивомовником. Ось один із таких випадків. Якимось до Агатангела Кримського прийшов студент і під час розмови поцікавився, чи прийняв би професор його на роботу, якби він почав вивчати всі азійські мови, що їх знає Кримський. На це Агатангел Юхимович відповів: «Ні, але дуже радо прийняв би вас на роботу тоді, коли б ви вивчили всі ті європейські мови, яких я не знаю». Зрозуміло, що це було неможливо, оскільки таких мов у природі не існувало.

Цікаво знати

Дослідники українських прізвищ з'ясували, що найчисленнішою групою серед найменувань є ті, що утворилися від власних імен. Найпоширеніші прізвища, які походять від імені Іван (близько 130 форм), – *Іваненко, Іванишин, Іванів, Іванців, Івас, Іваниця, Іванченко...* Більше як півсотні прізвищ походять від таких імен, як *Григор, Михайло, Семен, Степан, Федір, Яків*.

Як це було

Синус і затока

Слово *синус* латинського походження і означає «затока». Який же зв'язок має затока із синусом?

Дугу кола можна уподібнити до зігнутого лука, а хорду, що її стягує, – до тятиви цього лука. Один індійський математик саме так і назвав свого часу півхорду – *тятивою*. Проте при перекладі індійського тексту арабські математики зіткнулися з проблемою: особливістю арабської мови є те, що в ній виписуються лише приголосні літери, а голосні пропускаються. Отже, голосні, ужиті в слові, доводиться встановлювати з контексту. Слово *затока* арабською має однакові приголосні зі словом *тятива*. Перекладач, який пізніше перекладав арабський текст латинською мовою, утрудився прочитати його як *затока*, що латиною звучить як *синус*.

Культура мови починається із самоусвідомлення мовної особистості. Вона зароджується й розвивається там, де носіям національної літературної мови не байдуже, як вони говорять і пишуть, як сприймається їхня мова в різних суспільних середовищах, а також у контексті інших мов.

М. Пилинський

РІВНІ МОВНОЇ СИСТЕМИ. НОРМИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ І СПІЛКУВАННЯ

Ви знатимете:

- рівні мовної системи та норми української літературної мови;
- види й засоби спілкування;
- вимоги до культури мовлення;
- особливості національного мовленнєвого етикету.

Ви вмітимете:

- спілкуватися відповідно до вимог культури мовлення;
- використовувати вербальні і невербальні засоби спілкування.

§ 1. Рівні мовної системи. Норми літературної мови

Про рівні мовної системи, їхні одиниці та необхідність дотримання норм літературної мови

Пригадайте

- Які розділи мовознавства ви знаєте? Що вивчає кожен із них?

5. I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Як ви розумієте твердження автора: «*Мова є системою*»? Які приклади інших систем ви могли б навести? Чим мовна система подібна до них?

Мова є системою. Система – це сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів. Якщо із системи вилучити якийсь елемент, вона не зможе функціонувати або її функціонування буде недостатньо ефективним. Уявіть собі, що з пашої мови зник звук [б]. У такому випадку слова, які мають цей звук, довелося б вимовляти без нього або замість нього вживати найближчий за звучанням до нього звук [п], що призвело б до непорозумінь (*М. Кочерган*).

II. Наведіть кілька прикладів того, як вилучення окремого елемента із мовної системи може стати причиною непорозуміння.

Мовні рівні

Мовна система має **чотири рівні**. Найнижчим рівнем є **фонетичний**, далі йде **морфемний**, потім **лексичний**, і найвищим рівнем є **синтаксичний**. Кожен рівень має свою **одиницю**:

Одиниці мови

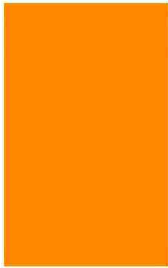
- фонетичний – звук;
- морфемний – морфему;
- лексичний – слово;
- синтаксичний – словосполучення, речення.

Мовні рівні не є автономними, незалежними. Морфемний рівень виражає найзагальніші елементи змісту і готує матеріал для побудови слів. На лексичному рівні формуються конкретні елементи змісту, але це ще не сам зміст. На рівні словосполучення актуалізуються, уточнюються потрібні для вираження змісту значення слів. Зміст виражається через речення, яке є основним знаком мовлення. На рівні тексту змісти окремих речень зливаються, взаємодоповнюються і таким чином передають не ізольовані деталі дійсності чи окремі думки, а цілсну картину в її динаміці й розвитку.

Така логічна схема більш-менш однакова для всіх мов. Але чим глибше ми проникаємо в структуру мови, тим більше виявляється її своєрідність.

Зміни мовної системи

Рівні мови можуть змінюватися. Найбільш чутливою до змін у суспільстві є **лексика**. Одні слова з'являються в мові (*саміт, електрот, портфоліо*), інші зникають.

Щоправда, основний словниковий склад змінюється повільно. За даними американського мовознавця *М. Сводеша*, за 1000 років змінюється 20 % слів основного словникового фонду. Повільніше за словниковий склад змінюється **фонетика**. Зміни у фонетичі важко помітити протягом життя одного покоління. Однак фонетичні зміни все ж мають місце. Наприклад, у давньоукраїнській мові зникли голосні звуки [ѣ] і [ѣ], звук [ѣ] перейшов у [ї], стало діяти чергування [о], [е] з [ї] в закритому складі тощо.

6. Мозковий штурм. Що є спільного й відмінного між звуком, словом і реченням?

7. І. Прочитайте виразно вірш, визначте його основний мотив. Поясніть, як ви розумієте зміст двох перших рядків.

М. Алексомати.
Побачення (фрагмент)

І кохання має пори року,
Має вихідні й святкові дні,
То воно дає гіркі уроки,
То майне прощально вдалині.
То в життєвих нетрях заблукає
Й, повернувшись, упаде до ніг.
І на всій землі того немає,
Хто б йому простить цього не міг.
Скільки сліз пролито через нього,
Та вирує пристрасть в нім яка!
І хоч терном встелена дорога,
Та ніхто із неї не зверта.

(Г. Дудка)

II. На основі тексту покажіть функціонування в мовній системі чотирьох рівнів. Наведіть приклади одиниць кожного рівня. Який із рівнів реалізується лише в усному мовленні?

III. Запишіть вірш під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Обґрунтуйте орфограми та пунктограми. Накресліть схему останнього речення.

8. І. Прочитайте текст. Визначте його тему та мікротеми. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци. До якого стилю мовлення він належить?

КУДИ ПЛИВЕ МІСТО

У XIX столітті про катастрофічні наслідки глобального потепління ще й не чули, вважаючи його початком райського життя для землян. Тоді мріяли про різні способи покращення клімату.

Один учений, наприклад, запропонував розтопити льоди, посипавши чорним пилом арктичну кригу, адже темний колір добре притягує сонячну енергію. Понад 100 років тому не зважали на те, що рівень води підвищиться. Навпаки, сподівалися, що на узбережжі Північного Льодовитого океану стане значно тепліше. Отоді, мовляв, людство не знатиме горя-бід, сіятиме на Півночі пшеничку та садитиме картопельку. А рясні дощі, може, випадуть аж в азійських та африканських пустелях.

Зараз учені далекі від думки влаштувати з доброго дива новий все-світній потоп. Їх тривожить загроза танення крижаної шапки Землі. Тож найвидавніші уми планети пропонують свої проекти, як цього уникнути. По-перше, радять вивести на космічну орбіту величезні дзеркала, що відбиватимуть надлишки сонячної енергії, по-друге, розпилювати в атмосфері хімічні речовини, які б не пропускали частину сонячних променів до земної поверхні, по-третє, вивести рослини з листям, що відбивало б сонячне проміння.

О. Шовкуненко. Криголам

Поки вчені роблять свою справу, **архітектори** обмірковують, як ми житимемо, коли вся поверхня Землі опиниться під водою. За прогнозами, протягом ХХІ століття рівень Світового океану підніметься на 20–90 см!

Нещодавно **зодчі** запропонували проект плавучих міст-островів, що нагадують велетенські лілії. Такі міста триматимуться на воді, як поплавки, і вміщатимуть до 50 тисяч мешканців. Життя городян забезпечать екологічно чисті види енергії – вітру, сонця, припливів і відливів; а рослини, якими ці міста будуть озеленені, постачатимуть смачні овочі та фрукти (*Із журналу*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте, які речення – прості чи складні – переважають у тексті. Як ви думаєте, чому? Які з цих двох видів речень допомагають повніше передати думку, точніше виразити зв'язки між явищами?

2. Запишіть у фонетичній транскрипції чотири слова (на вибір), у яких є букви, що позначають два звуки.

3. Знайдіть слова із суфіксами, які надають словам зменшено-пестливого відтінку. З якою метою використано ці слова в тексті?

4. Випишіть словосполучення, характерні для наукового стилю мовлення. Визначте головне та залежне слово в кожному словосполученні.

5. Випишіть із речень тексту вставні слова. Яку роль відіграють вони в структурі тексту?

6. З'ясуйте за тлумачним словником лексичне значення двох виділених слів. Чи є вони синонімічними? З якою метою в тексті використано обидва слова?

9. I. Спишіть речення. Підкресліть члени речення та надпишіть над кожним словом його частину мови. Випишіть словосполучення.

Похилився колос на долоню, довгим вусом шепче про врожай (*II. Дорошко*).

II. **Два – чотири – всі разом.** Доберіть до кожного повнозначного слова спільнокореневі. Виділіть словотворчі суфікси та префікси.

Норми мови

Упорядкованості мовній системі надають **мовні норми**. Норма властива кожній національній літературній мові як основна і необхідна умова її існування й повноцінного функціонування в суспільстві.

Мовна норма – це сукупність мовних засобів, що вважаються правильними і сприймаються носіями мови як зразок суспільного спілкування в певний період розвитку мови і суспільства.

Ознаки мовної норми

Визначальними **ознаками мовної норми** є гнучка стабільність, варіантність, дотримання ustalених, загальноприйнятих правил щодо слововживання, написання, наголошування слів, граматичного оформлення висловлювання. Порухення літературної мовної норми спричиняються, наприклад, сплутуванням слів, що мають близьке звучання, але відмінне лексичне значення (*тактовний – тактичний, талан – талант*); впливом діалектної вимови (*хожу, ходю* замість літературного *ходжу*); незнанням законів синтаксичної сполучуваності слів (*молодший брата* замість нормативного *молодший за брата*) тощо.

Мовні норми і стиль

Мовні норми є спільними для різних стилів мовлення. Проте кожен з них має і свою специфічну – внутрішню – норму. Наприклад, використання слів *привіт! бувай!* у значенні одиниць мовного етикету для сучасної української літературної мови є нормативним. Однак внутрішня норма **офіційно-ділового** стилю не допускає вживання цих слів у своїх текстах. Для стильової ж норми **розмовного** мовлення названі слова є цілком прийнятними.

Зверніть увагу! Закони писемної мови зібрані в «Українському правописі» (редакція 1993 року). У цьому документі відтворено основні правила граматики, орфоєпії, графіки. Усе, що суперечить цим правилам, є порушенням норми. Ілюстрації до наведених правил ви знайдете в словниках.

Види норм

Норми української літературної мови поділяються на *орфоєпічні, лексичні, граматичні* (морфологічні, синтаксичні), *стилістичні, орфографічні, пунктуаційні*.

Види норм української літературної мови	
Орфоєпічні	Регулюють наголошування слів, а також вимову голосних і приголосних звуків
Лексичні	Визначають можливості використання слова відповідно до лексичного значення та його відтінків, а також правила сполучуваності слів у реченні
Морфологічні	Визначають літературні форми слів

Види норм української літературної мови	
Синтаксичні	Визначають правила побудови словосполучень і речень
Стилістичні	Визначають доцільність використання мовних одиниць різних рівнів у тому чи іншому стилі мовлення
Орфографічні	Визначають правила написання слів
Пунктуаційні	Фіксують систему правил уживання розділових знаків

Сфера застосування норм

Мовні норми різняться **сферою застосування**. Наприклад, орфографічні і пунктуаційні норми стосуються лише письма, а орфоепічні реалізуються тільки в усному мовленні. Частина норм є актуальною як для письма, так і для усного мовлення. Такими є норми, що стосуються лексичного складу мови або утворення форми слова чи побудови речення згідно з граматичними правилами.

10. Прочитайте висловлювання відомого українського мовознавця. Поміркуйте, чи має право носій мови ігнорувати установлені мовні норми, якщо його смаки й оцінки не збігаються з ними.

З погляду суто наукового не можна говорити, що в мові що-небудь є правильне або неправильне, – бо все, що є в мові, має причини своєї появи, отже, по-своєму обґрунтоване. Однак практичні потреби порозуміння, спілкування і закріплення національної єдності владно вимагають, щоб норми були і щоб у мові засуджувалося все те, що цим нормам не відповідає (*Ю. Шерех*).

11. I. Прочитайте типові мовні звороти, що вживаються в автобіографії, характеристики. Які норми в них порушено? Запишіть правильно.

Підвищення в посаді, урядові винагороди, робота по сумісництву, по закінченню, поступити в інститут, приймати участь, працюю в якості вчителя, написати свою власну біографію, працюючи на даній посаді, вдосконалив знання по роботі, інженер по обслуговуванню, відношення в колективі, відношення до роботи, гармонічний розвиток, особовий приклад, отримувати досвід, курси по вивченню іноземних мов.

II. З двома зворотами складіть і запишіть речення, характерні для вищезгаданих ділових паперів.

12. I. Спишіть речення. Розставте пропущені розділові знаки відповідно до пунктуаційних норм. Обґрунтуйте орфограми.

1. Криниця розбалакалась з відром і вікна променями протирають очі (*Н. Гнатюк*). 2. Уміння розв'язувати задачі таке ж практичне мистецтво як і вміння плавати бігати чи танцювати (*Д. Поля*). 3. Почалося у сонця

безсоння і подовшали раптом дні (В. Симоненко). 4. Вже листопад підкрався з-за дубів і гай знімає золоту перуку (Л. Костенко). 5. Тихі води дніпрові я стрічав у дорозі сині хмари діброви спілі ранки та грози (А. Малишко). 6. Натрудившись у квітні перецвівши у маю йдуть дерева перелітні в повінь лагідну своєю (М. Рильський). 7. Край прогнуптого вечорого неба врзаючись у зоряну імлу і досі трудиться старий нагорблений вітряк (М. Стельмах).

II. Назвіть, чим ускладнено кожне речення. Знайдіть і підкресліть у двох реченнях дієприслівникові звороти.

Із глибин мовознавства

Мовні норми з часом можуть змінюватися, утрачати силу. Ці зміни вивчають мовознавці і на ґрунті досліджень формують нові правила чи редагують існуючі. Іноді в мові співіснує кілька норм. Сучасна українська літературна мова має значну кількість варіантів на різних рівнях, наприклад на фонетичному (зага́дка, помі́лка, за́вжді́), морфологічному (подарунок сину – подарунок синові, п'ятьма – п'ятьома) тощо.

13. Попрацюйте в парах. Запишіть по черзі словосполучення, добираючи з дужок найбільш точне слово. Мотивуйте свій вибір.

(Прихильник, шанувальник, послідовник) таланту; (доступний, зрозумілий, досяжний) виклад; (обіймати, осягати, охоплювати) посаду; (свідоцтво, посвідчення, посвідка) про народження; (сперечання, спір, дискусія) у пресі; (говорити, казати, висловлювати) думки; (оплачувати, сплачувати, платити) борги; (діставати, здобувати, набувати) освіту; (вичерпна, фундаментальна, глибока) відповідь; (хиба, помилка, вада) в розрахунках; (проведення, здійснення) валютних операцій.

14. Мікрофон. Чи згодні ви з твердженням польського письменника Адама Міцкевича: «Одного неточного, невдало сказаного або хоча б погано вимовленого слова іноді досить, щоб зіпсувати все враження»? Обґрунтуйте свою відповідь.

15. Відредагуйте подані речення відповідно до норм літературної мови і запишіть.

1. Слухачі не зрозуміли смислу нового терміна. 2. Від сьогодні він звільнений із цієї посади. 3. Відношення між учнями та вчителями мають бути доброзичливими. 4. Для капітального ремонту нам підійде любий матеріал. 5. У цьому році я завершую навчання в інституті. 6. У відповідності з рішенням журі перемогу було присуджено наймолодшому учаснику. 7. Передсвяткова виставка-продаж відбудеться за адресом: вулиця Дмитрівська, 34. 8. Завдання потрібно виконати при всіх обставинах. 9. При відсутності старости класу його заміщає хтось другий. 10. Так як оратор не додержувався регламенту, то голова зборів лишив його слова.

16. I. Порівняйте наведені тексти. Визначте тему, стиль і тип мовлення кожного з них. Яким завданням підпорядковується добір мовних засобів у цих текстах? Чи дотримано стилістичних норм?

1. Дуб звичайний – однодомна рослина родини букових. Дерево 20–50 м заввишки, з широкою неправильною кроною. Молоді гілки зе-

ленувато-бурі або червонуваті, голі або ледве опушені. Кора на стовбурі і багаторічних гілках темно-сіра. Листки короткочерешкові, видовжено-оберненояйцеподібні, перистолопатові, біля основи – з вушками. Цвіте протягом квітня – травня; плодоносить у вересні – жовтні.

Утворює чисті насадження або росте в суміші з іншими породами майже по всій території України (З енциклопедичного довідника).

Г. Толстєкін. Дубовий гай

2. У багатьох чудових українських народних піснях оспівано зелено-го патріарха лісів. У багатьох віршах постає він як символ незламної сили, могутності та переможного довголіття!

Дуб і справді живе надзвичайно довго. У селі Верхня Хортиця, яке нині перетворилося на передмістя Запоріжжя, височить старезний дуб-велетень, вік якого – понад вісімсот років. Ще за часів Київської Русі з брунатного жолудя проклюнувся паросток і, пабираючи сили, згодом перетворився на могутнє розлоге дерево. Під ним проходили слов'янські племена, мешканці південних степів, у його затінку відпочивали, ховалися від дощу або палючого сонця. Нині над дубом-велетнем мчать реактивні лайнери, пролітають штучні супутники Землі, а він, як і колись, живе, зеленіє, задумливо шумить серед безкраїх рідних обшпирів (С. Івченко).

II. Перекажіть усно другий текст. Завершіть переказ висновком про такі риси людини, як незламність, могутність і стійкість, символом яких є дуб.

17. Відредагуйте текст. Поясніть типові помилки у вживанні лексичних засобів.

Галина перебувала на підприємстві на гарному рахунку. Вона домоглася успіху шляхом сумлінної праці. Хоч на початку з нею і не хотіли рахуватися. Це їй коштувало чимало зусиль. Трудова наполегливість викликається заінтересованістю дівчини в збільшенні виходу продукції. І цього аж ніяк не можна скинути з рахівниці. Збоку вона виглядала цілком щасливою. Спочатку вона лише намацувала новий стиль в роботі, та згодом розгорнула свою діяльність. У кінцевому рахунку вона перемогла (За К. Гордієнком).

18. **Мозковий штурм.** Як відомо, мова – це одночасно і жива діяльність, і продукт минулого. Стосовно цього доведіть або спростуйте тезу: «Мовна норма – категорія історична». Скористайтеся пам'яткою «Як довести думку», вміщеною наприкінці підручника.

1. Мова має чотири рівні, які утворюють загальну систему мови. Кожен рівень має свою одиницю і вивчається окремим розділом мовознавства.
2. Унормованість літературної мови є її найголовнішою ознакою. Опанування норм сприяє підвищенню культури мовлення.

§ 2. Культура мовлення

Про основні вимоги до культури мовлення, а також про типові мовленнєві помилки та способи їх усунення

Пригадайте

- Яке мовлення вважається доречним, точним і змістовним?
- Що означає говорити й писати правильно?

19. І. Прочитайте текст. Як автор тлумачить поняття *культура* і *мовна культура*? Користуючись довідниковою літературою, дайте визначення термінів *культура* і *культура мовлення*. Порівняйте визначення, знайдені вами, з авторськими тлумаченнями.

ЛЮДИНА І КУЛЬТУРА

Людина створила культуру, а культура – людину. Людина реалізується в культурі думки, культурі праці й культурі мови.

Культура – це не тільки все те, що створено руками й розумом людини, а й вироблений віками спосіб суспільного поводження, що виражається в народних звичаях, віруваннях, у ставленні один до одного, до праці, до мови.

Мовна культура – це надійна опора у вираженні незалежності думки, розвиненості людських почуттів, у вихованні діяльного, справжнього патріотизму. Культура мови передбачає вироблення етичних норм міжнародного спілкування, які характеризують загальну культуру нашого сучасника (*В. Русанівський*).

ІІ. Поясніть, як ви розумієте зміст першого речення тексту. Чи погоджуєтеся ви з автором?

Поняття культури мовлення

Культура мовлення – це дотримання мовцями ustalених мовних норм усної і писемної форм літературної мови та майстерне використання виражальних засобів мови залежно від стилю, жанру, типу мовлення.

Крім того, культура мовлення – це і відповідний розділ мовознавства, який розробляє правила вимови, наголошення, слововживання, формотворення, побудови словосполучень і речень та вимагає від мовців їх неухильного дотримання.

Значення культури мовлення

Володіючи нормами культури мовлення, можна уникнути багатьох проблем, конфліктів, швидше досягти життєвих цілей. **Мовлення людини – це своєрідна візитна картка, це свідчення рівня освіченості особи, її культури, а разом з тим – це і показник культури суспільства.** Словесний бруд, що заповнює мовлення громадян, мовленнєвий примітивізм, вульгарщина – тривожні симптоми духовного нездоров'я народу. Ще мудрий Езоп довів, що наше слово – це і найкраще, що є в розпорядженні людини, і найгірше, чим вона володіє.

Основні вимоги до культури мовлення	
Якості мовлення	Правила мовлення
Змістовність	Продумувати тему й основну думку висловлювання; підпорядковувати матеріал темі й основній думці; говорити й писати лише те, що добре відомо; не говорити й не писати зайвого
Логічна послідовність	Говорити й писати послідовно, забезпечувати смислові зв'язки між словами і реченнями в тексті, систематизувати дібраний матеріал
Багатство мовних засобів	Використовувати різноманітні мовні засоби (слова, словосполучення, речення), уникати невинновданого повторення слів, однотипних синтаксичних конструкцій
Виразність	Добирати слова й будувати речення так, щоб якнайкраще передати думку, бути оригінальним у висловлюванні
Точність	Знати предмет мовлення й закони літературної мови, добирати слова й будувати речення так, щоб найточніше передати зміст висловлювання, правильно використовувати багатозначні слова, синоніми, омоніми, антоніми, пароніми, фразеологізми
Доречність	Ураховувати адресата висловлювання, як буде сприйняте сказане, за яких обставин відбувається спілкування
Правильність	Дотримуватись орфоенічних, лексичних, фразеологічних, словотворчих, граматичних, орфографічних, пунктуаційних та стилістичних правил літературної мови

Грамотність і багатство мовлення

Основою мовленнєвої культури є **грамотність**, тобто дотримання загальноприйнятих літературних норм у користуванні лексичними, фонетичними, морфологічними, синтаксичними і стилістичними засобами мови. Але мовлення має бути не тільки правильним, а й **лексично багатим, синтаксично різноманітним**. Щоб цього досягти, потрібно вслухатися в живе мовлення, вдумливо читати різну літературу, звертаючи увагу на вживання окремих слів, на особливо вдалі висловлювання, на побудову речень. Треба активно розвивати своє мовлення: усно й письмово викладати думки, виправляти себе, перебудовувати сказане, шукати найкращі варіанти висловлювання.

Багатство мовлення визначається **смисловим насиченням** слова, що створюється правильним і доречним застосуванням у мовленні синонімів, омонімів, паронімів, багатозначних слів. **Емоційне забарвлення** текст отримує завдяки використанню різних суфіксів, фразеологізмів, прислів'їв, приказок.

Значно збіднюють мову, роблять її невиразною штампи та канцеляризми. Наприклад: *з якого питання?* замість *чому?*; *спрямувати увагу на виконання завдань* замість *старанно виконувати завдання*. Такі вислови доречні лише в офіційно-діловому спілкуванні. Засмічують мову слова-паразити (*так би мовити, значить, власне кажучи*), паузи вагання (*е-е..., гм..., той..., ну...*), лайливі слова та нецензурні вислови, просторіччя тощо. Потрібно також доречно вживати терміни та іншомовні слова.

Зверніть увагу! Культура мовлення тісно пов'язана з культурою мислення. Якщо людина ясно, логічно мислить, то й мовлення в неї ясно, логічне. І навпаки, якщо в людини немає думок, якщо вона говорить про те, чого не розуміє, то й мовлення в неї плутане, беззмістовне.

20. І. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Поясніть, чому пісню вважають душею народу.

ПІСНЯ-ПЕРЕМОГА

Коли Творець подарував Україні Пісню – пісенною стала Душа українців. З Піснею вони працювали, святкували, проводжали родаків до вогнищ предків, ставали удатнішими, славнішими.

Уже мала Пісня новонароджених донечок: Веснянку, Купайличку, Весільничку. Слава про те диво по всіх усядах гордо котилася!

Не міг змиритися з такою красою, з таким успіхом Рода-Творця Чорнобог. Тож якось, коли вдосвіта Пісня з доньками молилася у своєму Храмі, незчисленне військо Темряви оточило їх, густим непроглядним мороком закрило від Ока Сонця.

– Побачимо, – мовив до Пісні Чорнобог, – як люди тебе люблять, як визволяти кинуться! А без живильної енергії світла ти хутко зачахнеш!

Спершу, і справді, усі лише слізно журилися, але скоро сміливіші рушили до Храму Пісні, який височів на найвищій горі. Та дорога була надзвичайно важкою. Люди терпіли холод, голод, ранилися об гостре каміння, зривалися в прірву... Слабодухі повернулися, мовляв: жили ж собі якось без пісень, то й далі проживемо. Але найвитриваліші і найхоробріші, ті, що усвідомили глибину, ширину, висоту сутності Людини, із запаленими факелами, свічками, з гілочками дерева верби (з неї вони майстрували бандури, вважали символом Матері Всесвіту і провісницею Весни) все ж дійшли до оточеного злими силами Храму, де на них оскажено накопився чорний Смерч. Погасив факели і свічки, крутив людей по землі, шматував одяг і тіло. Здавалося – це вже кінець... Та раптом вербові гілочки задзвеніли бандурно і... розквітлі!

Це Сонце, почувши тривожну, сигнальну музику верби, послало на ті звуки свої промінці. Темрява ро-

В. Ольдрих. Чарівний концерт

зірвалася на шматки – і золотими потоками поллялося світло! Нажахана вояки Пітьми з криками рвонули навтікача.

А знесилена Пісня стріпнула веселковими крильми, злотострунним волоссям і заспівала, а разом з нею співали ледь живі люди. І від тої незнищенної енергії народилася ще одна донька Пісні – Пісня-Перемога (Н. Петрук).

II. Проаналізуйте текст стосовно дотримання в ньому вимог культури мовлення. Скористайтеся відповідною таблицею параграфа.

III. Складіть і запишіть план тексту. За планом стисло перекажіть прочитане (усно). Дотримуйтеся логічності та точності мовлення.

Мовленнєва ситуація

Прийшовши з магазину, хлопчик на обгортці одного з молочних продуктів прочитав у голос: «Продукція нашого заводу надзвичайно корислива».

– Ой, краще не їсти цієї продукції, – сказала бабуся.

– Чому? – здивувався онук.

– Бо вона в них «схильна до наживи».

Як ви думаєте, чому такий висновок зробила бабуся? Обґрунтуйте свою відповідь.

21. З'ясуйте лексичні значення поданих слів-паронімів. Складіть і запишіть з ними словосполучення. За потреби скористайтеся тлумачним словником або словником паронімів.

Військовий – воєнний; особовий – особистий; афект – ефект; ефектний – ефективний; авторитетний – авторитарний; корисний – корисливий; пам'ятка – пам'ятник; показник – покажчик; кампанія – компанія.

22. I. Спишіть речення, вставляючи на місці крапок синонімічні сполучні слова *який, що, котрий* як засіб зв'язку підрядних частин. Чи допомогла вам варіативність сполучних засобів уникнути однотипності й урізноманітнити мовлення?

Зайшов до історичного музею, дивився на речі, ... якимсь чином не згоріли в часі, на зброю, ... якимсь чином не заржавіла, на книги, ... випускалися бозна-як давно і ... горталися впродовж сторіч новими й новими людьми, ... шукали в них загадки вічного (За В. Шевчуком).

II. Накресліть схему речення, визначте його вид. Підкресліть вставлені вами слова як члени речення.

23. Відредагуйте речення. Поясніть суть допущених помилок. Відредаговані речення запишіть. Скористайтеся поданою нижче довідкою.

1. Питання йшло про нове будівництво школи на протязі року. 2. На нараді було розглянуто комплекс питань, пов'язаних з аграрним комплексом. 3. Текст заяви має бути лаконічним і стислим. 4. Публіка захоплено слухала трю з трьох викошавців. 5. Питання про цей апарат досліджувалося в кількох дослідженнях. 6. У подальшому майбутньому підприємство планує покращити результати роботи. 7. У травні місяці кияни святкують день міста. 8. Своєю працею працівники галузі зміцню-

ють економіку держави. 9. Ми завжди пам'ятаємо і не забуваємо почальні сторінки історії нашої країни. 10. Відкривши очі, він побачив, що світло в кімнаті вже виключено, а у відкрите вікно летить яскраве сонячне проміння.

Довідка

Правильно	Неправильно
<i>Йдеться про навчання. Розплющити очі після сну. Я пам'ятаю про вас. Вибачте.</i>	<i>Мова йде про навчання. Розкрити очі після сну. Я пам'ятаю і не забуваю про вас. Я вибачаюся.</i>

24. Мозковий штурм. Чому мовну культуру вважають опорою у вираженні думки, розвиненості почуттів?

 25. З'ясуйте лексичні значення слів, які записані першими в кожному синонімічному ряді. Визначте, яке з наведених слів синонімічного ряду буде точнішим, доцільнішим, найбільш придатним у тому чи іншому конкретному випадку. За потреби скористайтеся тлумачним словником або словником синонімів.

Авторитет – повага, пошана, престиж, вага.

Аргумент – доказ, підстава, обґрунтування, мотив.

Дефект – помилка, прорахунок, хиба, вада.

Ремонтувати – лагодити, налагоджувати, виправляти, відновлювати.

Чіткий – ясний, очевидний, недвозначний, однозначний.

Екстрений – негайний, спішний, терміновий, надзвичайний, невідкладний.

Енергійний – рішучий, наполегливий, активний, працьовитий.

Основний – головний, найважливіший, найактуальніший, першочерговий.

Стимул – причина, поштовх, рушійна сила, імпульс.

II. Складіть і запишіть речення з кожним словом одного з синонімічних рядів (на вибір).

26. Мікрофон. Як ви розумієте вислів французького письменника Франсуа де Ларошфуко: «Істинне красномовство полягає в тому, щоб сказати все, що треба, але не більше»? Чи тотожні поняття *багато говорити* й *багато сказати*?

27. I. Прочитайте текст. Поміркуйте, які якості мовлення порушено в ньому, чи всі слова вжито доречно.

ПОВНА КОНСОЛІДАЦІЯ

Добрий день, Поліно Платонівно!

Не знайшовши консенсусу, ти незначну конфронтацію так близько прийняла до серця, що навіть не погодилася на деякий консорціум і вирішила припинити наші стосунки.

Я ще раз офіційно заявляю, що ніякої альтернативної тобі особи в мене немає. У тому, що часто приходив пізно, винуваті брифінги, бо я маю високий рейтинг і мені доручали їх проводити.

Сподіваюся, що ти все добре обміркуєш, прийдеш до конверсії і, незважаючи на плюралізм наших думок, повернешся і в нас з'явиться повна консолідація.

Усе буде о'кей. Чекаю. Кирило (Ф. Лузан).

 II. Випишіть слова іншомовного походження і, скориставшись словником іншомовних слів, доберіть до них українські відповідники. Прочитайте текст удруге, замінюючи слова іншомовного походження українськими відповідниками. Як це вплинуло на емоційне забарвлення тексту?

28. I. Прочитайте вголос вірш з правильною інтонацією. Які мовні засоби допомагають автору досягти образності й виразності тексту?

Прицокало, прибилося, притекло,
Припало, пригорнулось, причинилось,
Заплакало і – шикма утекло
Чорняве полум'я з печальними очима.

До телефону – він його не бачив.
Хоч телефон – сюди-туди: нема!
А піч, а дощ, а град по рипвах скаче,
І груша з грушами прибилась до вікна.

Прицокало, прибилося, прилюбилось...
Узяв у голову, чи, може, так – приснилось!

Чорняве полум'я, чорняву ту завію
Узяв у душу, як блакитний сон.
А чути плач – то плаче телефон,
Просунувши у ніч свою холодну шию.

(М. Вінграновський)

 II. **Два – чотири – всі разом.** Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

29. I. Поясніть лексичне значення поданих фразеологізмів. Походження яких із них ви можете пояснити? Які помилки трапляються при використанні фразеологізмів у мовленні?

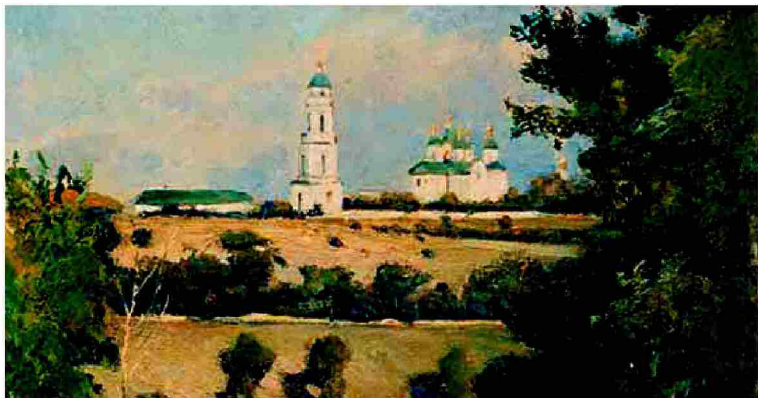
Колесо історії, наріжний камінь, тернистий шлях, титанічна боротьба, берегти як зіницю ока, вогнем і мечем, альфа і омега, манна небесна, грати першу скрипку, покласти в довгий ящик, за сімома замками, вітер у голові, бісики пускати, перейти рубікон, вивести на чисту воду, розставити всі крапки над «і», сидіти на шиї, повіяло іншим вітром, піти за вітром, дрижаки хапати.

II. Складіть і запишіть два речення з фразеологізмами. Підкресліть фразеологізм як члени речення.

Зверніть увагу! Окремі поняття можуть передаватися різними частинами мови. Наприклад: іменником і дієсловом (*ходьба – ходити*), прикметником і іменником (*мудрий – мудрість*) та ін. Це дає змогу уникати одноманітності та урізноманітнювати текст.

Порівняйте:

успішно виконав завдання – виконав завдання з успіхом
побачив Марусину доньку – побачив доньку Марусі
потребує санаторного лікування – потребує лікування в санаторії

С. Васильківський. Монастир. Пейзаж

30. Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Напишіть твір-опис за картиною С. Васильківського «Монастир. Пейзаж», дотримуючись точності й логічності мовлення та використовуючи різноманітні мовні засоби для уникнення одноманітності.

Варіант Б. Напишіть твір-розповідь на одну з тем: «Жертовність у житті людини», «Тепло отчого дому», «У вирій відлітають журавлі». Зверніть увагу на змістовність висловлювання та логічну послідовність.

ВИСНОВКИ

1. Культура мовлення залежить від кожного мовця, від того, яку він створює навколо себе комунікативну ситуацію, мовну ауру.
2. Важливо дбати про те, щоб мовлення було змістовним, логічно послідовним, багатим, виразним, точним, доречним, правильним.

§ 3. Спілкування. Мовленнєва діяльність

*Про сутність спілкування та його види,
а також про вербальні й невербальні засоби спілкування
в різних видах мовленнєвої діяльності*

Пригадайте

- Які особливості усного й писемного спілкування?
- З якою метою в мовленні використовуються міміка й жести?

31. І. Прочитайте виразно за особами вірш Ліни Костенко, передаючи інтонацією почуття і настрої співрозмовників.

ПІНГ-ПОНГ

- добридень –
- здрастуйте –
- як справи? –
- спасибі – добре – як у вас?

– робота – літо – спека – спрага –
 – а настрій? –
 – добре –
 – все гаразд –
 – неправда – очі –
 – вам здалося –
 – ви зблідли –
 – обережно – м'яч!
 – вогнем мовчання зайнялося –
 схрестились погляди – пробач –
 кажи слова легкі й порожні –
 кажи їх знов –
 кажи їх знов! –
 а так дивитися не можна
 в настільнім тенісі розмов.

Г. Шпонько. Гра в пінг-понг

II. Поміркуйте, яку основну думку висловлено у вірші. Поясніть його назву. Від чого застерігає поетеса? Чи лише про випадкову зустріч йдеться у творі?

Спілкування

Спілкування – це обмін інформацією, передача її однією людиною іншій.

У процесі спілкування можна пізнати інших людей, обмінятися з ними інформацією, співпрацювати з ними і водночас пережити емоційний стан, що виникає в результаті цього.

Здібність до спілкування завжди була однією з найважливіших людських якостей. До людей, які легко вступають у контакт і вмюють привернути увагу до себе, ставляться із симпатією. Із замкнутими людьми намагаються обмежити контакти або взагалі уникати їх.

Мовленнєва ситуація

Під час спілкування дуже важливо будувати свої висловлювання з урахуванням мовленнєвої ситуації. Основними її умовами є: адресат мовлення, тема й основна думка висловлювання, мета і місце спілкування.

Усне та писемне спілкування

Спілкування може бути усним та писемним.

У сукупності основних мовних засобів (у лексиці, фонетиці, граматиці) усне й писемне спілкування майже не розрізняються, але їм властиві й **специфічні ознаки**. Основна відмінність полягає в тому, що усне спілкування розраховане на слухове сприйняття, найчастіше нетривале, неповторюване, а писемне – на зорове сприйняття,

яке може відтворюватися без змін багаторазово й передбачає попередній аналіз. Писемне спілкування пов'язане з обдумуванням. Усне спілкування звичайно є імпровізованим, чітко індивідуалізованим, емоційним та експресивним.

Писемне спілкування характеризується точнішим слововживанням, більшою кількістю абстрактної та термінологічної лексики, широким використанням складних синтаксичних конструкцій, відокремлених членів речення, вставних слів.

В усному спілкуванні часто поєднуються різностильові елементи (просторічні слова, діалектизми, жаргонізми тощо). Для усного спілкування типовим є вживання простих синтаксичних конструкцій.

32. Мозковий штурм. Чому французький письменник *Жан де Лабрюйєр* вважав, що «в усне мовлення можна вкласти ще тонший смисл, ніж у писемне»?

Контактне й дистанційне спілкування

За характером зв'язку спілкування поділяється на:

- контактне (безпосереднє, один на один);
- дистанційне (опосередковане, за допомогою письмових чи технічних засобів, віддалених у часі чи в просторі учасників спілкування).

Вербальне й невербальне спілкування

За використанням знакових систем виділяють такі види спілкування:

- вербальне (словесне);
- невербальне (безсловесне).

За деякими даними, 50–70 % інформації від співрозмовника ми отримуємо невербальним каналом. Понад дві тисячі років тому китайський мудрець *Лу Ван* випадково зустрів незнайомого юнака, якому віддав за дружину свою доньку. Прозірливості мудреця можна дивуватися: через кілька років юнак проголосив себе повелителем Піднебесної, першим імператором династії Хань. Щасливий тесть стверджував, що виняткові здібності та велике майбутнє він прочитав у рисах обличчя незнайомця. Невербальні засоби спілкування доволі різноманітні.

Невербальні засоби спілкування	
Візуальні засоби	Міміка, жести, просторова дистанція, поза, постава, зовнішній вигляд
Аудіальні засоби	Якість голосу, його діапазон, темп, ритм, висота звуку, мовні паузи, сміх, плач, зітхання, плескання, кашель тощо
Тактильні засоби	Потискання рук, обійми, поцілунки, поплескування по плечах тощо
Ольфакторні засоби	Запахи навколишнього світу, природні та штучні запахи людини

Міміка та жести

Трактуючи невербальні засоби спілкування, варто звернути увагу на **національні традиції співрозмовників**. Наприклад, майже всі європейці, хитаючи головою вгору вниз, передають згоду, болгари – незгоду, японці підтверджують, що уважно слухають співрозмовника. Для китайців підняті брови – знак гніву, а для американців – властива їм манера здивування.

Значення багатьох рухів і жестів зумовлені культурним середовищем, у якому ми живемо.

Жестом і мімікою треба вміти користуватися для посилення **смыслової виразності**, пам'ятаючи при цьому, що жести втрачають свою виразність при частому повторенні, що запас жестів у кожної людини досить обмежений і що мова міміки і жестів не може і не повинна замінити мову слів.

Вади жестикуляції

Варто пам'ятати про **вади жестикуляції**: зайві рухи заважають слухачам, не дають їм зосередитися; одноманітна жестикуляція втомлює слухачів, набридає їм; бідні, примітивні, вульгарні жести розцінюються як невихованість; незграбні рухи, неадекватна міміка смішать співрозмовників (як і жести випадкові або неприродні); рухи, розраховані лише на зовнішній ефект, відштовхують співрозмовника.

Довіра в спілкуванні

Під час спілкування потрібно триматися якомога простіше й природніше. Немає нічого гіршого, ніж коли співрозмовник помічає неправду в мовленні, надуманість і перебільшеність інтонацій, фальш у жестах та поведінці. У тих випадках, коли інформація, яка передається словами, не відповідає тому, про що говорять жести, міміка, інтонація, на більшу довіру заслуговує інформація невербальна.

Зверніть увагу! І жести, і міміка – це інтуїтивне вираження думки, тому не можуть бути наперед підготовленими. Вони визначаються ситуацією спілкування, настроєм співрозмовника, а не лише темою розмови.

33. І. Прочитайте текст. Визначте тему та мету спілкування персонажів. Поміркуйте, чому в деяких людей переважає споживацьке ставлення до природи.

ГОЛОВНИЙ ЗАКОН – У ДУШІ

У блідо-синьому небі вставало понад стіною темно-зеленого лісу багряне сонце. Самоцвітні краплі роси заграли на траві.

Христина глянула на обрій, тривожно промовила, уперше порушивши мовчання:

– Спекта буде. Вчора гриміло, гриміло, а дощу нема. Усе сухе довкола, мов **трут**. Кинь сірника – спалахне. Хоч би дощі пройшли.

Дорогу перебіг заєць. Зупинився, піднявши вуха. Не поспішаючи, пострибав далі. Сава засміявся.

– Приємно. Не боїться.

Карпатський біосферний заповідник

Семеро егерів. Але навіть за цю площу йде бій. Заготівельні організації кричать, що план у них горить, а в нас є, мовляв, багато дерева, котре можна безболісно **реалізувати**. Слово яке страшне – реалізувати!

– А до чого тут їхній план? У них – свої ліси, у вас – свої.

– Заздрісно, що добро пропадає, – гірко всміхнулася Христина. – Та нічого. Ми воюємо. Тепер стало легше, газети підхопили ідеї захисту природи. Інститут ботаніки нам помагає. Та браконьєри не сплять. Сам бачив, які «красунчики» ходять. І перед убивством не зупиняються.

– Дивно. Є закон про захист природи, а люди...

– Головний закон – у душі. Нам треба було формувати твердині краси, закону, любові. А ми **ігнорували** душу, усе дбали про тіло, про черево. От і стала природа для багатьох людей джерелом насолоди, споживання (*О. Бердник*).

II. З'ясуйте за тлумачним словником лексичні значення виділених слів. Які з цих слів є однозначними, а які – багатозначними?

III. На основі тексту побудуйте діалог-обговорення (у формі «запитання – відповідь») порушеної в ньому проблеми.

34. Мікрофон. Які заходи з охорони довкілля ви б ініціювали, якби були міністром відповідного відомства?

35. I. Спишіть висловлювання, розставляючи пропущені розділові знаки. Яке з висловлювань, на вашу думку, більш образне й метафоричне? Поясніть його значення.

1. Промова так само як і наші вчинки створює сприятливе враження тільки тоді коли вона сповнена невимуженості простоти й щирості (*Ф. Вейсс*). 2. Виразний погляд доречно зроблений рух тіла варті іноді значно більше всіх промов (*Г. Гайар*). 3. Бесіда мистецтво в якому суперником людини виступає все людство (*Смерсон*). 4. Лекція переобтяжена фактами нагадує вогнище настільки завалене дровами що воно починає згасати (*Д. Менделєєв*). 5. Тон голосу очі і вираз обличчя мовця є не менш красномовними ніж самі слова (*Ж. де Лабрюйєр*). 6. Можна язиком говорити одне а обличчям і жестами виражати прямо протилежне (*І. Ньєво*). 7. Жести й манери мають бути як мимовільний наслідок сердечних рухів а не навпаки... (*Ф. Вейсс*). 8. Хто ні про що не запитує той нічому не вчиться (*Фуллер*). 9. Уміння вести розмову це талант (*Стендаль*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір четвертого речення. Накресліть схему.

36. І. Прочитайте текст. Визначте мотив мовлення кожного учасника спілкування в описаній ситуації. Проаналізуйте їхню мовленнєву поведінку, зверніть увагу на вербальні й невербальні засоби спілкування.

Від дверей почулися прудкі кроки, постать у білому кинулася до хворого, замерехтіли сині очі, повні сліз і страждання, брови, такі ж густі, як і в Гриця, зійшлися на переніссі з німим запитом.

– Брагику, брагику... Як тобі, що тобі?

Гриць пригорнув її голову до себе, поцілував у чоло.

– Соколице моя, сестро... прилетіла? Спасибі, спасибі... Батьки не знають?

– Що ти, що ти? – крізь сльози промовила Христина, пестячи його щоки, схудлі руки. – Мама не витримає, як знатиме все. Краще приїдеш у гості, скажеш, що переніс якусь недугу, але про бійку з бандитами – ні слова!

– Згода, згода! – усміхнувся Гриць. – Сам хотів просити про це...
(*О. Бердник*).

II. Закрийте підручники і запишіть текст під диктовку вчителя. Перевірте правильність написання. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при діалозі.

37. Попрацюйте в парах. Доберіть з художньої літератури діалогічний прозовий текст. Зробіть *комунікативний аналіз* тексту в такій послідовності: а) місце й час спілкування учасників діалогу; б) соціальна характеристика мовців (за текстом); в) комунікативна мета учасників спілкування; г) тип спілкування – офіційне чи неофіційне, етикетне чи фамільярне, напружене, конфліктне чи спокійне, злагожене, дружнє; г) мовленнєва характеристика мовців; д) аналіз засобів їхнього спілкування; е) висновок про досягнення мети спілкування.

38. Прочитайте текст. Які поради промовцю щодо використання невербальних засобів спілкування дає автор? Чому до цих порад варто прислухатися? А що могли б порадити ви?

ПОРАДИ ПРОМОВЦЮ

Виступ починається не зі слів, а з жестів.

Надзвичайно важливо, якими рухами ви розкладете перед собою папірці, витягнете окуляри, відкинете з лоба пасмо волосся. Прийнятні лише такі рухи, які не видають, що у вас тремтять руки або по спині стікає піт. Не радимо навалюватися ліктями на край трибуни – можуть подумати, що ви не тримаєтеся на ногах. Рекомендується все, що свідчить про те, що ви і трибуна – не два автономних механізми, а єдине ціле. Тому має сенс зняти з руки й покласти на попітр* трибуни годинник: створюється враження, начебто ви лише переклали їх з однієї ділянки тіла на іншу...

Ораторам пропонується час від часу, пробігши очима текст наступної фрази, підвести очі на зал, задумливо

зморщити лоба й вимовити цю фразу як свіжу думку, яка тільки-но прийшла в голову. Однак не забудьте при цьому тикнути палець у кінець фрази, бо якщо, відшукуючи продовження промови, ви надовго замовкнете, весь ефект «свіжої думки» вилетить у трубу.

Трапляється, що оратор не може раптом знайти одного листочка підготовленої промови або переконується, що захопив із собою не той текст. Що тут робити? Спокійно розведіть руки і оголошіть, що на зниклому листочку було виписано дуже багато нових і дуже точних даних, які напам'ять могла б відтворити хіба що електронна машина.

Якщо біля вас поставили склянку з водою, то відпивати можна не більше двох разів.

І головне: трибуну потрібно залишати з упевненістю, що ви не сказали щось таке, чого говорити було не треба (*В. Жилінскайте*).

*Пюнітр – підставка для нот або книжок у вигляді похилої рамки або дошки.

39. Висловте свої думки стосовно таких тверджень: «Випадкова зустріч – не привід для посвячення когось у перипетії свого життя», «Співрозмовник – не вантажівка, на яку можна скидати тонни своїх емоцій і справ».

Професійне спілкування

Мова не лише активно використовується у сфері духовної культури, а й пов'язана з виробництвом, його галузями та процесами, із соціальними відносинами. Знати мову своєї професії – це значить вільно володіти, послугуватися лексикою свого фаху. Правильного професійного спілкування людина вчиться все своє життя. Знання мови професії підвищує ефективність праці, допомагає краще орієнтуватися на виробництві та в безпосередніх наукових і ділових контактах.

Одним з найголовніших лексичних масивів професійної мови є **термінологія**. Використовуючи терміни в професійному спілкуванні, потрібно дотримуватися таких вимог: а) кожен термін має лише одне значення в певній галузі; б) якщо певний термін викликає сумнів, то потрібно перевірити його написання чи тлумачення за словником.

40. І. Прочитайте виразно вірш. Випишіть з нього театральну лексику. Доповніть цей перелік самостійно дібраними прикладами. З'ясуйте за словником лексичне значення не зрозумілих вам слів.

ОСІННІЙ ТЕАТР

Сховалися артисти за лаштунки,
І я в театрі свій шукаю сектор,
Прем'єра буде в осені-чаклунки,
З-за хмар паводить сонце свій прожектор.

Завіса звисла золотом на сцену,
Вітри її поволі підіймають,
Цікаві глядачі навколо мене
Листки-програмки вкотре розглядають.

Смичок торкнувся скрипки – і поволі
Озвавсь оркестр, злетіли дивні звуки,
Струнка берізка заспівала соло,
Здіймаючи до неба свої руки.

Тут цілу ніч трудився декоратор,
З ниток дощу він сизий ткав серпанок,
Ось дуб на сцені, наче гладіатор,
Що захищає ніжних полонянок.

І ось – фінал і шквал аплодисментів,
Тріумф... Поклони... І щасливі сльози –
Заходжу в золоті апартаменти,
Несу жоржини з іскрами морозу.

(Г. Дудка)

Одеський державний академічний театр опери та балету

II. *Попрацюйте в парях.* Уявіть себе акторами, режисерами чи іншими працівниками театру. Розіграйте за особами діалог (10–12 реплік) професійного спрямування, використовуючи відповідну театральну лексику та доречну міміку і жести.

41. I. Уявіть, що ви працюєте на одному з підприємств. Прочитайте подані запитання, добираючи з дужок потрібне слово, і дайте повні відповіді.

1. Як (називається, зветься) Ваша посада?
2. Хто (є, являється) Вашим безпосереднім керівником?
3. Які Ваші основні функціональні (обов'язки, зобов'язання)?
4. Яку заробітну (плату, платню) Ви (отримуєте, одержуєте)?
5. Якою є тривалість Вашого (робочого, робітничого) дня?
6. Якими (навичками, навиками) володієте?

II. Складіть розповідь про уявну роботу за поданими запитаннями.

42. Спишіть, виправляючи допущені помилки.

1. Я настоюю на звільненні Василенка з посади. 2. Я прийшов до такого висновку. 3. Я не раз піднімав питання про підвищення зарплатні. 4. Моє заключення слідуюче. 5. Ця пропозиція заслуговує уваги. 6. Наші думки співпадають. 7. Я повинен зложити свої повноваження. 8. Вибачаюсь, якщо було щось не так. 9. Вироби підприємства поступили в продажу. 10. Ми розробили міри по поліпшенню умов праці. 11. Збори акціонерів проголосили відкритими. 12. Буря нанесла велику шкоду посівам.

43. *Попрацюйте в парях.* I. Доберіть до 5–7 поданих іменників (на вибір) перифрази – описові звороти. Прочитайте однокласнику дібрані перифрази. Чи зумів він відгадати, про людину якої професії ви говорите? Які перифрази вашого однокласника ви вважаєте найбільш вдалимими?

*Зразок. **Залізничники – господарі сталевих магістралей.***

Педагоги, геологи, боксери, гумористи, клоуни, далекобійники, космонавти, альпіністи, хлібороби, комбайнери, лікарі, будівельники, лісничі, скрипалі, письменники, пожежники.

II. У текстах яких стилів мовлення і з якою метою можуть бути використані дібрані вами перифрази?

44. Об'єднайтеся в декілька груп, які представлятимуть різні міста України під час уявного телемосту. Висловіть свої міркування щодо необхідності розвитку тієї чи іншої галузі виробництва в обраному вами місті.

ВИСНОВКИ

1. Спілкування є формою взаємодії людей. Воно може бути усним і писемним, монологічним і діалогічним, контактним і дистанційним.
2. У різних видах мовленнєвої діяльності використовуються вербальні і невербальні засоби спілкування.

§ 4. Мовленнєвий етикет

*Про етичні норми мовленнєвої культури,
особливості національного мовленнєвого етикету
та етику професійного спілкування*

Пригадайте

- Які етичні норми мовленнєвої культури має український народ?

45. Прочитайте прислів'я. Сформулюйте і запишіть за їх змістом правила мовленнєвого етикету. Доповніть цей перелік власними правилами.

1. Не хочеш почути поганих і дурних слів, не кажи їх сам. 2. Що маєш казати – наперед обміркуй. 3. Краще недоговорити, ніж переговорити. 4. Умієш говорити – умій слухати. 5. Коли сам добре не знаєш, то не говори. 6. Краще мовчати, ніж брехати. 7. Треба знати, де що сказати. 8. Бесіди багато, а розуму мало. 9. Не кидай слів на вітер. 10. Будь добрим слухачем – будеш добрим оповідачем. 11. Коли хочеш що казати, то подумай, як почати.

Етикет

Етикет – це сукупність правил поведінки, що регулюють зовнішні вияви людських взаємин (поводження з оточуючими, форми звертань і привітань, манери та одяг тощо). Етикет функціонує в суспільстві як сукупність двох форм поведінки: мовленнєвої і немовленнєвої.

Мовленнєвий етикет

Мовленнєвий етикет – це сукупність мовних засобів, які регулюють нашу поведінку в процесі мовлення.

Формули етикету

Правила мовленнєвого етикету залежать від **мовленнєвих ситуацій**, до яких належать знайомство, прощання, вибачення, прохання, запрошення, вітання, пропозиція, порада, відмова, згода, співчуття, комплімент тощо. Кожна ситуація вимагає використання характерних для неї **мовленнєвих формул**. Наприклад, під час зустрічі вживаємо вислови: *Яка приємна зустріч! Раді вас бачити! Ласкаво просимо!* Під час прощання говоримо: *На все добре! Хай вам щастить! До побачення!*

За допомогою **етикетних мовленнєвих формул** люди налагоджують контакт між собою, виявляють ввічливість, пошану, стриманість, такт, підтримують доброзичливу

Національний мовленнєвий етикет

тональність розмови. Наприклад: *Щиро дякую! Вибачте, будь ласка! Дозвольте зайти! На все добре! Коли ваша ласка, допоможіть!* Мовленнєвий етикет робить спілкування людей приємним, бажаним.

Національний мовленнєвий етикет постав із живої мовної практики українського народу. «Він, – за словами українського вченого *Мирослава Стельмаховича*, – сформувався історично в культурних верствах нашого народу й передається від покоління до покоління як еталон порядної мовленнєвої поведінки українця, виразник людської гідності й честі, української шляхетності й аристократизму духу... Українське виховання застерігає дітей і молодь від вживання грубих, лайливих, образливих слів».

Великий князь *Володимир Мономах* у своєму «Почуванні...» радив і дітям, і дорослим: «при старших годиться мовчати, премудрих слухати», «бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати», «не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові», «брехні остерігатись», «не проминути ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовити».

46. Прочитайте і прокоментуйте подані висловлювання. Які етичні норми мовленнєвої культури вони виражають?

1. Ніщо не ціниться так дорого і не коштує так дешево, як ввічливість (*Мігель де Сервантес*). 2. Хочеш бути розумним, навчися розумно запитувати, уважно слухати, спокійно відповідати і припиняти розмову, коли нічого більше сказати (*І. Лафатер*). 3. Привітність і ввічливість – найкращі засоби боротьби з нечемністю (*І. Томан*). 4. Дружнє ставлення полегшує спілкування між людьми лише тоді, коли воно щире (*І. Томан*). 5. Слова – теж вчинки (*А. Франц*). 6. Одне слово, сказане від щирого серця, діє на наш розум сильніше усяких найважливіших доказів і переконливіше усяких розмірковувань (*А. Алієв*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір останнього речення.

Мовленнєва ситуація

Одного разу у Відні до композитора Берліоза підбіг маленький жвавий чоловічок і захоплено вигукнув:

– Пане Берліозе, я пристрасний прихильник Вашого таланту... Прошу Вашої ласки, дозвольте торкнутися руки, що написала «Ромео і Юлію», – з цими словами він учепився за рукав композитора і блаженно завмер.

– Пане, – торкнувся за плече Берліоз, – тримайтеся ліпше за інший рукав: я маю звичку писати правою рукою.

Поміркуйте, що в описаній ситуації виходить за межі мовленнєвого етикету й етикету взагалі.

47. І. Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку. Складіть і запишіть план тексту. Розкажіть про основні вимоги мовленнєвого етикету. Для чого їх потрібно дотримуватися?

МАГІЯ СЛОВА

Мовознавці стверджують, що одним з важливих показників людської шляхетності є культура мовлення – поняття не лише лінгвістичне, а й психологічне, педагогічне, естетичне, етичне. У багатому мовному арсеналі виробилася й закріпилася справжня система словесних вітань: *«доброго ранку», «доброго здоров'я», «добридень», «бувайте здорові»* тощо.

Попри те, що в наш побут увійшло багато словесних вітань, українці завжди були обачливими з ними, до кожного випадку застосовували далеко не весь арсенал. Зранку, в обід чи ввечері вживали лише ті, що відповідають певному часові. Це ж стосується і кількості осіб, їхнього віку, навіть соціальної належності. Скажімо, коли одинак вітався згуртом людей, неодмінно вживав множинну форму: *«здоровенькі будьте»* чи *«доброго вам здоров'я»* тощо.

Неабияке значення має тон розмови, вміння вислухати іншого, вчасно й доречно підтримати тему. Ввічливість, уважність і чемність – основні вимоги мовленнєвого етикету. Від чемного привітання, шляхетного потиску руки, невимушеної, ненав'язливої розмови вирашає обопільний. Лихослів'я, лицемірність, невміння вислухати колегу, навпаки, лише нервує, псує настрій.

Є в нашій мові коротке, але напрочуд тепле слово *«дякую»*. Чи часто користуємося ми ним, особливо в магазинах? Цілий день стоїть за прилавком продавець. Беручи покупку, ми нерідко забуваємо сказати одне-єдине слово. А може, воно б зняло в людини втому, підняло настрій.

Вироблені віками й закріплені в побуті кращі форми вітань-звернень, повсякденного спілкування – не звичайна людська забаганка. Це наш повсякденний етикет, наша культура, взаємостунки, зрештою, наше здоров'я не лише в буквальному, але й переносному значенні. Коротше кажучи, це наш спосіб життя (За *В. Скуратівським*).

II. Запишіть 8–10 етикетних мовленнєвих формул, які в звичайних побутових ситуаціях могли б покращити настрій людини.

48. І. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при діалозі.

Вуста незнайомця здригнулися, на обличчі майнув вираз іронії, проте слова були привітні й дружелюбні:

– Доброго ранку, друже. Дивовижний краєвид – чи не так? Такого внизу не побачиш!..

– Здрастуйте, – відповів Гриць. – Правда ваша, я вже милувався всім цим... але, пробачте...

– Вас хвилює мій вигляд?

– Та ні, – розгубився Гук, – але мені здалося... що вам потрібна допомога...

– Не потребую, – відгукнувся весело незнайомиць, стріпнувши довгими чорними кучерями. – Я не божевільний, як ви подумали... пі, пі, вибачень не треба! Я й не потерпілий. Такий же мандрівник, як і ви. «Дикун». Люблю самотність, красиві місця, де можна заглибитися в себе, подумати...(*О. Бердник*).

II. Розкажіть, що відображає мовленнєва поведінка героїв тексту. Проаналізуйте вживання формул мовленнєвого етикету в наведеній ситуації. Зверніть увагу на роль привітання в спілкуванні (вносить нову інформацію, передає ставлення мовця до співрозмовника, задає тон розмові). Яку функцію виконує звертання – інформаційну, спонукальну чи контактостворювальну?

49. I. Прочитайте текст. Розкажіть, що нового для себе ви дізналися з нього. Якими формулами вітання чи прощання ви можете доповнити текст?

ЗДОРОВЕНЬКІ БУЛИ!

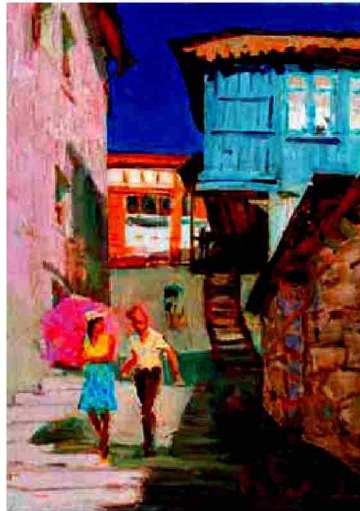
Щодня, зустрічаючись з людьми, ми вітаємося. Вітання належить до найуживаніших етикетних виразів, воно є основною формою гречності. З його допомогою встановлюється контакт між людьми, визначаються їхні взаємини вдома чи на роботі, підтримуються дружелюбні стосунки.

Здавна в Україні, зокрема в сільській місцевості, існувала добра традиція: вітатися з людьми незалежно від їх близькості, знайомства. Це було ознакою вихованості та шляхетності.

Вибір вітального слова залежить від різних обставин. Уранці ми використовуємо такі слова, як *«Добрий ранок!»* або *«Доброго ранку!»*. Нині набуває поширення остання форма як більш інтимна, яка виражає побажання людині. Адже ми своїм привітанням під час зустрічі бажаємо один одному добра, благополуччя. Крім того, вираз *«Доброго ранку!»* звучить набагато тепліше у ставленні до зустрічного, ніж вираз *«Добрий ранок!»*, хоча обидві форми є нормативними для сучасної української мови.

У своєму привітанні ми висловлюємо людині не лише побажання добра, а й здоров'я. Для цього слугують такі вислови: *«Доброго здоров'я!»* та *«Здоровіть!»*. Форма вітання *«Здоровенькі були!»* набула в українській мові національного мовного колориту. В українців є ще одне своєрідне привітання, яке вживається між добре знайомими людьми, – *«Моє шанування!»*.

Люди різного віку можуть вітатися по-різному: так, молодь або добре знайомі колеги, ровесники часто вживають однослівне вітання: *«Привіт!»*, люди старшого віку вживають більш урочисті вирази: *«Моє вітання!»*, *«Вітаю Вас!»*, а також виражають своє ставлення до людини, радість від зустрічі: *«Радий Вас бачити!»*, *«Як справи?»*, *«Як здоров'я?»*. У святкові дні вітаються: *«Зі святом будьте здорові!»*, *«З Різдвом Христовим!»*, *«З Новим роком!»* тощо. Часом вітання може містити елемент запитання: *«Ласкаво просимо!»*, *«Просимо завітати!»*. У західних регіонах України поширеним є вітання *«Слава Ісусу!»*. До цього часу зберігається в нашій мові форма привітання людини, що зайнята якоюсь роботою: *«Боже допоможи!»*, *«Бог на поміч!»*...

В. Волков. Двоє

Різноманітними й колоритними є формули прощання в українській мові. Коли завершують зустріч добре знайомі люди, то вживають такі мовні звороти: «До побачення!», «До зустрічі!», «На добраніч!», «Прощайте!», а в колі найближчих друзів – «Бувай!». При цьому можуть використовувати різні побажання: «Усього найкращого!», «Ходіть здорові!», «Хай щастить!», «З роси і води!», «Щасливої дороги!» тощо.

Коли ж хочуть перервати розмову і залишити товариство, можна в культурній формі попрощатися: «Вибачте, мені час іти!», «На жаль, я поспішаю!»...

Як бачимо, є чимало різноманітних форм привітань та прощань у нашій мові, які свідчать про її багатство, про високу духовність її носіїв (О. Корніяка).

II. Уявіть, що вам потрібно перервати розмову і на декілька хвилин залишити своїх співрозмовників. Доберіть кілька етикетних мовленнєвих формул, якими ви могли б скористатися в такій ситуації.

50. Попрацюйте в парах. Накресліть таблицю і заповніть її формулами мовленнєвого етикету. За потреби скористайтеся інформацією, поданою на сторінці «Культура мовлення» (с. 42).

Мовленнєва ситуація	Етикетні мовленнєві формули
Вітання З однокласниками: З учителем: З батьками:	
Прощання З однолітками: З учасниками конференції: З редактором газети:	
Подяка Людям, які допомогли в скрутну хвилину: Мамі (бабусі) за сніданок: Екскурсоводу: Тренеру з футболу:	
Вибачення В однокласника: У брата (сестри): У перехожого: У батьків:	

51. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Яку проблему мовленнєвого етикету порушує автор? Висловіть свої міркування стосовно прочитаного.

Якою мовою говорити в кожній конкретній ситуації – це проблема для багатьох. Звичайно, серед нас є ті, хто за будь-яких обставин уживає якусь одну мову, – це, безумовно, люди із сильною психікою, і їм не буває дискомфортно*, коли всі навколо говорять однією мовою, а вони – іншою. «Справа не в тому, якою мовою говорити, а в тому, якою відповідати», – цей афористичний вислів мовознавця Світлани Ермоленко можна взяти за кредо спілкування двомовних мовців, адже тут чітко

висвітлена установка на співрозмовника. Можна, ігноруючи адресата, вперто говорити якоюсь однією мовою, – і тоді всі подивуються вашій силі духу. Можна, перебуваючи в товаристві, де звучать обидві мови, до одних звертатися однією, до інших – іншою мовою, і в цьому разі всі пересвідчатся у ваших комунікативних здібностях. Два протилежних шляхи – а між ними море нюансів (В. Синюта).

*Дискомфорт – незручність, відсутність належних умов, потрібних для нормальної життєдіяльності людини, виконання певної роботи.

Для вас, допитливі

Чи вмієте ви правильно вітатися? Чи знаєте, у яких випадках уживають слова «чинний» і «діючий», як уникнути тавтології в словосполученні «відшкодувати шкоду», яка відмінність між словами «додержання» і «дотримання» та навіть як правильно звернутися до Президента держави?

Відповіді на ці та інші запитання ви можете знайти в посібнику «Довідник з культури мови» (за ред. С. Єрмоленко).

Поділіться своїми знахідками з однолітками, рідними, знайомими.

52. Прочитайте текст. Про які правила звертання до посадових і титулованих осіб ви дізналися?

ЯК ЗВЕРНУТИСЯ ДО ПРЕЗИДЕНТА

Щоб правильно називати і звертатися до посадових і титулованих осіб високих рангів, дотримуючись міжнародного етикету, варто запам'ятати деякі мовні формули.

До монархів (королів) та їхніх дружин звертаються *Ваша величність*; про них кажуть – *Його (Її) величність*.

До князів монаршого дому, а отже, до принців, принцес звертаються *Ваша високоосте*; про них кажуть – *Його (Її) високоість*.

До князів, кровно не пов'язаних з монаршою родиною, до можновладних осіб, а також до осіб, що обіймають високі пости (голова уряду, держави), звертаються *Світлий пане, Ваша світлосте*; про них кажуть – *Його світлість*.

Щодо керівників федеральних, центральних органів державної влади, послів уживаються вирази *достойний, високодостойний пане*.

Стосовно правопису потрібно зважити на таке: у шанобливому звертанні чи звертанні до найвищих посадових осіб можливе написання *Пан на зразок: Вельмишановний Пане Президенте! Високошановний Пане Міністре! (З довідника)*.

53. І. Прочитайте текст. Поясніть, у чому полягає комічність описаної ситуації.

ЯК ВАС ТЕПЕР ВЕЛИЧАТИ?

Як нам тепер величати один одного?

Колись було зрозуміло: «товариш». Хай він хоч на сто років від тебе старший, а все одно – «товариш». Я було попросив одного:

– Товаришу, дай прикурити.

Він і дав... Та так, що я ледве додому доплентався. І ще «товаришем» називається.

Тоді я подумав: «пан». Кажуть же «панове депутати»... Підходжу до дами в горжетці:

– Пані, скажіть, будь ласка...

А вона зміряла мене підведеними очиськами з ніг до голови, пхикнула і до вітрини одвернулася. Не «пан» я для неї, значить...

Може, про «добродія» згадати?.. Згадав. Коли в тролейбусі їхав. Вирішив перевірити. Кажу одному в капелюсі:

– Добродію, закомпостуйте квиток.

Він чогось розсердився:

– А може, я зовсім не добродій.

Я теж розсердився.

– Ну, тоді ви злодій, – кажу.

Він мені, звісно, «віддячив». І не вступилися ні «панове», ні «товариші»...

Пішов я в педілю на базар, послухати, як народ говорить. А там одне одного найчастіше величають «дамочкою» або «дядьком».

Так і питаю в одного:

– Дядьку, почім сало?

– По тридцять, небоже.

Не полінувався, в словник зазирнув: «небіж» означає «племінник». Гарне слово. Треба запам'ятати.

Приходжу в понеділок до себе в майстерню. Сидять мої хлопці, мене чекають.

– Привіт, небіжчики. Ану вставайте.

Ще так шпарко мої хлопці ніколи не схоплювалися. А Петро навіть заїкати почав...

Тепер я до всіх кажу лише «ей» або «агов»... (За В. Дубом).

II. Пригадайте й запишіть шанобливі форми звертань, які ви могли б використати у спілкуванні зі старшими за віком людьми, незнайомцями, батьками, однолітками; під час звертання до слухачів в аудиторії, до невеликої групи людей у коридорі школи, до продавця в магазині, до телеглядачів. З трьома дібраними звертаннями складіть і запишіть речення.

Етика професійного спілкування

У спілкуванні найкраще виявляються моральні якості людини, відповідність її поведінки загальноприйнятим моральним нормам та принципам.

Виконуючи професійні обов'язки, людина виявляє свої ділові та моральні якості, впливає через них на інших. При цьому вона виявляє свою професійну культуру. Це

Керівник і підлеглі

поняття означає відповідність поведінки, говоріння, слухання, мовлення в професійній діяльності загальноприйнятим моральним нормам і принципам, а також вимогам, що ставляться до професії.

Етика службових взаємин виключає прояви грубості, нетерпимості до думки інших, неправдивість та ін. Першою етичною вимогою у стосунках керівника і підлеглих є вимога **поваги і доброзичливості**: керівник ніколи не повинен висловлювати або загалом будь-яким чином проявляти неповагу до свого підлеглого. Звичайно, у багатьох ситуаціях керівник повинен сказати: *«я вважаю», «я переконаний», «я вимагаю»*. Такі слова означають, що керівник готовий взяти на себе відповідальність за вирішення якихось проблем. Проте в питаннях, які не мають принципового значення, керівник повинен уміти вибрати м'якший варіант (*«я думаю», «мені здається», «чи не здається вам, що»*).

Саме керівник створює в колективі потрібний тон спілкування. Це значить, що в колективі мають розмовляти спокійно, коректно, ввічливо, має панувати атмосфера доброзичливості і взаємоповаги. Як свідчать соціологи, в ображеної, виведеної з рівноваги людини продуктивність праці помітно знижується. Травмує працівників і манера керівника багатозначним тоном викликати їх на розмову до себе. Після почуті по телефону фрази *«Зайдіть до мене»* багато людей у глибині душі відчують хвилювання, чекаючи неприємної розмови. Тому, запрошуючи до себе людину, високопрофесійний керівник хоча б кількома словами попередить про тему майбутньої розмови. Кожне доручення, завдання, справа тим краще зрозумілі, чим коротше вони викладені; потрібно завжди, де лише можливо, без втрат для змісту користуватися загальноприйнятими і зрозумілими словами.

54. Запишіть традиційні мовленнєві формули прохання на адресу посадових осіб, складаючи тексти таких заяв:

- а) про допуск до складання екзаменів;
- б) про надання відпустки;
- в) про звільнення з роботи;
- г) про поновлення на посаді.

55. *Попрацюйте в парях.* Використовуючи етикетні мовленнєві формули, складіть і розіграйте за особами діалог (8–12 реплік) відповідно до однієї з поданих ситуацій.

Ситуація 1. Ви хочете влаштуватися на роботу, прийшли на прийом до директора підприємства. Вас запросили до кабінету. Зайдіть, привітайтеся, відрекомендуйтеся, підтримайте розмову.

Ситуація 2. Ви голова профспілкового комітету. До Вас прийшов працівник. Прийміть його, з'ясуйте, що його хвилює, допоможіть у вирішенні проблеми.

Ситуація 3. Ви керівник установи. В установі є вакантне місце. Ви веде розмову з претендентом на це місце.

1. Мовленнєвий етикет – це усталені мовні звороти, які використовують у певних життєвих ситуаціях і які відповідають національним культурним традиціям.
2. В українській мові вироблено чимало етикетних мовленнєвих формул, які використовуються в різних життєвих ситуаціях.

САМООЦІНКА І САМОПЕРЕВІРКА

56. **Мікрофон.** Продовжте фрази.

1. Опрацювавши тему «Культура мовлення. Спілкування», я зрозумів (зрозуміла), що...
2. Найскладнішим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з тем розділу я б оцінив (оцінила) на...

57. Тест для самоперевірки.

1. Рівні мовної системи записано в рядку:

- А аудіювання, читання, говоріння, письмо;
- Б звук, морфема, слово, речення;
- В орфографія, пунктуація, орфоепія, словотвір;
- Г фонетичний, морфемний, лексичний, синтаксичний.

2. Мовленнєвий етикет – це:

- А сукупність речень, об'єднаних у тематичну цілісність за правилами певної мовної системи;
- Б правила мовленнєвої поведінки, прийняті національним колективом мовців;
- В обмін інформацією, передача її однією людиною іншій;
- Г правила вживання слів.

3. Використання різноманітних мовних засобів, уникнення невинного повторення слів, однотипних синтаксичних конструкцій є ознакою:

- А точності мовлення;
- Б виразності мовлення;
- В багатства мовлення;
- Г логічності мовлення.

4. До невербальних засобів спілкування належать:

- А міміка і жести;
- Б морфеми і слова;
- В словосполучення і речення;
- Г текст і складне синтаксичне ціле.

5. Потребує редагування речення:

- А Щиро Вам дякую, Петре Івановичу!
- Б Доброго ранку, Світлано!
- В «Я вибачаюся», – тихо промовив Назар.
- Г Будьте ласкаві, передайте квиток.

6. Якщо телефонну трубку підняла не та людина, яка вам потрібна, ви повинні:

- А** покласти трубку й зателефонувати пізніше;
Б з'ясувати прізвище людини, яка підійшла до телефону;
В розповісти коротко про себе;
Г перепросити й звернутися з проханням покликати потрібну людину.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке мовна норма? Чи обов'язковою вона є для всіх носіїв мови?
2. Які види норм розрізняють у сучасній українській літературній мові? Наведіть приклади різних норм і схарактеризуйте їх.
3. Що таке спілкування? Чому кажуть, що спілкування – найбільша розкіш? Визначте особливості усного й писемного спілкування.
4. Назвіть вербальні й невербальні засоби спілкування. Наведіть приклади застосування засобів невербального спілкування в ділових стосунках.
5. Розкрийте поняття «культура мовлення». У чому виявляється правильність мовлення?
6. Що таке логічність мовлення? Що спільного в логічності й точності мовлення? Чому логічність мовлення залежить від логіки мислення?
7. Визначте умови, за яких мовлення стає багатим і різноманітним. Як впливає на мовлення лексичне багатство мови?
8. Від чого залежить доречність мовлення? Яку роль у доречному виборі мовних засобів відіграє ситуація спілкування?
9. На що ви порадили б звернути увагу в спілкуванні своїм ровесникам?
10. Розкажіть про особливості національного мовленнєвого етикету. Наведіть прислів'я та приказки, які відображають норми мовленнєвої культури.

Проект

Уявіть себе:

- ведучим ранкових новин;
- ведучим популярного ігрового шоу;
- ведучим вечірнього випуску новин;
- ведучим прогнозу погоди;
- коментатором футбольного матчу.

Об'єднайтеся в групи (2–5 учнів) відповідно до обраних «ролей».

Підготуйте групою виступ (на 3–4 хвилини) і проведіть уявну телевізійну програму в класі, використавши шанобливі форми звертань до глядачів, оригінальні етикетні мовленнєві формули привітання, прощання, вибачення, подяки, а також невербальні засоби спілкування.

Визначте, яка група найкраще впоралася із завданням.

Формули мовленнєвого етикету

<p>Прохання Прошу вас... Будьте люб'язні... Мені хотілося б попросити Вас... Чи можу я попрохати Вас... Вам не важко буде...</p> <p>Відмова На жаль, не можу... Мені дуже шкода, але... Шкодую, що не зміг... Із задоволенням, але... Охоче, але... Мені незручно відмовляти, але...</p> <p>Співчуття Прийміть моє найщиріше співчуття. Дозвольте висловити Вам... Прошу прийняти мої найщиріші... Хотів би висловити Вам... Я розумію Ваше горе. Я сумую разом з Вами.</p> <p>Комплімент З тобою так цікаво розмовляти! Ти сьогодні так чудово виступив! Приємно бачити, як Ви відпочили. Мені приємно почути це від Вас.</p>	<p>Порада Дозвольте порадити Вам... Я порадив би Вам... Чи можу я дати Вам пораду... Може, Вам слід було б...</p> <p>Подяка Прийміть мою щирю вдячність. Дозвольте висловити Вам подяку. Дуже вдячний за Вашу турботу. Щиро вдячний і зворушений Вашою увагою. Це дуже люб'язно з Вашого боку. Дякую, Ви так багато зробили для мене. Дякую за цінні поради, за нову інформацію. Дякую, що вислухали мене. Дякую, що знайшли час зустрітися зі мною.</p> <p>Знайомство Я хотів би з тобою познайомитися. Дозвольте з Вами познайомитися. Дозвольте відрекомендуватися. Я радий з Вами познайомитися. Дуже радий, що знайомство нарешті відбулося. Я хочу познайомити тебе з... Дозвольте познайомити Вас з... Дозвольте відрекомендувати Вам...</p>
---	---

Розрізняйте!

Переговори чи перемовини?

Останнім часом актуалізувалося слово *перемовини*. Коли ж доцільно вживати *перемовини*, а коли – *переговори*?

Слова *перемо́ва* та *перемовляти* існували на початку ХХ ст. Ці слова, похідним від яких стало *перемовини*, мали переважно негативний відтінок – «переманювання, порожня розмова, переказування, передражнювання».

Слово *перемовини* на сьогодні є нейтральним, позбавленим експресивного відтінку. Проте стилістично воно обмежується публіцистичним і розмовним стилем. Офіційно-ділова мова надає перевагу слову *переговори*, іноді вживається й синонім *перемовини*. Можемо припустити, що невдовзі слово *перемовини* увійде до активного словника сучасного українця.

ЕТИКЕТ

По-французьки слово «етикет» означає «квиток», «ярлик». Колись для учасників різних церемоній або урочистих прийомів випускали квитки із вказівками про те, що ці люди мають робити, як поводитися. Відтоді слово, яке означало «квиток», почало означати й правила поведінки на офіційних зустрічах і церемоніях (Є. Чак).

Цікаво знати

ЩО НЕ КРАЙ – ТО ЗВИЧАЙ

Доволі різноманітними в різних народів є жести, що використовуються під час спілкування. Якщо в нас під час привітання найпоширенішими є рукоштовування, уклін голови, скидання капелюха чи шапки, коли заходиш у приміщення, то в Західній Африці вітаються ударами долоні по грудях, а в Центральній Африці – поклонами й плесканням у долоні. Китайці, зустрічаючи один одного, тиснуть руки самі собі так, як сучасний оратор у нас часто вітає аудиторію. Єгиптяни прикладають руку до лоба, ніби віддаючи честь.

Панібратське поплескування по шиї для арабів є дуже образливим, а американці під час прощання ударяють один одного по долоні. У Китаї та Японії рукоштовування узвичаєне лише серед рівних за соціальним статусом людей, в інших випадках усіх, хто стоїть на вищому соціальному щаблі, вітають ввічливим поклоном. А жителі півдня Європи, Південної Америки, країн Сходу під час зустрічі обов'язково цілуються (Із журналу).

І таке буває

УВЕРТЮРА

Сидять двоє у театрі –
Не десь, а в партері,
Вона і він. Надулися,
Неначе тетері.
Бурчить вона: – Що за люди,
Оті диригенти?
Могли б раніш настроїти
Свої інструменти.
Цей триндикне, той цигикне,
Третій дме у дудку...
Затяг мене на оперу,

Ну тебе у будку! –
Попереду лігня жінка
Насупила брови.
– Тихо, – шепче. – Увертюра...
Припинить розмови.
Та, що ззаду, огризнулась:
– Теж мені культура...
Це ще треба подумати,
Хто з нас увертюра!

(П. Глазовий)

*Мова й пісня – дві найважливіші фортеці,
які народ повинен оберігати пильніше
й відчайдушніше, ніж свої кордони.*

Г. Нудьга

ПОГЛИБЛЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ВІДОМОСТЕЙ З ОРФОЕПІЇ, ФОНЕТИКИ, СТИЛІСТИКИ

Ви знатимете:

- норми української літературної вимови;
- засоби милозвучності української мови.

Ви вмітимете:

- вимовляти звуки відповідно до орфоепічних норм;
- визначати стилістичні функції в тексті звуків мови;
- використовувати засоби милозвучності;
- правильно писати слова з ненаголошеними голосними, м'яким знаком, апострофом;
- користуватися орфоепічним і орфографічним словниками.

Фонетика (від гр. *phonetikos* – звуковий) – це розділ мовознавства, який вивчає звуковий склад мови.

Орфоенія (від гр. *orthos* – правильний, *epos* – мова) – це розділ мовознавства, який вивчає правила літературної вимови.

Орфографія (від гр. *orthos* – правильний, *grapho* – пишу) – це розділ мовознавства, який вивчає правила написання слів.

§ 5. Основні норми української літературної вимови

Про те, як треба вимовляти голосні звуки в наголошеній і ненаголошеній позиції, про особливості вимови приголосних та зміни цих приголосних у мовному потоці

58. Прочитайте текст, визначте його тему. Що, на вашу думку, спонукало автора до таких міркувань?

НАОДИНЦІ ЗІ СЛОВОМ

Вимовляючи слово «сова», хочеться прикласти палець до вуст, закликаючи до тиші. «Со-ва...», – радше прошепчемо, ніж прокажемо, спостерігаючи нечутний лет «нічниця» – так називали ту птаха римляни. Утім, слово «прошепчемо» тут теж не годиться: хіба можна прошепгати зітхання?.. А в слові «сова», де сусідують «о» з «а», вчувається тихе зітхання; у ньому ж – чи то подив, чи жаль, а ще невиразне, як і самі сутінки, почуття. Зітхання справді тихе, бо в ненаголошеному «о» ніби вчувається глухе «у», а мовлене лишень губами «в» приглушує те слово: воно хоч протяжне, та безгомінне, як оте «овва!». Тому-то виникає бажання ще раз повторювати слово, – начебто, проникнувши в його глибину, збагнемо дивну природу самої птахи, яка вважається символом мудрості, яка надає перевагу ночі, шанує мовчанку і дивує нас своїм голосом: «Не плаче й не співає» (За А. Содоурою).

Пригадайте

- На які групи поділяються звуки української мови?
- Що таке фонетична транскрипція? Які знаки в ній використовують?
- Як вимовляються голосні в наголошеній і ненаголошеній позиції?
- Які приголосні й у якій позиції уподібнюються?
- Які особливості наголосу в українській мові?

59. Порівняйте вимову з написанням кожного слова в поданих групах. Які орфоенічні закономірності простежуються в цих групах слів? Сформулюйте норми української літературної вимови, які проілюстровано прикладами. Для чого, на вашу думку, існують такі норми?

1. Зерпо [зе^рпó], зима [зи^ема́], виделка [ви^едѐлка].
2. Стружка [стру́жка], солодкий [солóдкий], лоб [лоб].
3. Молотьба [молод/ба́], просьба [прóз/ба], анекдот [ане^нгдóт].
4. Стіл [с/т'іл], кузня [кúз/н/а], хатній [ха́т/н/ій].

**Літературна
вимова**

Орфоенічні норми виявляються в додержанні правильно-го вживання звуків мови, зокрема в урахуванні правил чергування голосних і приголосних, подовження, уподібнення тощо. Ці норми в українській літературній мові склалися на базі **середньонадніпрянських говірок**. Зразками правильної вимови є **орфоенічні словники**.

Основні норми української літературної вимови

Правила вимови	Приклади
Вимова голосних звуків	
Усі голосні в наголошеній позиції, а також [а], [у], [і] в ненаголошеній позиції вимовляються чітко	<i>вечір</i> [в'еч'ір]
Звуки [е] та [и] в пенаголошеній позиції вимовляються відповідно як [e ^н], [и ^н]. Звук [о] перед складом з наголошеним [у] в основі слова наближається до [у]: [o ^у]	<i>весна</i> [вe ^н спá] <i>зима</i> [зи ^н мá] <i>зоуля</i> [зо ^у зúл'á]
Вимова приголосних звуків	
Приголосні перед голосними і в кінці слова вимовляються чітко	<i>дуб</i> [дуб]
Глухі перед дзвінкими вимовляються як парні їм дзвінки	<i>боротьба</i> [бород'бá]
Дзвінки перед глухими переважно не оглушуються. Оглушуються перед глухими лише [г] у словах <i>нігті, кігті, легко, вогко, дигтар</i> , а також префікс <i>з-</i>	<i>казка</i> [káзка] <i>легко</i> [лeхко] <i>зсунув</i> [с:úнув]
У префіксах <i>роз-, без-</i> дзвінкий [з] перед наступним глухим вимовляється дзвінко (у повільному темпі мовлення) або глухо (у швидкому темпі)	<i>розписав</i> [розпи ^н сáв] і [роспи ^н сáв]
Тверді приголосні [д], [т], [з], [с], [ц], [дз], [л], [н] перед м'якими уподібнюються до парних м'яких; приголосні [з], [с], [ц], [дз] уподібнюються до парних м'яких ще й перед напівпом'якшеними	<i>нісня</i> [п'іс'н/á] <i>світло</i> [с'в'ітло]
Звуки [з], [ц], [с] перед шиплячими [ж], [ч], [ш] вимовляються відповідно як [ж], [ч], [ш]	<i>приніси</i> [при ^н іш:и ^н]
Шиплячі [ж], [ч], [ш] перед [з'], [ц'], [с'] вимовляються відповідно як [з'], [ц'], [с']	<i>книжці</i> [кніж'ц'і]
Звуки [дж], [дз] [дз'] вимовляються зливо	<i>ходжу</i> [ходж'у]
Буквосполучення <i>-ться, -ся</i> у дієсловах вимовляються відповідно як [ц':á], [с':á]	<i>пишуться</i> [пійшц':á] <i>дивишся</i> [дівис':á]

Зверніть увагу! Напівпом'якшені приголосні є різновидами твердих звуків, а от м'які і тверді приголосні – це різні звуки. Тому не можна казати, що слова *син* і *сінь* починаються однаковим звуком, адже в першому слові маємо звук [с], а в другому – [с'].

Український
[r]

У сучасній українській мові розрізняємо звуки [r] і [r̥]. Звук [r̥] наближається вимовою до лагінського [g]. У сучасній мові він вимовляється в невеликій групі слів, здебільшого іншомовного походження. Наприклад: *аґрус, ганок, ґрати, ґніт, ґуля, ґава, ґречний, ґрунт, ґринджоли, ґатунок, ґвалт, ґедзь, ґелґотати, дзиґа, гудзик, мамалиґа, газда*.

Звук [r] вживається в багатьох українських і запозичених словах. Наприклад: *гай, гімнастика, сніг*.

У деяких власних назвах правильно є подвійна вимова: *Гренландія і Ґренландія, Гете й Ґете*.

60. I. Прочитайте текст, дотримуючись норм літературної вимови. Визначте за собою зв'язку речень у ньому. Доберіть заголовки.

Вітер кидає пригорщі піску, який сухо **шелестить** на стінах намету. Вгорі **пролетіли** якісь птахи, попискуючи. **Дивишся** в небо й не бачиш його, просто чорна твердь перед очима (такі ночі лише в серпні бувають), та потроху звикаєш до темряви, **привичаюєшся**, і ось уже кілька зірок прокльовується на темному тлі, за ними дрібніші, а потім Чумацький Шлях **висіється**, небо перед тобою все **безкрає**. Товариш також лежить горілиць, а згодом тихо говорить, що вітер розгойдує дишло Веза. І справді, коли довго **дивитися** на Віз, то починає здаватися, що він **котиться**. Заплющиш очі, зупиниш його рух, почувеш, як неспинно б'є в **берег** висока хвиля, як шелестить шелюга, як пахне прив'ялою корою, – і знову покотився Віз (За *О. Васильківським*).

II. Запишіть виділені слова в транскрипції. Поясніть їхню вимову відповідно до орфоепічних норм та порівняйте її з написанням. За потреби зверніться до орфоепічного словника.

61. I. Прочитайте слова вголос, користуючись транскрипцією. Запишіть ці слова відповідно до орфографічних норм.

[дзіґа], [ґрунт], [кніз'ц'і], [руц':і], [хви'л'уйе^нс':а], [вібац'с'а], [ве^нс'іл':а], [с'мійе^с:а], [хатін'ц'і], [л'ал'ц'і], [вóхко], [пе^нтру^сц'і], [ш'існадз'ц'ат'], [с:адіти^е], [бліз'ко], [ховайе^нц':а], [з'б'іґайуц':а], [чес'т'].

II. Укажіть слова, у вимові яких відбувається спрощення. Чи закріплено це спрощення на письмі?

62. Мозковий штурм. Які порушення орфоепічних норм найбільш поширені в мовленні носіїв української мови?

63. Орфоепічний тренажер. Вимовте чітко слова, дотримуючись поданих інструкцій.

1. Ненаголошені голосні [е] та [и] вимовляйте відповідно як [e^н] та [и^е]: *пшениця, левада, береза, Семен, лелека, зима, дитина, милувався*.

2. Буквосполучення *дж, дз* вимовляйте як один звук [дж], [дз] у словах: *ходжу, джерело, піджак, джаз, продзвеніти, дзенькати*.

3. Звуки [б], [д], [з] вимовляйте дзвінко, не допускаючи їх оглушення: *берізка, боягуз, в'язка, низка, дуб, горб, лісоруб, будка, швидко, кладка, хід, прудко*.

4. Звук [ф] вимовляйте чітко, не допускаючи вимови [хв]: *ферма, фазан, шафа, фанера, фарба*.

5. Звук [р] вимовляйте твердо, не допускаючи його пом'якшення: *Харків, Ігор, лікар, Марти*.

6. Напівпом'якшені звуки [ж'], [ч'], [ш'] вимовляйте так, щоб не допустити повного пом'якшення, але й не твердо: *шість, товариші, галосі, чіпати, чітко, уночі, чіпляти, жінка, межі*.

7. Звуки [ш], [ч] вимовляйте твердо, не допускаючи їх пом'якшення: *кулиш, береш, щука, гуца, часто, ключ, читати, вітчизна, м'яч*.

8. Вимовляйте [л] твердо, не допускаючи його пом'якшення: *електрика, лекція, легенда, молекула*.

64. Попрацюйте в парах. Прочитайте по черзі один одному пари слів, чітко й виразно вимовляючи кожен звук. Назвіть і схарактеризуйте усно звуки, за допомогою яких розрізняються слова в парах.

Зразок. *Рис – рись: [с] – пригол., тверд.; [с'] – пригол., м'як.*

Грати – грати, плющ – плюш, коти – кути, гриб – грип, везти – вести, вищий – вищій, син – синь, біліти – біліти, полин – полинь, гадка – гатка, знати – зняти, пишу – пишчу, буран – бур'ян, лід – літ.

65. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки і розкриваючи дужки.

1. У вільний час зимою порівнюючи таємниці природи із законами математики я насмілююсь (з,с)подіватися що знайшов основу дивної науки (Р. Декарт). 2. І сте(ж,ш)ка т(е,и)кла від криниці в осело де сміх кр(е,и)йдяний від(з,дз)еркалила стеля де лунко бурульки цвіли на шнурку і тихо сиділа сова на дашку (П. Мовчан). 3. Мене спинила біла піна гречки, ле(г,х)ка і запашна неначе (з,с)бита крильми в(е,и)селих бджіл (Д. Білоус). 4. Ой з(о,у)зуле з(о,у)зуленько нащо ж ти кувала! (Т. Шевченко). 5. Вечір зіркою в небі повис і ро(з,с)сипав свої бри(з,с)ки на тремтливі л(е,и)сточки беріз... І здає(ть,ц)я що плачуть бері(з,с)ки (В. Сосюра). 6. Якщо прямі перетинаються то вони (не)збігаються і не є паралельними (З підручника).

 II. Підкресліть слова, у яких простежується розбіжність між вимовою і написанням. Поясніть вимову цих слів відповідно до орфоепічних норм. За потреби скористайтеся орфоепічним словником.

III. Назвіть м'які й напівпом'якшені звуки у виділених словах.

 66. I. Випишіть із поданих слів п'ять, які пишуться з літерою *г*. Правильність виконання перевірте за словником.

(Г,Г)алас, (г,г)рунт, (г,г)аньба, (г,г)ава, (г,г)лухий, (г,г)одина, (г,г)удзик, (г,г)риміти, (г,г)андж, (г,г)рецький, (г,г)ринджоли, (г,г)алицький, (г,г)іркий.

II. Поясніть відмінність у значенні, вимові й написанні слів: а) *грати* й *грати*; б) *гулі* й *гулі*.

67. Два – чотири – всі разом. I. Поміркуйте, чому в усному мовленні можна сплутати слова *мишці* й (*у*) *мисці*.

II. Поміркуйте, які помилки й чому можна допустити у вимові слів *форма, дуб, ґрунт, вмиваєшся, людський*.

 68. Позмагайтеся! Хто швидше і правильно визначить, скільки разів ужито звук [д'] у поданій групі слів?

Гандбол, боротьба, дзига, дзвїн, дядько, дїжка, Гїдроген, дитинство, вїджати, спересердя, мїддю, бджоли, досвїд.

↑ **69.** Знайдїть помилки в передачі вимови слів. Запишіть ці слова у фонетичній транскрипції правильно.

Село [сил'б], кожух [кужух], гудзик [гудзи'к], електрика [ел'ектри'ка], лікар [л'їкар], ніч [н'їч], злість [зл'їст'], лічба [л'їч'ба], вогко [в'огко], просьба [пр'ос'ба], серезка [си'решка], відрїж [в'їд'р'їш], учится [учи'т'с'а], глядаччї [гл'адачч'ї], ложцї [л'ожц'ї].

70. I. Прочитайте вірш, дотримуючись орфоенїчних норм. Зверніть особливу увагу на вимову кїнцевих приголосних, а також губних і шиплячих звуків.

Вже скосили гречку, осїнь недалечко,
Мїсячна вуздечка впала на порїг.
І трава шепоче про небесні очї,
Що кризь далї ночї сїйво шплоть до нїг...

А туман, де луки, ломить білі руки,
Глушить ночї звуки маревом густим.
Тїні, тїні, тїні... Не дзвенять у синї
спїви солов'їні за вікном моїм.

Пїсню калинову я складаю знову,
ї з людьми розмову серцем я веду...
Тишина, ні руху... Небо землю слуха,
падають десь глухо яблука в саду.

(В. Сосюра)

Мїсячна нїч

II. Укажіть слова, у яких можливі орфоенїчні помилки. Затранскрибуйте першу строфу вірша.

III. Підготуйтеся до виразного читання вірша.

71. I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання. Для цього змініть слова або утворїть спорідненї так, щоб після сумнівного приголосного стояв голосний.

Ле(г,х)ко, во(г,х)ко, кі(г,х)ті, ді(г,х)тяр, хо(д,т)ьба, моло(д,т)ьба, про(з,с)ьба, дові(д,т)ка, ло(ж,ш)ка, лі(ж,ш)ко, рі(д,т)ко, берї(з,с)ка, ву(з,с)ько, ко(з,с)ьба, тя(г,х)ти, гря(д,т)ка, сні(ж,ш)ка, пруд(д,т)ко, моту(з,с)ка, соло(д,т)кий, ве(з,с)ти.

II. Прочитайте вголос записанї слова, пам'ятаючи, що дзвїнки приголосні перед глухими, як правило, не оглушуються.

72. Прочитайте речення, ставлячи слова, що в дужках, у потрібній формї. Проаналїзуйте вимову цих слів при їхній словозмїні.

1. Прийшов у новїй (сорочка). 2. Бабуся подарувала (онучка) нову сукню. 3. Ти тепер (сподїватися) на краще. 4. Чому ти (крутитися) як білка в колесї? 5. Вранцї квіти (вмиватися) росою. 6. Усе (змїнюватися) на краще.

чїї – [ц'її]
шся – [с'їа]
тсья – [ц'їа]

73. I. Від поданих слів утворіть нові за допомогою префіксів *роз-* або *без-*. Прочитайте утворені слова з оглушенням кінцевого приголосного в префіксі і без оглушення.

Танути, сипати, страшний, хитати, тулити, формувати, писати, смертний.

II. Підкресліть і поясніть орфограми в утворених словах.

Мовленнєва ситуація

На запрошення свого друга з Великобританії львів'янин Тарас побував у столиці цієї країни. В одному з лондонських музеїв хлопець звернувся до екскурсовода англійською мовою і дуже здивувався, коли той одразу зрозумів, що Тарас з України.

– Як Ви здогадалися, що я українець? Я ж не говорив по-українськи.

– Так, але я чув, як Ви говорили по-англійськи.

Поміркуйте, чому, вивчаючи іноземну мову, дуже важко позбутися акценту, а от лексичну, граматичну, синтаксичну систему опанувати легко.

Зверніть увагу! Для української мови характерний не фіксований, а вільний, рухомий наголос. Він може падати в різних словах на будь-який склад, пересуватися з одного складу на інший при зміні слова. Наприклад: *весна* – *вєсна*, *вітер* – *вітрí*.

74. I. Прочитайте вголос слова, правильно їх наголошуючи. За потреби зверніться до сторінки «Культура мовлення» та поданого в додатках словничка наголосів.

Товстий, тонкий, відстояти, допізна, чотирнадцять, середина, дочка, живопис, кропива, легкий, кидати, літопис, мілкий, ненависть, нести, везти, завдання, запитання, обруч, олень, посидіти, причіп, приятель, русло, столяр, кажу, роблю.

Запам'ятайте!
новий, тонкий,
випа́док, се́редина,
кажу́, несла́, ідемо́

II. Поясніть відмінність лексичного та граматичного значень слів, що розрізняються наголосом: *те́пло* – *теплó*, *відо́мість* – *вiдóмiсть*, *зага́лом* – *загалóм*, *о́браз* – *обра́зу*, *ве́рхи* – *верхи́*.

75. I. Проаналізуйте мовлення дикторів та ведучих програм на радіо, телебаченні стосовно дотримання ними орфоепічних норм.

II. Зробіть аудіозапис власного мовлення й проаналізуйте його стосовно дотримання орфоепічних норм.

76. Складіть і запишіть невеликий текст (8–10 речень) у публіцистичному стилі на довільну тему. Підкресліть слова, у яких можливі орфоепічні помилки. Визначте, з якою інтонацією слід читати ваш текст. Підготуйтеся до його виразного читання перед аудиторією.

Для вас, допитливі

Якщо ви прагнете пізнати глибину Слова, відчути його ритмічний, мелодійний подих, зверніться до книжки Андрія Содомори «Наодинці зі словом». Ця праця – спроба побачити світ через слух, світ, що у слові, за словом. Тут звичайні слова «палиця», «обрій», «хата», «дим» непомітно переходять у сферу поезії та пісні, історії, етнографії, філософії... Про те, що вам найбільше сподобається в цій книжці, розкажіть однокласникам.

1. Взаємодія звуків у мовному потоці підпорядкована певним правилами, порушення яких веде до того, що слухач не може виділити із цього потоку певний звук.
2. Особливістю української орфоенії є чітка вимова всіх голосних звуків у наголошеній позиції. Глухі приголосні перед дзвінками одзвінчуються, а от дзвінки, як правило, не оглушуються. Тверді перед м'якими уподібнюються за м'якістю. Звуки [з], [ц], [с] перед шиплячими уподібнюються до шиплячих і навпаки.

§ 6. Правопис ненаголошених голосних, м'якого знака, апострофа

Про те, як уникнути помилок у передачі на письмі ненаголошених [e], [u], [o], про роль м'якого знака й апострофа на письмі та складні випадки їхнього правопису

Пригадайте

- Як перевірити написання ненаголошених голосних [e], [u]?
- Як передається м'якість приголосних на письмі?
- Коли в словах пишемо м'який знак?
- За яких умов ставимо у словах апостроф?

77. І. Прочитайте виразно текст, звертаючи особливу увагу на вимову ненаголошених і наголошених голосних. Поміркуйте, що символізують собою дві скрипки. Чому автор назвав свій твір баладою?

БАЛАДА ПРО ДВІ СКРИПКИ

Ой зробив хлопчина та й дві красні
скрипки –
Поділив надвоє снів своїх красу.
Що перша скрипка – біла лебідка,
А друга скрипка – вечірній сум.

Закохались в нього дві сестри весною.
Одна – як та нічка, друга – мов
той день.

Перша просила грати сумної,
Друга хотіла веселих пісень.

А як розійшлися ті пісні луною,
Він замовкві скрипки сестрам двом
відав.

Кожна дівчина стала вербою,
Легінь між ними явором став.

Залишив на світі дві самотні скрипки,
Залишив на світі снів своїх красу.
Що перша скрипка – біла лебідка,
А друга скрипка – вечірній сум.

Ф. Манайло. Водопад

Там, де став явір понад пляями,
Знову я чую відлуння пісень:
Одна верба співає ночами,
Друга верба співає удень.

(В. Марсюк)

II. Укажіть у тексті слова з ненаголошеними [е],[и], поясніть їхню вимову й написання. Якщо можливо, змініть ці слова або доберіть до них спільнокореневі так, щоб ненаголошений голосний став наголошеним.

III. Поясніть уживання тире в реченнях тексту.

Ненаголошені голосні

В українській літературній вимові плутаються ненаголошені голосні [е] з [и], [и] з [е], [о] з [у], що часто викликає труднощі в їхньому написанні. У цих випадках треба керуватися відповідними правилами.

У деяких словах з постійним наголосом (переважно іншомовного походження) невиразний звук рекомендується перевіряти за словниками. Наприклад: *пиріг, кишеня, пшениця, лопух*.

Зверніть увагу! У коренях дієслів, якщо далі з'являється наголошений суфікс *а*, пишемо *и*. Наприклад: *стира́ти* (хоч *терти*), *вмира́ти* (хоч *вме́рти*).

78. I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Поясніть, якими правилами ви керувалися. Написання яких слів можна перевірити тільки за словником?

Л(о,у)пух, г(о,у)лубка, м(е,и)ліший, пром(е,и)ніє, ос(е,и)ні, тижд(е,и)нь, хлоп(е,и)ць, шел(е,и)стить, б(е,и)р(е,и)гина, тр(е,и)вога, бр(е,и)ніги, пп(е,и)ниця, м(е,и)лодійний, ап(е,и)льсин, м(е,и)нулий, тр(е,и)нувапня, л(е,и)вада, т(е,и)рмод(е,и)паміка, Окс(е,и)геп, степ(е,и)невий, д(е,и)ректор, ст(е,и)рати, зд(е,и)рати.

Запам'ятайте!

левада
минулий
пшениця
мелодія

II. Перевірте правильність написання слів за допомогою орфографічного словника.

III. З двома словами (на вибір) складіть і запишіть словосполучення.

М'який знак

М'який знак після букв на позначення приголосних указує, що ці приголосні треба вимовляти м'яко.

Якщо в українській літературній вимові приголосний звучить твердо, то м'який знак писати не треба. Труднощі в уживанні м'якого знака виникають там, де слід позначити м'якість приголосного. У таких випадках м'який знак пишуть не завжди, а тому треба керуватися відповідними правилами.

Апостроф

Нарядковий знак **апостроф** уживається для позначення роздільної вимови твердого приголосного перед наступним м'яким [й]. Наприклад: *в'язати* – [віаза́ти]; *бур'ян* – [бу́рийа́н].

Букви *я, ю, є, ї* після апострофа позначають два звуки [йа], [йю], [йє], [йї]. Приголосний перед апострофом вимовляємо твердо.

Зверніть увагу! У написанні в словах м'якого знака й апострофа треба чітко розрізняти споконвічні українські слова й слова іншомовного походження, бо вони пишуться за різними правилами.

79. Слова, записані фонетичною транскрипцією, передайте звичайним письмом. Зіставте вимову й написання кожного слова. Поясніть уживання або відсутність у них м'якого знака чи апострофа.

[с'іл/с'кій], [морс'кій], [ц'в'ах], [л'убб'віу].

80. *Попрацюйте в парах.* І. Прочитайте слова іншомовного походження. Виберіть з них кожен 6–8 слів і продикуйте однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

Конферансьє, ательє, портгьєра, мільярд, мільйон, каньйон, Ньютон, Нью-Йорк, альбатрос, досьє, кольє, віньєтка, комп'ютер, бар'єр, кар'єра, Монтеск'є, миш'як, прем'єр, ад'ютант, ін'єкція, кон'юнктура, інтер'єр, бюджет, бюро, бюлетень.

II. З'ясуйте за словником іншомовних слів лексичне значення не зрозумілих вам слів.

81. Запишіть іменники у формі давального відмінка однини. Підкресліть і поясніть орфограми в утворених словах. Свою відповідь звірте з поданим нижче міркуванням.

Наталка, Галька, Маринка, тваринка, сторінка, донька, донка*, соплка, хмаринка, скринька, хатинка, лялька.

*Донка – вудка для ловіння риби з дна водоймища.

Міркуйте! У слові *хатинці* м'який знак не пишемо, бо його немає і в слові *хатинка*, а в слові *скриньці* м'який знак пишемо, бо у слові *скринька* він є.

82. І. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, м'який знак. Обґрунтуйте написання. Виділені слова запишіть у фонетичній транскрипції. Зіставте їхню вимову й написання.

Камін..чик, нян..чити, тон..ший, змен..шення, доріжен..ці, зозул..чин, Гет..манчук, різ..блення, малесен..кий, ковал..с..кий, велетен..с..кий, донец..кий, дев'ят..сот, повіст..ю, міл..ярдер, чотир..ох, сл..озинка, батал..йон, компан..йон, вол..єр, здійсмают..ся, смієш..ся.

Запам'ятайте!

менший
тонший
доньчин
веньчин

II. Одне слово (на вибір) уведіть у складне речення. Речення запишіть.

83. *Два – чотири – всі разом.* Поясніть, чому в слові *свято* не пишеться апостроф, а в слові *зв'язок* – пишеться.

84. І. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, апостроф. Поясніть орфограму «Написання апострофа». Свою відповідь зіставте з поданим нижче міркуванням.

Пів(°)яблука, пів(°)ящика, лл(°)ється, моркв(°)яний, брукв(°)яний, медв(°)яний, духм(°)яний, торф(°)янистий, св(°)ятковий, Св(°)ятослав, возз(°)еднання, з(°)їжджати, без(°)ядерний, під(°)юджувати, перед(°)ювілейний, Лук(°)янівка, безхмар(°)я, матір(°)ю, любов(°)ю, дит(°)ясла.

Запам'ятайте!

свято
духмянний
пів'яблука
ллеться

- II. Виділені слова запишіть у фонетичній транскрипції. Зіставте вимову й написання.
III. З одним словом (на вибір) складіть речення, ускладнене відокремленим означенням.

Міркуйте! У слові *духмяний* апостроф не пишемо, бо перед буквою *л* стоїть буква на позначення приголосного, яка належить до кореня. У слові *розв'язати* перед *в* також стоїть буква на позначення приголосного, але вона належить не до кореня, а до префікса, тому апостроф пишемо.

85. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки й розкриваючи дужки. Підкресліть пунктограми й орфограми.

1. Було після дощу і громовиці плодів соло(д,т)ких в пелену зб(е,и)-реш й смакуеш їх соло(д,т)ких і духм(')яних а яблука вигупують в саду... (Г. Дудка). 2. А з(е,и)мля л(е,и)жить м(е,и)дова а поля пожаті мріють на городях дост(е,и)гають гарбузи з(е,и)леноребрі (М. Рильський). 3. Історія це св(')ятая св(')ятих народу недоторканна для злодійс(ь)ких рук (О. Довженко). 4. Запарувала рі(л,л,л)я т(ь)м(')яно забл(е,и)щали на сонці одвернуті лем(е,и)шами скиби з(е,и)млі (Г. Тютюнник). 5. Розт(й,о,ь)хкався соловейко на калинон(ь)ці щось не (з,с)питья серед ночі сиротинон(ь)ці (П. Грабовський). 6. Темряву тр(е,и)вожили криками півні танцювали леб(е,и)ді в хаті на стіні лопотіли крилами і рожевим пір(')ям лоскотали мар(е,и)во золотим сузір(')ям (В. Симоненко). 7. Затихли люд(ь)с(ь)кі голоси в мален(ь)кій хатиц(ь)ці лише цвіркуні десь під печею та в старих стінах зал(е,и)вались своїм цвіркотом... (Т. Бордуляк). 8. Скільки сліз прол(е,и)лось на з(е,и)млі за міл(ь)йони, міл(ь)ярди років. А коли вже запізно тоді кожен каже Та я ж не хотів (Г. Дудка).

II. Підкресліть граматичні основи, визначте види речень за будовою.

86. Третє зайве. У кожній групі слів знайдіть одне, яке відрізняється від інших двох написанням.

1. Близ(ь)кість, нян(ь)чити, тон(ь)ший.
2. Прод(е,и)шевити, к(е,и)шеня, ч(е,и)мпіон.
3. Підв(')язати, св(')яценик, торф(')яник.
4. Віт(е,и)р, бр(е,и)ніги, м(е,и)гелик.
5. Б(')юлетень, ін(')екція, кон(')юнктура.

87. I. Спишіть слова, згрупувавши їх за видами орфограм. Уставте пропущені букви або апостроф. Доповніть кожен групу власним прикладом.

Ін..екція, д..ревце, миш..як, ад..ютант, пріор..тет, Х..юстон, прем..ера, Ч..каго, ст..повий, оч..р..тняний, д..циметр, с..д..лійський, б..юро, порт..ера, тр..вожний, кол..є, Н..югон, Браз..лія, д..ригент, вел..чальний.

II. Виділені слова запишіть у фонетичній транскрипції. Назвіть у них звуки й букви.

88. Позмагайтеся! Відгадайте і запишіть іменування поданих тлумачень. Усі відповіді – це слова іншомовного походження з орфограмами щодо написання ненаголошених голосних, м'якого знака, апострофа.

1. Столиця Сполучених Штатів Америки.
2. Відомий фізик, іменем якого названо міжнародну одиницю сили.
3. Впорскування під шкіру або у вену яких-небудь лікувальних речовин.
4. Завіса з важкої, щільної тканини на дверях або на вікні.
5. Особа, що очолює уряд, стоїть на чолі кабінету міністрів.

6. Керівник колективу виконавців у хорі, оркестрі, оперному або балетному спектаклі.

7. Перша вистава п'єси в театрі, перший показ естрадної, концертної або циркової програми.

8. Одиниця довжини, яка дорівнює одній десятій частині метра.

9. Майстерня одягу, взуття, головних уборів.

10. Вузька річкова долина, глибоко врізана в корінну породу.

↑ **89.** І. Доберіть і запишіть 5–10 слів з орфограмами щодо написання ненаголошених голосних, м'якого знака, апострофа так, щоб ці слова асоціювалися з однією із зазначених нижче сфер людської діяльності.

Медицина, сільське господарство, культура, спорт, промисловість, туризм, економіка, література.

II. Складіть з кількома дібраними словами два складних речення.

📢 **90. Попрацюйте в парах.** Візьміть один в одного інтерв'ю (2–4 запитання) на тему «Правопис ненаголошених голосних, м'якого знака, апострофа».

91. Попрацюйте в парах. Складіть кожен словниковий диктант (8–10 слів) на правила написання ненаголошених голосних, м'якого знака, апострофа. Продиктуйте диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

92. І. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Підкресліть слова, у яких можливі орфографічні помилки.

Село стояло у в(е,и)л(е,и)чезній бал(ь)ці, а балкою протікала в(е,и)-ляючи ст(е,и)пова річ(е,и)чка. Один бік балки зр(е,и)вався в(е,и)сокою круч(е,и)ю. Скеля, пр(е,и)павши з(е,и)млею, поросла д(е,и)ревами. Поміж них слалася сте(ж,ш)ка, що доводила до містка через річку. Дж(е,и)-рело било зі скелі. Здавалося, якась в(е,и)л(е,и)чезна сила википула із землі страше(н,нн)у кам(?)яну брилу. Вода в(е,и)тікала чистою холодною т(е,и)чією. На(в)коло було камі(н,нн)я, (з,с)кладене лю(д,т)с(ь)кою рукою. Хтось змурував цямри(н,нн)я, а на нім поставив давній образ. Не було вже видно малюва(н,нн)я, але, незважаючи на це, (щ)ороку на (З,з)елені св(?)ята дівчата квітчали ікону над кр(е,и)ничкою (За Б. Грінченком).

II. Визначте, які засоби служать для створення художнього образу. Підготуйтеся до виразного читання тексту.

📢 **93.** Виконайте завдання одного з поданих варіантів.

Варіант А. Складіть мовознавчу казку або вірш для п'ятикласників про написання ненаголошених голосних, м'якого знака або апострофа.

Варіант Б. Підготуйте невелике мовознавче повідомлення про написання ненаголошених голосних, м'якого знака або апострофа.

1. Оскільки ненаголошені голосні [е], [и], [о] звучать у вимові нечітко, для написання користуємося орфографічними правилами. Проте правопис деяких слів з такими голосними треба запам'ятати.

2. М'який знак є одним зі способів позначення м'якості приголосних на письмі, а за допомогою апострофа позначаємо роздільну вимову твердого приголосного перед наступним м'яким [й]. Для правильного написання м'якого знака й апострофа теж користуємося відповідними орфографічними нормами.

§ 7. Стилїстичні засоби фонетики

*Про звукові повтори і звуковідтворення
в художніх текстах, а також про милозвучність української мови
як характерну ознаку всіх її стилів*

94. Прочитайте уривок з поезії Ліни Костенко. Про що в ньому йдеться? Поміркуйте, чому «С» сичало, мов кобра, «Ю» пручалось, «А» приготувалося співати соло. Які асоціації викликають у вас названі літери (звуки)?

... Сичало «С», мов кобра на хвості.
Шкварчало «Ш», і «Ф» взялося в боки.
І вірне «К» уперше у житті
Зробило вбік категоричні кроки.

Стогнало «Н», пручалась буква «Ю»,
кусалось «Є», і «Т» кричало: «Тату!».
Сказало «Л»: «На цьому я стою!» –
Ну, тобто прямо з Лютера цитату.

Слухняне «А» було вже на мазі,
приготувалося заспівати соло,
перекрутилось на одній нозі,
неначе циркуль, – і замкнулось в коло.

Котився перстень літерою «О»,
його згубив мізинний палець змісту.
Тоді взяла я знову те перо,
Як і належить доброму стилїсту...

(Л. Костенко)

Пригадайте

- Які основні ознаки художнього стилю мовлення?
- Що таке асонанс і алїтерація?
- Яка роль звуконаслідування в художніх текстах?
- Які є засоби милозвучності української мови?

95. Прочитайте уривки віршів і порівняйте їхні звукові «малюнки». У якому прикладі відтворено душевний стан людини, а в якому – стан природи? Поміркуйте, з якою метою кожен автор використовує повторення однакових звуків. Чи підсилюється таким чином виразність? Зробіть висновок про стилїстичну роль звукових повторів.

1. Вітер в гаї не гуляє,
вночі спочиває;
прокинеться, тихесенько
в осоки питає:
«Хто се, хто се по сім боці
рве на собі коси?
Хто се, хто се?» – тихесенько
спитає-повіє,
та й задріма, поки неба край
зачервоніє...

(Т. Шевченко)

2. До думи дума доруша...
Стодоли дум – в одну стодолу!
Дивись і думай, моя доле, –
До думи дума доруша.

Стобальним, стоглобальним
болею
До неба дибитесь душа.
До думи дума доруша...
Стодоли дум – в одну стодолу!

(М. Вінграновський)

Кожен стиль має свої фонетичні особливості, але найбільше вони проявляються в художньому мовленні.

Звукові повтори

Як стилїстичний засіб підсилення виразності мовлення використовують звукові повтори.

Алїтерація

Алїтерація – повтор одного або кількох приголосних звуків у суміжних або розташованих недалеко одне від одного словах. Наприклад: *У полі спить зоря під колоском і сонно слуха думу колоскову, і сонна тиша сонним язиком шепоче саду сиву коліскову* (М. Вінграновський). У цьому прикладі алїтерація звука [с] підкреслює спокій природи.

Асонанс

Асонанс – повтор одного або кількох голосних звуків у суміжних або розташованих недалеко одне від одного словах. Наприклад: *Була гроза, і грїм грїмїв, він так любив грїмити, що аж тремтів, що аж горїв на трави і на квіти* (М. Вінграновський). У цьому прикладі повторення голосного [ї] у поєднанні з алїтерацією яскраво виразає текст, створює ефект милозвучності.

Анафора

Звукова анафора – повторення однакових звуків на початку слів, рядків, речень твору. Наприклад: *І по клавішах сивого смутку ходять синї, сумні слони* (І. Драч).

Епіфора

Звукова епіфора – повторення однакових звуків наприкінці слів, рядків, речень твору. Наприклад: *На ланах, на травах, на сїбно-зелених, у житах злотистих, стрункоколоскових – гей там, там шумїли шуми! Там шумїли шуми!* (П. Тичина).

Рима

Рима – звуковий повтор, побудований на співзвучності кінцевих слів або їх частин. Наприклад:

*Ти пахнеш, як племїнь живиці,
Як біленький дзвінок медуниці.
Як вулик, де сховане сонце,
Як маминих мрії волоконце.*

(Д. Павличко)

Звуконаслідування

Підсилюють виразність мовлення також **звуконаслідувальні слова**, що відображають звуки реальної дійсності. Наприклад: *Соломія сидїла перестрашено та прислухалася, про що шепоче морок. Шу... шу... шу... – починав він здалеку, шу... шу... шу... – одзивалося тут коло неї* (М. Коцюбинський).

Милозвучність мови

Одним із засобів виразності мовлення є **милозвучність** (евфонічність). Це характерна риса української літературної мови.

Милозвучність в українській мові досягається **чергуванням** голосних і приголосних *у – в, і – й*, використанням **фонетичних варіантів** повнозначних і службових слів, зокрема прийменників *з – із – зі, у – уві, під – піді – підо, над – наді*. Наприклад: *у дорозі, в Одесі; утре́те – втре́те; імла – мла; під столом – піді (підо) мною; зі столу – з дороги*.

Недотримання правил чергування призводить до виникнення чужих українській мові немилозвучних сполучень. Сприяє милозвучності й те, що дзвінки приголосні не оглушуються (*різьба, ходьба*), а важкі для вимови групи приголосних **спроцуються** (*тиждень – тижневий*).

96. Прочитайте виразно уривки з віршів. Яким настроєм проінятий кожен з них? Які почуття вони викликають? Поясніть, як за допомогою асонансу авторам удалося втілити свої задуми. Відповідь зіставте з міркуванням, поданим нижче.

1. Під верболоззям в казані
Чорти різдвяне тісто місяць,
Й на золотому ковзані
Чумацьким Возом править місяць.
(М. Вінграновський)
2. Звичайна собі мить. Звичайна хата з комином.
На росах і дощах настояний бузок.
Оця реальна мить вже завтра буде спомином,
а післязавтра – казкою казок.
(Л. Костенко)

Міркуйте! У першому уривку дзвінкі [з] та [з'] наповнюють рядки бадьорим, веселим (навіть пустотливим) звучанням. Автор ніби грається цими звуками: у першому і третьому рядках уживає їх двічі, а в другому та четвертому – по одному разу, створюючи слухову асоціацію посилення-послаблення звуків: здається, можна навіть почути поришування снігу на морозі.

97. Мозковий штурм. Чому саме художній стиль вирізняється особливими фонетичними засобами?

98. І. Прочитайте речення. Визначте в них алітерації й асонанси. Поясніть роль цих засобів у кожному випадку.

1. Осінній день, осінній день, осінній! Осінній день, о синій день, о синій! Осанна осені, о сум! Осанна. Невже це осінь, осінь, о! – та сама *(Л. Костенко)*.

2. Замітна сніжинка сльозою зійшла на долоні, морозом шепнула мені сивина, що вже не повернуться юності нашої коні, бо надто далека між нами лягла далина *(Б. Олійник)*.

3. Жене з гір бурелом, котить валуни, ріка глухо гуркоче, перемелюючи все в глибині на кам'яних своїх жорнах *(О. Гончар)*.

4. Зеленим голосом сади зовуть зозулю, зелений борщ збігає на плити. Розплющив очі вечір на цибулю, картопля дивиться у землю золоту (*М. Вінграновський*).

5. Розбивши вітер чорні хмари, ліг біля моря одпочить (*Т. Шевченко*).

II. Спробуйте дібрати слова, у яких звукове оформлення увиразнює лексичне значення слова. Наприклад, слова *грім, гуркіт*, у яких значущим є звук [р]. Уведіть дібрані слова в речення так, щоб вони створили звуковий образ.

99. I. Прочитайте тексти, дотримуючись норм літературної вимови. Знайдіть у них звукову анафору й епіфору. З'ясуйте стилістичну роль цих засобів.

1. Здається, часу і не гаю,
А не встигаю, не встигаю!
Щодня себе перемагаю,
Від суєти застерігаю,
І знов до стрічки добігаю,
І знов себе перемагаю,
І не встигати не встигаю,
І ні хвилиночки ж не гаю!

(*Л. Костенко*)

2. Мої думи заклопотаними горобцями –
За сніжинками за летючими...
(*В. Сосюра*)

3. Стихли струни, стихли співи,
Срібні співи серенад, –
Срібно стеляться сніжинки –
Спить самотній сад.

(*В. Кобилянський*)

4. Може б, мати тут ридала,
Може б, мила прилетіла,
Тільки б знала, тільки б знала,
Тільки б мала вільні крила.

(*Григорій Косинка*)

II. Які звуки римуються у віршах? Чи збігаються вони з епіфорою?

100. **Два – чотири – всі разом.** I. Прочитайте крилаті вислови. Поміркуйте, на якому стилістичному прийомі вони побудовані.

1. Зачепився за пень, та й простояв цілий день. 2. Горе тому, що на печі: сюди пече, туди гаряче; добре тому, що в дорозі – лежить собі на возі. 3. Кобила за вовком гналась, та вовкові в зуби попалась. 4. Добра свита, та не на мене шита.

II. Як ви розумієте зміст першого вислову? Доберіть і запишіть кілька прислів'їв чи приказок, які побудовані на тому самому стилістичному прийомі, що й подані.

101. I. Прочитайте вірш. Визначте його основну думку. Простежте, як поет дібрав слова зі звуками, що символізують значення самого слова. Опишіть створені автором звукову й зорову картини.

В. Вернадський. Околиця

НА ОКОЛИЦІ БОРИСЛАВА

Я чую, як шумлять долини,
я чую темний гул лісний,
і шепіт втомлений ялини,
і мідний передзвін сосни.
Кружляння рік, рипіння рині*,
шугання диму з димарів.
Вгорі – ліси сріблясто-сині,
внизу – розлив молочних нив.
І скрізь пливуть широкі звуки
гучної світлої землі.
Пливуть над села і над луки
пісенноносні кораблі.
Шум величезного вітрила,
мах нездоланного крила –
це музики земної сила
у людське серце увійшла.

(М. Бажан)

*Ринь, ринь – 1. Грубий пісок, гравій, галька. 2. Берег або дно річки з грубого піску, гравію, гальки.

II. Поміркуйте, які засоби служать для створення художнього образу. Знайдіть словосполучення з епітетами і метафорами.

III. Підготуйтеся до виразного читання вірша.

 102. Користуючись тлумачним словником, доберіть 5–10 слів, звукове оформлення яких увиразнює лексичне значення.

103. Фонетичний тренажер. Доберіть звуки, а потім з ними 5–10 слів, за допомогою яких можна описати в художньому стилі: а) літній ранок; б) листопад; в) завірюху; г) весняний гім.

104. Прочитайте уривок з усмішки Остапа Вишні. Доберіть до нього заголовок. Аргументуйте належність тексту до художнього стилю. Яку стилістичну функцію виконують вигукі та звуконаслідувальні слова в цьому тексті?

Пішов я з рушницею в ліс, може, думаю, де зайця підніму. Вийшов на личакову поляну, зирк! – а передо мною, ну, не далі як до комори, стоять дві кози й дивляться на мене. Отут у мене як затіпається! Не витримав: приложився – б-бах! – одна на місці! А друга втекла! Я біжу до неї і світу під собою не бачу! Прибіг, здіймаю череска, путаю ноги! А руки тремтять, а ноги тремтять! Нічого й не бачу, нічого й не чую! Коли хтось по потилиці мене як шарахне, так я своїм лобом об козиначий тільки – лусь! А в очах огники тільки – блись! блись! блись! Отямився, а передо мною лісничий (*Остап Вишня*).

 105. I. Розгляньте ілюстрацію «Сорочинський ярмарок». Розкажіть, що на ній зображено та яким настроєм вона перейнята. Уявіть, що ви потрапили на ярмарок, зображений художником. Що ви могли б там побачити й почути? Які звуки переважали б?

II. Складіть за ілюстрацією і запишіть 2–4 речення, намагаючись передати зоровий і слуховий малюнки. Використайте алітерацію, асонанс чи звуконаслідування.

О. Литвинов. Сорочинський ярмарок

106. Прочитайте тексти. Визначте в них стилїстичні засоби фонетики. Які образи створено авторами за допомогою цих засобів?

1. Вігер віс, віс, мліс,
Навіває срібні сні,
Навіває злотні мрії,
Чеше кучері Весни.

То загляне в чорні прірви,
То злетить в блакить ясну,
То пелюстки білі зірве
І посипле на Весну.

То замовкне, то заграє,
То всміхнеться, то зітхне...
З кожним з нас таке буває,
Як кохання спалахне.

(Олександр Олесь)

2. СЛЬОТА

Ситом сіє сиві струї
Хтось химерний. Хмар хитоп
Розпростер на небі вігер.
Слизько. Слізно. Сумно. Сон.

Вимок ворон на ворітях.
Сльози скапують зі стріх.
Ластівка пройшла, як стрілка.
Сниться: Сяйво. Сонце. Сміх.

(Р. Купчинський)

3. Ш-ш-шуг! Ш-ш-шуг!..

Співає коса. Співає ранок – усміхнений. І розпирає груди гостролоскоїтне духміння косовиці.

Ш-ш-шуг! Ш-ш-шуг!

Струснувши росяне намисто, трава лягає у покїс. Налита, вистояна, у повній силі – якраз на порі...

З одного синього келишка лїниво вивалюється сонний джміль. Дж!.. Дж!.. – вибевкує басовито своє невдоволення.

Ех ти, сплюхо-дрімлюко! Поглянь-но: молоде сонце все вищає і вищає. А ти – ніжитися... Косовиця ж у нас!

Співає коса. Співає ранок – усміхнений (Є. Шморгун).

↑ **107.** Прочитайте вірш. Схарактеризуйте його звуковий фон. За допомогою яких мовних засобів автор творить цей фон?

Там, де втомно в темїнь тоне
Кучерявий вечір,
Хтось певтомним дзвоном дзвонить
Про чарївні речї.
Шелестять шовкові хмари
Безчисленним шовком.
Вечір хмарами гїтарить –
Марить безумовку.

Простягнулась ген з дїброви
Тїнь нїчного духа.
Вечір спом примружив брови
І напружив вуха.
Вечір чаром зачервонив
Монотонне плесо.
Хтось в чарївнїм царствї тонїв
Вїдправляє месу.

(В. Кобиланський)

Із глибин мовознавства

Звуки нашої мови – це не лише сухий, механїчний засїб, за допомогою якого будуються самї слова, не мертвий акустичний матерїал, – кожен звук малює собою цілу картину, малює її не тїльки в мовї, а в голосах природи, зрїднюючи її з людиною своїми звуковими чарами. Тому письменники свїдомо звернули увагу на цей бїк життя звукїв, вбачаючи в ньому корисний художнїй засїб словесної творчостї.

108. Прочитайте вголос текст, дотримуючись норм лїтературної вимови та намагаючись передати інтонацією вїдчуття лїричного героя. Проаналїзуйте засоби милозвучностї тексту.

І ранкові, й вечїрнї дороги чаять у собї таємницю, сподївання і жаль. І скїльки не збираєшся у тї дороги, вони коливаються перед очима, проходять через усе твоє серце, насновують на нього надїї, розмотують пережитє.

Яксь незабагненна сила й принада є у синїм туманцї далини, вїн з дитинства бентежить і вабить тебе. І довїку здається, що за тим туманцем чи маревом далини лежить твоя найкраща сторїнка життє, що там, у рамцї росяпих дїбров чи сипьооких лукїв, загубився такий закуток землї, який не снївся і генїям Вїдродження, що, може, там по ранїшнїх чи вечїрнїх росах поспїшає назустрїч тобї твоє щастє.

І ранкові, й вечїрнї дороги завжди хвилювали Степаниду, як хвилювали її досвїтнї й вечїрнї зорї, як хвилювала сиза свїтанкова і рожева вечїрна роса (М. Стельмах).

109. І. Спишїть речення, вибираючи з дужок найбільш доречнїй варїант букви. Пояснїть свїй вибїр. Позначте в реченнях логїчно наголошенї слова і мїсця пауз.

1. Садок (у,в)же одцвївся (ї,й) густо (у,в)крив землю бїлими пелюстками (Г. Тютюнник). 2. Плачуть (ї,й) моляться бїлї троянди (Л. Костенко). 3. (У,В) серце (у,в)пала їскра блаженства, залишивши (у,в) ньому навзвжди вїдчуття неба (В. Шевчук). 4. (І,й) на грядках, (у,в) кого вже зорано, червоно виблискують скиби, а (у,в) борознах, як снїг (у,в) проваллї, бїлїє опалий цвїт (Г. Тютюнник). 5. Коли (у,в)читель не (у,в)мїє завоювати повного довїр'я своїх учнїв, вїн нїколи не буде справжнїм (у,в)чителем (Ю. Збанацький). 6. Тихо навкруги, мертво... Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обїзветься (з,зі,їз) свого затиш-

ку (М. Коцюбинський). 7. Здається, він (і,й) справді стоїть на лівому фланзі, (і,й) там, (у,в) чітких шеренгах, зблискує його багнет (І. Цюпа).

II. Які засоби милозвучності притаманні українській мові? Наведіть приклади з цієї та попередньої вправ.

110. Доберіть з вашої хрестоматії з української чи зарубіжної літератури 2–4 приклади використання в художніх творах засобів виразності (асонансу, алітерації, звукової анафори й епіфори, звуконаслідування).

111. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть невеликий опис у художньому стилі на одну з поданих тем, використовуючи засоби виразності: «На міднім небі вечір по-чорнів», «Свіча плакала», «Вертається той довгий листопад», «У росах стелється трава».

Варіант Б. Складіть і запишіть невелику розповідь у художньому стилі на одну з поданих тем, використовуючи засоби виразності: «Зустріч у лісі», «Очікування дощу», «Радість хлібороба», «На полюванні».

112. Напишіть твір на одну з мовознавчих тем: «Що не звук – то подарунок», «Кожен звук промовляє до мене», «Звукове живописання». Висвітліть у творі питання зв'язку звуків людської мови і природи, звукового символізму, сприйняття звуків, звуконаслідування тощо.

ВИСНОВКИ

1. У художньому стилі мовлення з метою підсилення виразності широко використовують звукові повтори, зокрема алітерацію, асонанс, звукову анафору й епіфору. Таку функцію виконують і звуконаслідувальні слова.
2. Характерною ознакою всіх стилів української мови є милозвучність, яка потребує свідомого прагнення уникати незграбності в поєднанні звуків під час мовлення.

САМООЦІНКА І САМОПЕРЕВІРКА

113. Мікрофон. Продовжте фрази.

1. Опрацювання тем з фонетики, орфоенії та стилістики для мене було корисним тим, що...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з тем розділу я б оцінив (оцінила) на...

114. Тест для самоперевірки.

1. Правильну вимову відображає фонетичний запис обох слів у рядку:

- А** ходьба [хот'ба], джміль [джм'іл'];
Б займаєшся [займа́йе'с'а], свято [свй'аго];
В джерело [дже'ре'ло], вокзал [вог'зал];
Г колеться [коле'т'с'а], сніг [с'н'іх].

2. Уподобнюються під час вимови приголосні в усіх словах рядка:

- А** подорож, (на) стежинці, просьба;
Б ящїрка, казка, співачці;
В насіння, стїжки, зчистити;
Г боротьба, пісня, легко.

3. Літеру *e* на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка:
- А тр..мгїти, ст..хати, р..читатив;
  - Б зал..вати, квіт..нь, леб..диний;
  - В ос..литися, к..шеня, м..нулий;
  - Г майст..р, чер..да, шел..стїти.
4. М'який знак НЕ пишеться в усіх словах рядка:
- А нян..чин, Уман..щина, порт..ера;
  - Б мен..ший, мїл..ярд, ойкан..ня;
  - В віс..сю, ін..ший, хатин..ці;
  - Г кин..мо, ріж..мо, скрин..ці.
5. У реченні *І дай ще сили того дня дїждати!* (Д. Павличко) використано:
- А асонанс;
  - Б алїтерацію;
  - В анафору;
  - Г епїфору.
6. Звуковїдтворення наявне в уривку:
- А А ще я люблю, як з лісу несподївано вигулькне хатина, заскриплять ворїтця, побїжать стежки до саду і до пасїчиська (*М. Стельмах*).
  - Б І він їде, і я собі їду. Їдемо удвох пїд вечїр по стежинї. А він менї дудукає: ду-ду! А далї яр і дїти у ожинї (*Л. Костенко*).
  - В У синьому морї я висїяв снї, у синьому морї на синьому глїї я висїяв снї із твоєї веснї, у синьому морї з веснї із твоєї (*М. Вінграновський*).
  - Г Ти вчїш любити все, що перемїнне і що незмїнне, як незмїнний свїт... Розсипалися круглі намистинки... (*П. Тичина*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке мовна норма? Які типи норм розрізняють у сучасній українській літературній мові? Чому не можна порушувати літературну норму?
2. Які основні норми вимови голосних звуків? Наведїть приклади.
3. Які основні норми вимови приголосних звуків? Наведїть приклади.
4. Назвїть основні правила написання ненаголошених голосних. Наведїть приклади.
5. Розкажїть про роль апострофа в українському письмї. У яких випадках ставимо апостроф?
6. Коли пишемо м'який знак? Наведїть приклади.
7. Які фонетичні засоби властивї художньому стилю? З якою метою вони використовуються?
8. Розкажїть про асонанс та алїтерацію як засоби виразностї мовлення.
9. Чому українську мову називають милозвучною? Які засоби милозвучностї їй притаманнї?
10. Наведїть кїлька прикладїв використання в художніх творах засобів фонетичної стилїстики.

Проект

Об'єднайтеся в групи. Створіть **рекламу норм української літературної вимови**.

Мета реклами: спонукати носіїв мови дотримуватися норм української літературної вимови.

Поради щодо роботи над проектом

1. Окресліть матеріал, який стане предметом вашої реклами (тема чи її окремих фрагмент).
2. Чітко визначте, на яку цільову аудиторію розрахована ваша реклама та якого результату ви очікуєте.
3. Продумайте форму реклами (реклама на телебаченні, радіо, біг-борді, у друкованих засобах масової інформації тощо), її тривалість (обсяг).
4. Зверніть увагу, що в рекламі кожне слово, дія чи зображення має велике значення.
5. Телевізійну рекламу можна інсценізувати або підготувати її словесний опис.

Якщо бажаєте, можна провести в класі конкурс реклам. Обрати журі, яке присвоїть кожному проекту одне із звань: найоригінальніший, найаргументованіший, найкумедніший, найяскравіший тощо. Кращі проекти запропонуйте адміністрації вашого навчального закладу для їх показу.

Мовні поради

Щоб вас було приємно слухати

- Не варто без потреби говорити дуже швидко. Тягуче, повільне мовлення відволікає слухача від основної думки.
- Не потрібно говорити безпричинно голосно. Вадою є і дуже тихе мовлення, не зумовлене відповідною ситуацією.
- Треба уникати різких коротких інтонацій.

Говоріть правильно!

Правильно	НЕправильно
балет	балѣт
Ганс	Ханс
Гофман	Хофман
Гете	Гьоте
Запорізька Січ	Запорозька Січ
Йоганнесбург	Йоханнесбург
Кельн	Кьольн
лекція	лекція
Лета	Лѣта
нігілізм	нігілізм
проблема	проблема
телеграма	телеграма
Челенджер	Челенджер

Правильно	НЕправильно
вівтар (олтар)	алтар
лікування	врачування
вантаж	груз
постачальник	поставщик
мрячити	моросити
підбурювати	підстрікати
виходить	получається
хутровий	пушний
чотириногий	четвероногий
швачка	швея
отрута	яд
гнаний	гонимий
вразливий	ранимий

Розрізняйте!

Гривня і гривна

Грошова одиниця України зветься *гривня*, а *гривна* – це металева шийпа прикраса у вигляді обруча. *Гривня* відмінюється як *вишня*: *дві гривні* (а не *гривни*), *шість гривень* (а не *гривен*), *двадцятьма шістьма гривнями* (а не *гривнами*) і под.

Кампанія і компанія

Ці два слова не лише не тотожні у вимові, а й вельми віддалені щодо походження та значення. *Кампанія* пов'язане з фр. *campagne* «похід» і використовується для позначення сукупності заходів, спрямованих на виконання певного завдання (наприклад, *виборча кампанія*, *посівна кампанія*). *Компанія* походить від іт. *compagnia*, що означає «група осіб, пов'язаних певними інтересами» (наприклад, *весела компанія*) (За О. Пономаревим).

ЗВУКОВИ ВІДЧУТТЯ

Дослідники звуко символізму переконалися, що різні звуки викликають неоднакові асоціації. Зокрема, як «погані» звуки опитувані назвали [х], [ш], [ж], [ц], [ф], як «грубі» – [б], [д], [г], [ж], як «гарний», «ніжний» – [л].

Відомий український мовознавець *Олександр Потебня*, наприклад, окремі звуки пов'язував із почуттєвою сферою людини: [а] для нього – загальний вияв рівномірного, тихого, ясного почуття, спокійного спостереження, але одночасно й подиву; в [у] виявляється почуття протидії, страху; [і] – це вияв любові, прагнення наблизити до себе предмет, добре його сприйняти.

Звуковий зміст тексту, значення звукової форми в мові сьогодні об'єднують у суспільних пошуках зусилля філологів і математиків, психологів і художників, поетів і кібернетиків. Ідеться передусім про пошуки гармонії між звучанням і значенням слова (*О. Сербенська, М. Волощак*).

Зорова поезія

КИЇВ УВЕЧЕРІ

100жартів нами100
гу100,
тлу100,
чи100,
промени100,
про100рово на100яне мі100.

(*М. Мірошніченко*)

Тавтограма

ГАЗЕЛЬ

Сліпучо-срібна стрічка снігу...
Сороки стрекіт сгрішив стріху.
Село селянські слуха сни.
Сніг сіється-снується стиха...
Спросоння скрикне сива сойка.
Старезний стовбур –
Скрушно сміхом...
Сахнеться серце... стрепенеться
Сказанням старовинним скіфа.

(*А. Мойсієнко*)

СКОРОМОВКИ

Прочитайте скоромовки, дотримуючись норм літературної вимови.

Повтори разів три:
Памір, Армавір,
Гібралтар, Гвадалквівр...
Чи досягнеш ти Ла-Маншу,
язика не поламавши?

(*Д. Білоус*)

Глянь: у лелечій у оселі
в білих льолях милі лелі.
Лелі, леленьки малі
у кубельці, у теплі.

(*Д. Білоус*)

*Кожне слово людську історію чудово,
як чиста крапля, відбива.*

М. Рильський

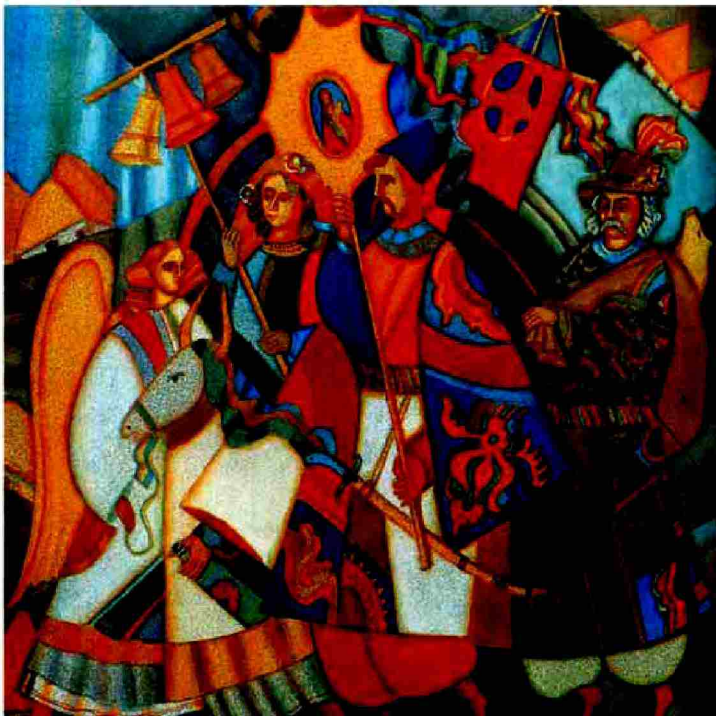
ПОГЛИБЛЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ВІДОМОСТЕЙ З БУДОВИ СЛОВА, СЛОВОТВОРУ, СТИЛІСТИКИ

Ви знатимете:

- морфологічну будову слова, способи творення слів;
- стилістичні особливості значущих частин слова;
- стилістичні засоби словотвору.

Ви вмітимете:

- розбирати слова за будовою, визначати способи творення слів;
- визначати стилістичні функції в тексті значущих частин слова;
- використовувати правильно і доречно словотворчі засоби в мовленні;
- правильно писати слова з орфограмами в коренях, префіксах і суфіксах.

Словотвір (від лат. *derivacio* – відхилення, утворення) – це розділ мовознавства, який вивчає структуру слів і способи їхнього творення.

§ 8. Морфологічна будова слова. Творення слів

*Про значущі частини слова, твірну основу,
способи словотворення та основні орфограми в коренях,
префіксах і суфіксах*

Пригадайте

- З яких значущих частин складаються слова?
- Що відрізняє спільнокореневі слова від форм слів?
- Які є основні способи словотворення?

115. Порівняйте записані парами слова. Визначте їхню будову. Чим цікаві ці слова з погляду словотворення? Поміркуйте, яке слово кожної пари є похідним, а яке – твірним. Обґрунтуйте думку.

Доярка – дояр.

Швея – швейник.

Бандурист – бандуристка.

Спортсмен – спортсменка.

Будова слова

Слова поділяються на **морфем** – найменші значущі частини (**корінь, префікс, суфікс, закінчення**). За допомогою префіксів і суфіксів утворюються нові слова та їхні форми, а за допомогою закінчень – лише форми слова.

Морфем

БУДОВА СЛОВА			
Основа слова			Закінчення
Префікс	Корінь	Суфікс	Виражає граматичне значення слова
Виражає лексичне значення слова			закінчення слова

Відповідне розміщення морфем у слові є його **будовою**.
Наприклад:

ученьк, переведенний, високок, ходити.

Зверніть увагу! При визначенні кореня треба враховувати чергування звуків. Наприклад: ходити – ходжу – хід (спільнокореневі слова).

Слово-творення

Основним засобом збагачення словникового складу мови є **словотворення**. При цьому нові слова утворюються на основі вже існуючих.

Твірна основа

Основа, від якої твориться нове слово, називається **твірною**. До неї додаються словотворчі суфікси і префікси (афікси). Наприклад:

1. ліс + ов → лісовий (твірна основа ліс).

2. лісов(ий) + ик → лісовийк (твірна основа лісов).

Похідні слова

Слова поділяються на **непохідні** і **похідні**. Похідне слово мотивується через зв'язки з іншим словом того самого кореня.

Порівняйте:

ліс → *лісо^вий* → *лісовик^к*
 (непохідне) (похідне) (похідне)

Способи словотворення

Слова в українській мові творяться різними способами.

Способи словотворення	
Суфіксальний	<i>осінний</i> ← <i>осінь</i> + <i>н</i>
Префіксальний	<i>премудрий</i> ← <i>пре</i> + <i>мудрий</i>
Префіксально-суфіксальний	<i>запїчок</i> ← <i>за</i> + <i>пїч</i> + <i>ок</i>
Безафіксний (відкидання морфем)	<i>пуск</i> ← <i>пускати</i>
Складання слів або основ слів	<i>рута-м'ята</i> ← <i>рута</i> + <i>м'ята</i> ; <i>працездатний</i> ← <i>праця</i> + <i>здатний</i>
Складання усічених основ	<i>облком</i> ← <i>обласний</i> + <i>комїтет</i> ; <i>ЄС</i> ← <i>Європейський Союз</i>
Перехід слів з однієї частини мови в іншу	<i>черговий</i> (іменник) ← <i>черговий</i> (прикметник) <i>учень</i>

116. І. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Чи розкриває заголовок тему висловлювання?

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ЛЬВОВА

Небагато міст можна порівняти з музеями просто неба. Саме до них належить Львів, у чудових архітектурних ансамблях і пам'ятниках якого втілена складна історична доля, пов'язана з багатовіковою боротьбою українського народу проти чужоземних пригноблювачів, відображений розвиток архітектури від давньоруських і готичних будівель XIII–XVI століть, творів модерну й конструктивізму перших десятиріч двадцятого століття до сучасних споруд. Сам план міста з вулицями, що радіально розходяться від середнього ядра, характерний для поселень, які склалися століттями.

Місто Львів

Особливість архітектурної спадщини міста – її багатонаціональний характер, історично зумовлений важливим значенням Львова в міжнародній торгівлі. Поряд з корінним українським населенням тут жили й

трудилися вірменські купці та ремісники, німці, поляки, євреї, працювали італійські майстри-будівничі тощо. Загальноєвропейські стильові системи, збагачені місцевими традиціями, що беруть свій початок з часів Київської Русі, лишили на львівській землі глибоко самобутні витвори, які складають одну з найяскравіших сторінок в історії культури України.

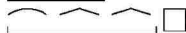

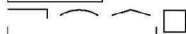
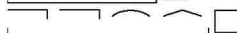
Львів виник як невелике місто-фортеця Галицько-Волинського князівства, а виріс у значний економічний і культурний центр, що справив великий вплив на розвиток архітектури довколишнього регіону (Т. Трегубова, Р. Мих).

II. Виконайте подані завдання до тексту.

1. Укажіть два повнозначних слова, творення яких неможливо пояснити.
2. Випишіть слова, які містять три і більше морфеми. Розберіть ці слова за будовою.
3. Випишіть форми слова *місто*. Виділіть закінчення.
4. Знайдіть два слова, утворені префіксально-суфіксальним способом. Виділіть словотворчі суфікси і префікси.
5. Знайдіть два слова з нульовими закінченнями. Змініть ці слова так, щоб закінчення стали буквеними. Чи є в тексті слова без закінчень?
6. Наведіть приклади похідних слів. Від яких слів їх утворено? Визначте твірні основи.
7. Розберіть за будовою виділені слова, визначте спосіб їхнього творення.
8. Доберіть усно до слів *Львів* і *архітектура* спільнокореневі.
9. Утворіть від слів *місто* і *вулиця* по два нових.

117. Мікрофон. Чи доречно змінювати, осучаснювати архітектурну спадщину наших міст? Чому?

118. I. Згрупуйте і запишіть подані слова за схемами. Виділіть у словах твірні основи. Доповніть кожну групу власним прикладом.

1.
2.
3.
4.
5.

Безхмарний, зв'язок, бігти, жайворонок, високо, водянистий, порозносила, майстерня, городина, безперешкодний.

II. Визначте слова, які не мають закінчень, і слова з нульовим закінченням.

119. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктограми. Накресліть схему першого речення.

1. Ми ніколи не станемо математиками навіть знаючи напам'ять усі чужі доведення якщо наш розум не здатний самостійно розв'язувати проблеми (Р. Декарт). 2. Мої сліди змиває сірий дощ їх обриси травою заростають (Н. Кир'ян). 3. Об стежку вдарилося тверду і розколось до зернини останнє яблуко в саду (Л. Талалай). 4. Маленький хлопчик молоко несе у білому бляшаному бідоні а надвечір'я сторожко пасе

натомлені жнивками сиві коні (Т. Яковенко). 5. Обличчя натхненно розшарїлось і **освітївшись** якимись новими думками стало мовби тоншим інтелектуальнїшим багатїшим (О. Гончар). 6. Дозволь мені мій вечоровий свїте **упасти** зерном в рїднїй сторонї (В. Стус).

II. Розберїть видїленї слова за будовою. Доберїть до кожного по 2–3 спільнокореневих.

120. Мозковий штурм. Чому словотворення є основним засобом збагачення словникового складу мови?

 121. I. Згрупуйте слова за способами їхнього творення. Чи всі вони утворені за допомогою морфем? Видїліть, де можливо, словотворчі суфікси і префікси. За потреби скористайтесь словотворчим словником.

Розказати, крижина, ЄС, краєзнавство, по-нашому, ГЕС, надзвичайний, запуск, швидко, подорожник, степеневий, пароутворення, настільний, черговий (їменник), черговий (прикметник), юннат, ООН.

II. З одним із поданих слів складїть речення, ускладнене однорідними членами речення.

122. Два – чотири – всі разом. I. Установїть послїдовнїсть словотворення слів у кожнїй групї.

1. Письменник, письмо, письменницький, письменний.
2. Веспїлий, веспїлка, веспїлкуватий, веспа.

II. Утворїть словотворчий ланцюжок від слова *лїд*.

 123. Помїркуйте над запитаннями.

1. Скїльки префіксів у словї *навздогїн*?
2. Чи однакове значення має словотворча частина *авто* в словах *автотортрет*, *автовїдповїдач*, *автомобїль*?
3. Чому в словї *лїкарня* видїляють два суфікси (*-ар* і *-н*), а в словї *сушарня* – один (*-арн*)?

 124. I. Позмагайтеся! З'ясуйте, що означають видїленї в словах словотворчі елементи грецького походження.

1. Телевізор, телескоп.	5. Бїбліотека, бїбліоман.
2. Термоядерний, термометр.	6. Агрокультура, агробізнес.
3. Псевдонїм, псевдонауковий.	7. Біологїя, бїомаса.
4. Демократїя, демографїя.	8. Телескоп, фїльмоскоп.

 II. Випишіть із тлумачного словника чи словника іншомовних слів кїлька слів із спїльними словотворчими елементами (наприклад, *полї*, *лого*, *зоо*, *фїзїо*, *тека*). Визначте, що означають цї частини.

Мовленнєва ситуація

Фїнський підліток, який почав вивчати українську мову, витлумачив значення слів *гусар*, *жрець*, *забрало* так: *гусар* – пташник, що доглядає гусей; *жрець* – ненажера; *забрало* – вантажний автомобїль.

Пояснїть, чим викликанї помилки, чому хлопець саме так витлумачив значення слів. З'ясуйте значення і походження цих слів.

Основні орфограми у префіксах, коренях, суфіксах

Місце орфограми	Орфограми	Приклади
У префіксі	Букви <i>e, u, i</i> в префіксах <i>пре-, при-, при-</i>	<i>предобрий, прихід</i>
	Букви <i>з, с</i> у префіксах <i>роз-, без-, з- (зі-, с-)</i>	<i>розказати, списати</i>
У корені	Орфограми, пов'язані із чергуванням голосних і приголосних звуків	<i>стелю – застила-ти, рука – руці</i>
	Подвоєння букв	<i>гілля, сілля</i>
На межі кореня і суфікса	Буквосполуки <i>-цьк-, -зьк-, -ськ-, -цтв-, -зтв-, -ств-</i>	<i>козацький, птаство</i>
	Букви <i>ш, ч</i> в іменниках із суфіксом <i>-ин(а)</i>	<i>козаччина, Житомирщина</i>
У суфіксі	Букви <i>u, e(є)</i> в суфіксах <i>-ечок, -єчок, -ечк(а), -єчк(а), -ичок, -ичк(а)</i>	<i>діжечка, вогничок</i>
	Буква <i>u</i> в суфіксі <i>-ув(о)</i>	<i>вариво, печиво</i>
	Букви <i>u, i</i> в суфіксах <i>-ир, -ист, -изм, -ір, -іст, -ізм</i>	<i>бандурист, піаніст</i>
	Букви <i>u, i, e(є)</i> в суфіксах <i>-инн(я), -інн(я), -єнн(я), -єнн(я)</i>	<i>павутиння, звернення</i>
	Букви <i>o, e(є)</i> в суфіксах <i>-ов(ий), -ев(ий), -єв(ий)</i>	<i>овочевий, казковий</i>
	Букви <i>u, ї</i> в суфіксах <i>-ин, -їн</i>	<i>Ольжин, Марїїн</i>

125. Випишіть послідовно лише ті слова, у префіксах яких слід писати букву *з*.

..хвалити, бе..апеляційний, ..фотографувати, ..добути, бе..славний, ро..ставити, ..садити, ..початку, ро..хвалений, ро..фарбувати, ..топтати.

КЛЮЧ. Підкресліть у виписаних словах другу букву кореня. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву одного з міст України.

126. І. Утворіть від поданих слів нові за допомогою префікса *при-* або *пре-*. Якого значення надали префікси словам?

Солити, тиск, гнути, пишний, копати, міський, летіти, малий, сохнути, кріпити, сунути.

II. Складіть словосполучення з утвореними словами.

127. І. **Орфографічний тренажер.** Утворіть і запишіть від поданих слів нові за допомогою вказаних суфіксів. Підкресліть і поясніть орфограми в утворених словах.

1. *-ськ-*: Луцьк, Запоріжжя, Херсон, Дрогобич, Рига, латиш.

2. *-ств-*: юнак, убогий, козак, товариш, студент.

3. *-ин(а)*: вінницький, хмельницький, дніпропетровський, турецький.

4. *-ичок, -єчок*: вогник, верх, племінник, кошик, мішок.

5. *-ичк(а), -ечк(а)*: вулиця, рїчка, нїжка, ручка.
6. *-ов(ий), -ев(ий), -єв(ий)*: вїгер, груша, мовлення, алюмїній, гроші, замша, борщ, матч, мальва.
7. *-ин, -їн*: Софїя, Маруся, Галя, Коля, бабуся, свєкруха.
8. *-инн(я), -їнн(я), -єнн(я)*: звільнити, горїти, озброїти.
9. *-ист, -їст, -изм, -їзм*: пейзаж, модерн, футбол, бульдозер.

II. З двома утвореними словами (на вибїр) складїть по одному реченню.

128. Випишіть спочатку іменники, у яких пропущено букву **е(є)**, а потїм тї, у яких пропущено букву **и**. Поясніть орфограми.

Сон..чко, дон..чка, кон..чок, поневол..ння, мїш..чок, лож..чка, кра..чок, кринич..чка, озбро..ння, мар..во, пал..во, травич..чка, напруж..ння, павуг..ння, перевез..ння, мїс..во, мороз..во, плет..во, книжк..чка, лїт..чко, вул..чка, пал..чка, рїч..чка, мереж..во.

129. *Попрацюйте в парах.* Складїть словниковий диктант (8–10 слїв) на орфограми в префіксах, коренях, суфіксах. Продиктуйте диктант однокласнику (однокласниці). Перевїрте написання.

130. I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкреслїть і пояснїть орфограми. Позначте морфеми, у яких є ці орфограми.

1. На Дону гарматними залпами коловся лїд і павич(е,о)вим п(е,и)ром виблискував на свїжих зламах (*Г. Тютюнник*). 2. Дїж(е,и)чка на дїж(е,и)чці, а зверху кит(е,и)чка (*Нар. творчїсть*). 3. Ро(з,с)кажїть, ро(з,с)кажїть менї, хмари: ви чоґо це тїкасте далї? (*П. Тичина*). 4. Пр(е,и)красне село стало ще милїшим, воно пр(е,и)бралося в зело, заквітчалося клеча(н,нн)ям (*Ю. Яновський*). 5. Ми пїдем, де трави похилї, де зорї в яснїй дал(е,и)нї, і карїї очї, і руч(е,и)ньки бїлї **ночами** насняться менї (*В. Сосюра*). 6. Нїжна блакитна хвиля, чиста й тепла, кидала на **берег** тонке мереж(е,и)во (*М. Коцюбинський*). 7. Щоґь є чаклунське в таємничостї нїчного цвіт(ї,е,и)ння, в мїсячнїм мар(е,и)вї й тишї свїтлих акаці(є,їо)вих ночей (*О. Гончар*).

II. Змїнїть видїленї слова або доберїть до них спїльнокореневї так, щоб вїдбулося чергування звукїв. Запишіть слова парами, позначте в них коренї та запишіть звуки, якї чергуютьсѧ.

131. Складїть і запишіть твір-мініатюру про: а) ваш населений пункт та історїю його назви; б) пам'ятку історїї та культури вашого краю; 3) рїчку (озеро, парк, урочище, гори тощо) вашої мїсцевостї та історїю її назви. Використайте в текстї спїльнокореневї слова як засїб зв'язку речень та слова з орфограмами в значущих частинах слова. Підкреслїть і пояснїть ці орфограми.

Для вас, допитливї

Чи знаєте ви, що в давнї часи їснувало цїкаве слово *sold (корїнь *sol* і суфікс *d*)? Спочатку воно означало «з сїллю», «солоний», потїм ширше – «приправлений», далї – «смачний», а згодом почало знов звужувати своє значення. Якщо ви хочете дїзнатися бїльше про походження слїв української мови (наприклад, *хлїб, цукор, страва* тощо), звернїться до книжки **А. П. Коваль «Слово про слово»**. Про те, що вам найбільше сподобається в цїй праці, розкажїть однокласникам.

1. Найменшою неподільною значущою частиною слова є морфема (корінь, префікс, суфікс, закінчення). Вона є носієм певного лексичного чи граматичного значення.
2. Найбільш активним процесом у збагаченні лексики української мови є творення нових слів, які виникають на базі вже існуючих і сприймаються як похідні. Розрізняють кілька способів словотворення.

§ 9. Стилїстичні особливості значущих частин слова. Стилїстичні засоби словотвору

*Про те, якого стилїстичного забарвлення надають
словам і висловлюванням деякі префікси та суфікси, а також
про стилїстичні функції складних слів*

132. Прочитайте текст, визначте його основну думку. Поміркуйте, чому виділені в тексті слова автор називає ніжними і чому лише вжиті доречно вони збагачують наше мовлення.

ПЕСТЛИВІ СЛОВА

Українська мова витворила багато-багато пестливих слів, якими опоетизовано світ. Напевне, найбільше таких слів утворено від слова *мати...* Мати народила нас, навчила говорити й запалила в серці вічне світло пісні. Серце завжди лине до матері, до рідного дому, яблунь і вишень у цвіту, журливої річечки, запашного луку, першої стежини, яка кличе на батьківські пороги. Тому матір опоетизовано в найніжніших словах *мама, матінка, матіночка, матуся, мамусечка, матусенька, мамонька, мамочка, мамуня, мамуся...* Ці слова оповиті ніжним сумом, святощами, величчю матері.

Із глибини найвірнішого материнського серця, від материнської ніжності й доброти народилися зменшувально-пестливі слова, наповнені любов'ю до дітей. Це слова *дитинка, дитинонька, дитиночка, дитинятко, дитинчатко, дитятко, дитяточко, дітки, дітоньки, діточки, доня, доненька, донечка, дочечка, синок, синочок, синочечок, синуньо, синуньцьо, синонько, синеня, синятко.*

Ніжні слова збагачують наше мовлення. Якщо їх, звичайно, вжити доречно. Ці слова витворив народ, виколихав у своєму серці, зігрів теплом душі своєї й віддав у спадок нам. Користуймося цим скарбом уміло і творчо (За *І. Вихованцем*).

133. Прочитайте речення в обох колонках. Поміркуйте, речення якої колонки більш експресивні, виразні. Завдяки яким словам цього досягнуто і як утворено ці слова? Зробіть висновок про стилїстичне застосування словотворчих засобів.

1. Посіявся рясний дощ.	1. Посіявся рясненький дощичок.
2. Перед нами розкинувся ліс.	2. Перед нами розкинувся лісище.
3. Здалося, що десь близько пролетіла сова.	3. Здалося, що десь близько-близько пролетіла сова-нічниця.

Стилїстичні особливості морфем

Стилїстичні можливості словотвору виявляються при зіставленні слів, які мають однаковий корінь і значення, але різне словотворче оформлення. Наприклад: *вітер* – *вітерець*, *вітрище*; *далеко* – *далеко-далеко*, *далеченько*, *далекувато*.

У наведених прикладах слова праворуч емоційно забарвлені, вони надають мовленню стилїстичної виразності та експресивності.

Можливості суфіксів

Одним з найбільш стилїстично виразних словотворчих засобів є суфікси. Наприклад: 1. *Ой у полі озерецько, там плавало відерецько* (Нар. творчість). 2. *Для виробництва біологічного світла потрібен молекулярний кисень* (З посібника).

Стилїстичне забарвлення суфіксів		
Суфікси	Особливості суфіксів	Приклади
-ість, -ств(о), -цтв(о), -зтв(о), -от(а), -анн(я), -енн(я), -инн(я), -тт(я), -ізм (-їзм), -изм та ін.	Утворюють слова з абстрактним, узагальнювальним значенням, назви опередмеченої дії.	<i>громадськість, людство, збирання, реалїзм</i>
-альн-, увальн- (-ювальн-), -арн- (-ярн-), -ичн-, -ичн- (-їчн-)	Характерні для наукового, офіційно-ділового, публіцистичного стилів	<i>соціальний, гуманітарний, історичний</i>
-ист-, -уват-, -атист-		<i>азотистий, цукристий</i> (слова-терміни)
-к-, -ок-, -очок-, -ичок-, -очк-, -ик-, -оньк-, -еньк-, -есеньк-, -ісеньк-, -н-, -в-, -иц-, -уц- (-юц-), -иськ-, -юх-, -ил-, -л-	Утворюють емоційно забарвлені слова. Характерні для художнього і розмовного стилів	<i>рідненький, гайочок, котище</i>

Зверніть увагу! Слова із суфіксами позитивної і негативної оцінки мають виразне емоційно-експресивне забарвлення. Приєднуючись до основи слова, ці суфікси вносять додаткові відтінки здрібності, пестливості, ласкавості, ніжності, зневаги, згрубілості тощо.

Можливості префіксів

Стилїстично виразнішими роблять слова і префікси. Особливої експресії набувають слова, у яких повторюється або комбїнується з іншими префіксами префікс *по-*. Наприклад: *Притаїлося все, пополохалось перед з'явищем тучі грізної...* (М. Стельмах).

Префікси *па-, пра-, уз-* та інші надають словам відтінок урочистості. Наприклад: *Паморозь розкішним мереживом покрила нерухомі дерева* (М. Стельмах).

За допомогою префікса *не-* виражається негативний, зневажливий відтінок. Наприклад: *недотепа, нездара*.

Можливості складних слів

Стилїстичне забарвлення складних слів пов'язане здебільшого з новим значенням, що виникає внаслідок поєднання слів або основ слів. Складні слова виконують різні стилїстичні функції:

- уживаються як терміни в науковому, офіційно-діловому, публіцистичному стилях (*гідроканал, кіловат-година*);
- виражають різноманітні емоційно-експресивні відтінки в художньому стилі (*грозозвукій, смуток-жаль*).

Наприклад: *Ранок був ясний-найясний і теплий-найтеплій* (Марко Вовчок).

134. I. Прочитайте слова. Визначте усно в них суфікси та префікси і з'ясуйте, як ці морфеми впливають на значення слів. Які з цих слів характерні для художнього мовлення, а які – для наукового?

Становлення, формулювання, архаїзм, архаїчний, посередництво, упертюх, бурмило, тонісінький, ординарний, рівнесенький, гостинчик, порозходитись, прадавній, історизм, дійсність, нездара, пагіння, хлопчисько, хатиночка, звірятко, вовчище, водиця.

II. Складіть з одним словом (на вибір) речення, ускладнене однорідними членами речення.

135. I. Прочитайте тексти. Обґрунтуйте їхню належність до певних стилів. Поясність, як впливають словотворчі засоби на стильове забарвлення текстів.

ХРАМ ХРАМІВ

Колись Скворода казав про те, що людина – то Божий храм. І було в цих словах дивовижне захоплення величчю людини, її красою, довершеністю, її богорівністю... І нехай це ідеалізм, але ж скільки в ньому віри в людину, в її велич. Так, найбільшим храмом, «храмом храмів» є на землі Людина. Не звір, а людина з сонячним серцем. Так, у днів кривавим вири загубилися стежки до цього храму храмів – але ж неодмінно треба знайти їх, треба знайти шлях до того, щоб світом правила Людина, а не антилюдина, породжена світом зла, визиску, грубого матеріалізму (*С. Тельнюк*).

ЗУСТРІЧ

За возами, спираючись на костур, тупає жвавенька бабуся...

– Здрастуйте, – здороваються діти до бабусі й як одно низенько вклоняються.

Бабуся спинилась.

– Здорові, діточки, а чого ж це ви, голуб'ята, всі такі зелені?

Діти витерли рукавчатами носики й подивились на неї великими смутними очима: мовляв – хто ж його знає.

– Ну, а де ж ваша мама? – питає бабуся, приглядаючись до чорних тенет очок на дітях.

Дівчинка убік показала очима.

– У хуторі – горниці панам прибирають.

Зорять усі на бабуся, чогось сподіваються.

Побідкалась старенька, стала жалувати дітей.

– Гарні, любі діточки... а гостинчика немає, ластів'ята, – не купила (*С. Васильченко*).

ПЛАВАЛЬНИЙ МІХУР

Плавальний міхур – це порожнистий орган у тілі водяних тварин, що регулює середню щільність при їхньому переміщенні на ту чи іншу глибину. За допомогою цього пристосування риби зберігають рівновагу у воді. Йдучи на глибину, риба підтримує в плавальному міхурі тиск, для чого безперервно підкачує кисень із крові. При спливанні, навпаки, кров посилено вбирає кисень з міхура. Таке підкачування і вбирання – процеси досить повільні, тому при швидкому витягуванні риби з великої глибини кисень не встигає розчинитися у крові, й міхур, роздуваючись, розриває рибу. У морських вугрів на такий випадок передбачений запобіжний клапан: при швидкому спливанні він відкривається й випускає кисень з міхура (*З посібника*).

II. Випишіть із кожного тексту по 3–5 слів із стилістично забарвленими морфемами.

136. Мозковий штурм. Чи однакова стилістична роль засобів словотвору в різних стилях мовлення? Обґрунтуйте думку.

137. Утворіть від поданих слів за допомогою суфіксів позитивної чи негативної оцінки нові слова. Утворені слова запишіть, позначте в них морфеми, назвіть твірну основу. Для якого стилю мовлення характерні ці слова?

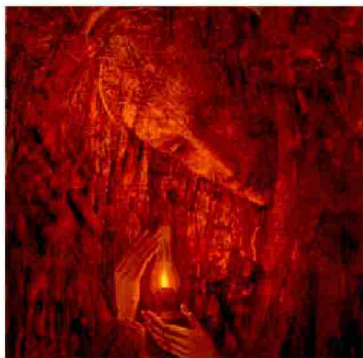
Малий, ніч, здоровий, пташка, важкий, страх, злий, страшний, ліго, сила, вовк.

138. Позмагайтеся! 1. Хто утворить від слова *бабуся* найбільше слів з новим відтінком значення за допомогою суфіксів позитивної оцінки?
2. Хто утворить від слова *кіт* найбільше слів з новим відтінком значення?

139. Попрацюйте в парах. Доберіть кожен по 5–7 слів із суфіксами, що мають зменшувально-пестливе значення або вживаються на означення згрубілості, збільшення. Прочитайте ці слова однокласнику (однокласниці), запропонуйте пояснити значення й емоційне забарвлення слів, а з одним словом (на вибір) скласти речення.

140. I. Прочитайте виразно вірш. Поясніть, які зорові образи змальовує автор. Якими почуттями наповнений твір?

I. Марчук. Струни печалі і надії

Чоловіче мій, запрягай коня.
То не кінь, а змій, миготить стерня.
Доберемося за три години
За стонадцять верст до родиночки.

Чуєш, роде мій, роде, родоньку,
Чом бур'ян пішов по городоньку?
Роботящий мій з діда-прадіда,
Двір занедбаний – Боже праведний.

Ой ти ж, роде мій, мій ріднесенький,
Хоч би вийшов хто, хоч однесенький.
Що ж це двері всі позамикапі,
Чи приїхали ж ми некликані?

Дев'ять день душа ще пручається,
А тепер вже десь розлучається.
Ту морквиночку, тую квітоньку
Не прополеш із того світоньку.

Люди згадують – ми навідались,
От ми, родоньку, перевідались...

Чоловіче мій, запрягай коня.
То не кінь, а змії, миготить стерня...

(Л. Костенко)

- II. Назвіть у тексті словотворчі засоби і з'ясуйте їхню стилїстичну роль.
III. Поясніть написання складних слів.

141. I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть слова із суфіксами та префіксами, які надають словам і мовленню стилїстичного забарвлення. Виділіть ці морфеми і поясніть їхню стилїстичну роль.

1. Сон(е,и)чко племенисте гралося в небі вітрець жвав(е,и)нько хитав деревами що попадалися де-не-де по дорозі і шумів у міських садочках (*Марко Вовчок*). 2. Як гляну на тебе – така ти невеличка моя перепеличко а голосочок-то який! Тонес(е,и)нький милес(е,и)нький такий! (*Л. Глибов*). 3. Із якого ти саду чудова я рожу? Тебе й морозище зв'ялити не може! (*А. Кримський*). 4. Все те що мало згоріти згоріло тільки сумно чорнів обпалений комин та осінній вітрисько бабрався в попелі, вишукуючи поодинокі жарини (*А. Дімаров*). 5. Пр(е,и)стосувавшись до сезонного живле(н,ння) і розмноже(н,ння) кити утворили кілька біологічних груп (*З посібника*). 6. Все ніби в колі віковим любов розлука весни грім все ніби вогкості луна прадавня тиха таїна (*А. Малишко*). 7. Попоходиш за плугом попотягаєш чепіги то й, зрозуміло, втома бере своє (*О. Ковінька*). 8. Ой у полі три кринич(е,и)ньки, любив козак три дівчиноньки (*Нар. творчість*).

- II. Поясніть орфограми в суфіксах і префіксах.
III. Наведіть приклади вживання слів із зменшувально-пестливими суфіксами в усній народній творчості.

Зверніть увагу! Для текстів наукового стилю властиве широке вживання аббревіатур, проте ці скорочення мусять бути загальноприйнятими в мові науковців, уніфікованими, а також відповідати правилам орфографії. Наприклад: *ВНС* (вегетативна нервова система), *унікод* (універсальне кодування).

142. I. Утворіть і запишіть аббревіатури від поданих сполучень слів. Вимовте правильно аббревіатури і поясніть, як вони утворені (з початкових букв, звуків або частин слів). З яким стилем мовлення співвідносні ці слова?

Конструкторське бюро, магнітна резонансна терапія, цитологічна діагностика, Національна академія наук України, синдром набутого імунodefіциту, теплова електрична станція, біологічна хімія.

- II. З двома утвореними аббревіатурами складіть речення.

Із глибин мовознавства

Наукова мова, як правило, уникає вживання слів зі зменшувально-пестливими суфіксами (-ок, -очок та ін.), бо вони надають небажаного в такому випадку відтінку пестливості. Більше того, якщо слова з такими суфіксами і потрапляють до цього стилю, то вони позбавляються емоційно-експресивних відтінків. Наприклад, у загальнонародному значенні слова *мозочок, шлуночок* являють собою зменшувально-пестливі утворення від *мозок, шлунок*, а в науковій мові вони є анатомічними термінами (*шлуночок* – частина порожнини серця).

Так само слова з книжними суфіксами (-ість, -ізм, -арн- та ін.) зрідка можуть використовуватися в художньому й розмовному стилях. Наприклад: *Як шумлять зблідлим листом клени під безладну **квалпівість** хмар!* (О. Булига).

143. І. Прочитайте тексти. Простежте, як суфікси здрібнілості, пестливості в поєднанні з основами книжних слів надають об'єктові зображення гумористичних відтінків.

Лист синові

«Дорогий синочку Петрусику! Уже сьома днинка, як ти від нас ту-ту в табір відпочинку. Ми так хвилюємося, бо ж ти вперше без матусеньки й татусенька. Будь цяця, мий рученятка. А головне, не дружи з поганими, невихованими дітками – вони навчать тебе всяких дурниць. Будь здоровенький!»

Лист батькам Петруся

«Шановні Петрусикові матусенько й татусеньку! Поспішаю потішити, що ваш синочок поки що живенький та здоровенький. Дуже жвавенький хлопчинка. У перший же вечір він закоротив двигунчика, і ми досі сидимо без світла. Ремонтик обійдеться нам в одну тисячку. Має дуже великий потяг до природоньки – у лісочку розпалив багаттячко, від якого згоріло 2,5 га сосничка, у результаті чого нам подано рахуночок на три тисячки. Уранці намагався провести з Петрусиком виховну бесіду... Після цієї розмовоньки я написав заявочку про звільнення за власним бажаннячком.

Вашого посланнячка Петрусикові ще не віддав – він туп-туп з динамітиком на ставочок глушити рибоньку.

З табірним привітиком директор Давидюк-Вовченко».

II. Прочитайте тексти вдруге, замінюючи емоційно забарвлені слова словотворчими синонімами з нейтральним значенням. Що, на вашу думку, за такої заміни втратять тексти?

III. Випишіть три слова, що створюють комічний тон текстів. Визначте їхню будову та спосіб словотворення.

144. Виконайте завдання одного з поданих варіантів.

Варіант А. Доберіть із підручника географії, біології чи фізики невеликий уривок, у якому використовуються словотворчі засоби стилістики. Обґрунтуйте стильову належність тексту.

Варіант Б. Доберіть із твору Лесі Українки «Лісова пісня» або М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» невеликий уривок, у якому використовуються словотворчі засоби стилістики. Поясніть роль цих засобів.

145. Розгляньте ілюстрацію. Доберіть для її опису емоційно забарвлені слова, утворені різними словотворчими засобами. Складіть усно за картиною невеликий опис (6–8 речень), використовуючи дібрані слова.

П. Басанець. Материнство

146. Складіть і запишіть невеликий текст (6–8 речень) у науковому або публіцистичному стилі на довільну тему, використовуючи словотворчі засоби стилістики. Підкресліть відповідні слова у вашому тексті.

1. Словотворчі засоби відіграють важливу роль у стилістичному забарвленні слів. Якщо в тексті жито такі слова, то його стилістична виразність посилюється.
2. Основна роль у стилістичному забарвленні слів належить префіксам і суфіксам. При цьому більш виразними є суфікси, які творять емоційно забарвлені слова та слова з абстрактним, узагальнювальним значенням.

САМООЦІНКА І САМОПЕРЕВІРКА

147. Мікрофон. Продовжте фрази.

1. Опрацювавши теми з будови слова, словотвору, стилїстики, я зрозумїв (зрозумїла), що...
2. Найскладнїшим під час опрацювання матерїалу для мене було...
3. Свої знання з тем роздїлу я б оцїнив (оцїнила) на...

148. Тест для самоперевїрки.

1. Установїть вїдповїднїсть (один приклад є зайвим):

<i>Схеми</i>	<i>Приклади</i>
1	А прив'язаний;
2	Б тенїсний;
3	В журї;
4	Г гай;
	Ґ приїзд.

2. Установїть вїдповїднїсть (одна пара слїв є зайвою):

<i>Способи словотворення</i>	<i>Приклади</i>
1 суфіксальний;	А записати, надзвичайний;
2 префіксальний;	Б подорожник, настїльний;
3 префіксально-суфіксальний;	В допис, передїл;
4 безафіксний.	Г спортбаза, лїсосмуга;
	Ґ крижина, вїконний.

3. Літеру с треба писати в усіх словах рядка:

- А** бе..коштовний, ..казати, ..керований;
Б ..формувати, пере..кочити, ..фотографувати;
В ..плегений, ..питати, ..шити;
Г ..тягнути, ро..тлумачити, не..терпний;
Ґ ..фальшувати, бе..смертя, ..хвалити.

4. Літеру о треба писати в суфіксах усіх слїв рядка:

- А** дощ..вий, овоч..вий;
Б груш..вий, січ..вий;
В грош..вий, малин..вий;
Г степ..вий; памаранч..вий.

5. Стилїстичної виразності надають морфеми усім словам у рядку:

- А** архїважливий, узголів'я, сонячний;
Б возрадуйся, попоходив, хлопчисько;
В яблучний, ріжечок, порозходилися;
Г мозочок, ворїженьки, вилїтати.

6. Стилїстичні засоби словотвору наявні в реченні:

- А** Рїку тїсні здавили береги, а їй би волї, щоб вода шумїла і до козацьких степових могил вологими вустами жебонїла (*Г. Дудка*).
Б Ось і сонце. Вся природа радїє йому: смїються поля, дзвенять у повітрі бджоли, птахи розспївалися в дїбровї (*Ю. Збанацький*).
В Дитинонька пресвята, така ясна, мов зоря, спочиває тихо, тихо в тихїм снї (*Нар. творчїсть*).
Г І хочеться бути дужим, і хочеться так любити, щоб навїть камїння байдуже захтїло ожити і жити! (*В. Симоненко*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які є морфеми в українській мові? Що між ними спільного й відмінного?
2. Чим похідні слова відрізняються від непохідних? Наведіть приклади.
3. Користуючись відповідною таблицею в додатках, охарактеризуйте основні способи словотворення в українській мові.
4. Які основні чергування звуків можливі в корені слів при словотворенні та словозміні? Наведіть приклади.
5. Назвіть основні орфограми в префіксах. Наведіть приклади.
6. Назвіть основні орфограми в суфіксах. Наведіть приклади.
7. Пригадайте кілька крилатих висловів зі словами, які утворені способом переходу з однієї частини мови в іншу.
8. Як впливають слова, творені різними засобами, на стилістичне забарвлення тексту?
9. Як впливають на стилістичне забарвлення слів суфікси і префікси? Наведіть приклади слів із суфіксами позитивної і негативної оцінки.
10. Які стилістичні функції виконують складні слова? Наведіть приклади.

Проект

Проведіть у класі круглий стіл на тему «**Географічні назви нашого краю**».

Для цього об'єднайтеся в групи по 2–4 учні і підготуйте невеликі повідомлення про похідні географічні назви вашого населеного пункту, району чи області (назви сіл, міст, мікрорайонів, кутків, вулиць, рік, гір, лісів, парків, урочищ). Зверніть увагу, що йдеться лише про ті назви, які утворені певним способом словотворення, є похідними від інших слів.

Також можна підготувати відповідні фотоматеріали, карти, запросити старожилів, музейних працівників, істориків.

План підготовки повідомлення

- Обрати географічну назву (кілька назв), про яку ви готуватимете повідомлення.
- Поцікавитися у старожилів, краєзнавців, учителів, знайомих, що їм відомо про цю назву. Скористатися відповідною довідковою літературою. З'ясувати, у який час могла виникнути назва і хто її міг дати.
- Визначити, від якого слова походить назва, вказати спосіб словотворення та морфеми.
- Якщо у вас з'явилася власна гіпотеза походження назви, спробувати її довести.

Рекомендована література

- *Коваль А.* Знайомі незнайомці: Походження назв населених пунктів України.
- *Кругляк Ю.* Ім'я вашого міста.
- *Передрій Г., Карпенко Т.* У світі власних назв.
- *Цимбалюк В., Пасічник Ю.* Колиска українського народу.
- *Янко М.* Топонімічний словник-довідник України.

Мовні поради

Не так уже й рідко чуємо в неофіційному, а то й офіційному мовленні: «На Одещині живе багато *болгарів*; повернення кримських *татарів* на рідну землю» тощо. З погляду мовних норм такі форми є помилковими. Іменники чоловічого роду з випадним *-ин* у множині мають нульове закінчення родового відмінка; решта закінчується на *-ів*: *львів'ян-ин* – *львів'яни* – *львів'ян*; *болгар-ин* – *болгари* – *болгар*; *татар-ин* – *татари* – *татар*. Але *поляк* – *поляки* – *поляків*; *солдат* – *солдати* – *солдатів*; *народ* – *народи* – *народів* (О. Пономарів).

* * *

«Хочете переконатись у цінних властивостях в'єтнамських кабачків? Розводьте їх на своєму городі», – закликає одне видання. *Розводять* когось або щось у різні боки; молоко водою тощо. А кабачки та інші рослини *виращують*. Тому утворення типу *буряковод*, *картопковод*, *лісовод*, *рослиновод*, *садовод* і под. для української мови неприродні. Їх увели до словників та в засоби масової інформації адміністративно-командними методами теоретики й практики злиття мов. Замість таких слів у нашій мові вживані однокореневі утворення *буряківник*, *картопляр*, *лісівник*, *рослинник*, *садівник*. Так само творимо назви, пов'язані з тваринництвом: *оленяр*, *свинар*, *скотар*, *гусівник*, *кролівник*, *звірівник*, *собаківник*, а не *оленовод* і т. д.

Двокореневі слова на *-вод* також є в нашій мові, але вони пов'язані з тими професіями, де справді когось чи щось водять: *вагоновод*, *екскурсовод* (О. Пономарів).

Говоріть правильно!

Правильно	Неправильно
зворушлива зустріч	хвилююча зустріч
панівна ідея	пануюча ідея
прийдешнє свято	наступаюче свято
мийні засоби	миючі засоби
разючі результати	вражаючі результати
водоплавні птахи	водоплаваючі птахи
зволожувальний крем	зволожуючий крем
приваблива пропозиція	приваблююча пропозиція
переконливий доказ	переконуючий доказ
домінантна риса	домінуюча риса
координаційний центр	координуючий центр
зраділий учень	радіючий учень
навколишнє середовище	оточуюче середовище
знеболювальний засіб	обезболюючий засіб
життєствердні настрої	життєстверджуючі настрої
керівна еліта	панівна еліта
чинний закон	діючий закон

КОЛИШНІ РОДИЧІ

У сучасній мові вже не сприймаються як **спільнокореневі** слова *жир* і *жити*, а колись вони належали до одного гнізда. Перше мало значення «корм, годівля, їжа», друге, його твірне, – «жити, годуватися». Носії мови зараз навряд чи співвідносять *смородину* зі *смородом* у значенні «сильний запах», *столицю* зі *столом* у значенні «престол» і так далі. Сьогодні *корито* ніхто не пов'язує зі словом *кора*, а в давнину це був виріб з кори дерева. Званий усіма *осокор* теж мав у своєму складі корінь *-кор-* і був до того ж складним словом. Його перша основа пов'язувалася зі словом *осина*, друга – з *корь* (кора).

Розпад колишніх єдиних гнізд відбувається тому, що значенні зв'язки між словами, які входять до них, поступово слабнуть або зовсім втрачаються (За Н. Клименко).

Цікаво знати

- В Україні налічується понад 50 назв населених пунктів з коренем *город* (Самгородок, Вишгород, Звенигородка). У період Київської Русі це слово означало *обгороджене поселення, укріплене товстими стінами і вежами*.

- Суфікс *-ів* у назвах міст Харків, Фастів, Бердичів та інших свідчить про те, що ці слова, найімовірніше, утворено від чоловічих імен (прізвищ).

- Назви багатьох річок України утворено суфіксальним способом від слів, які вказують на особливість місцевості навколо цих водойм. Наприклад, річки Кам'янка, Березянка.

- В українській мові максимальна кількість морфем у слові становить дванадцять. За даними мовознавців, слів з 9–12-ма морфемами менше одного відсотка.

Як це було

ТАМ, ДЕ МАЛА БУТИ БРАМА

Усі ми знаємо слово *порт*. Та не кожний скаже, звідки воно. Адже *porto* по-латині – «ношу»; *портмоне* (гаманець) – «нести монети», *портфель* – «нести аркуші». Походження слова *порт* пов'язують з давньоримським звичаєм. При заснуванні міста римляни оточували його стіною. Але перед тим, як вимурувати її, місце оборювали плугом. Там, де мала бути міська брама, не орали, а несли плуга на руках. Отже, *porta* буквально означає «місце, де плуга несли на руках». Звідси значення *porta* – «двері».

Тепер нам стає зрозуміло, чому служник, який стоїть біля дверей готелю, називається *порт'є* і звідки походить слово *порт'єра* (завіса, що затуляє двері) (Є. Чак).

ПРАЦЬОВИТІ СУФІКСИ

Якщо придивитися до **найменувань професій**, то можна помітити, що при їх творенні використовуються традиційні для української мови способи словотворення. З давніх-давен для творення назв людей за фахом «працюють» суфікси *-ик, -івник, -ар (-яр), -тель, -я, -ець, -ист (-іст), -ер, -ор, -аль, -ух (-юх), -ент*. Наприклад: *бібліотекар, швець, юрист, архітектор, коваль, конюх, кореспондент*. Однак у сучасній мові частина суфіксів здала свої позиції. Тепер за цим призначенням рідко вживаються суфікси *-аль, -ич, -ій, -ух*.

Грецька основа *-лог* оформляє складні слова – назви спеціалістів за предметом їхньої професійної чи наукової діяльності (*біолог, геолог, психолог, епідеміолог*).

Велика кількість найменувань професій утворюється внаслідок складання слів або основ слів (*інженер-будівельник, електромік*).

Типовим визнається напрямок похідності від осіб чоловічого роду до жіночого. Наприклад: *вчитель* → *вчителька*, *лікар* → *лікарка*. Однак в українській мові трапляються й випадки творення слів зворотним способом. Так, слово *дояр* утворилося від слова *доярка* (За Н. Клименко).

I таке буває

КВАКАЙТЕ НА ЗДОРОВ'Я

Є мови, які «люблять» приголосні в певному місці слова чи складу. Наприклад, склади китайської мови можуть починатися на будь-який приголосний, а закінчуватися – лише на [й], [н], [н']. Ескімоські слова не можуть закінчуватися такими звичними для нас звуками, як [в], [ф], [н], [л], [р]. У корейській мові будь-який глухий приголосний, потрапляючи в оточення голосних, стає дзвінким.

В усіх мовах світу звуки творяться шляхом видихання повітря, у бушменській мові – навпаки. Ці звуки називаються клацаючими, або кліксами. Наприклад, є звук «квакаючий», є звук, що нагадує хлопання пробки, є навіть звук, подібний до звука поцілунку. В одній з бушменських мов кількість кліксів становить 60 %. Коли розмовляють такою мовою, створюється дивне враження якогось клацання, всмоктування, хлопання пробки, квакання тощо (*Із журналу*).

*У слова свої закони вічно мінливого руху,
У слові свої ознаки світла, тепла, ваги.
Слово – клітина мислі, артерія сили духу,
Тільки воно єднає різні людські береги.*

П. Воронько

ПОГЛИБЛЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ВІДОМОСТЕЙ З ЛЕКСИКИ, ФРАЗЕОЛОГІЇ, СТИЛІСТИКИ

Ви знатимете:

- зміни в лексичній системі української мови;
- лексичні одиниці;
- стилістичні засоби лексикології та фразеології.

Ви вмітимете:

- доречно використовувати в мовленні лексичні одиниці – професійні слова, терміни, власне українську лексику, синоніми, фразеологізми;
- визначати стилістичні функції лексичних і фразеологічних одиниць;
- користуватися довідковою літературою, словниками;
- укладати термінологічні словнички.

Лексикологія – це розділ мовознавства, що вивчає лексику, тобто сукупність слів певної мови.

§ 10. Лексика української мови за походженням. Зміни в лексичній системі

Про успадковані слова і запозичення, застарілі слова і неологізми, а також про стилістичні особливості цих лексичних одиниць

Пригадайте

- На які групи поділяється лексика української мови за походженням?
- Чим відрізняються історизми від архаїзмів?
- Які слова називаються неологізмами?

149. І. Прочитайте слова (словосполучення). Визначте, які з них: а) були неологізмами багато десятиліть тому; б) були неологізмами ще відносно недавно; в) є неологізмами сьогодні. Поміркуйте, чому ці слова (словосполучення) з'явилися в мові, чому перейшли до активної лексики і за яких умов стануть застарілими. Зробіть висновок про те, яких змін і чому зазнає лексична система мови в процесі розвитку.

Банкомат, евро, космонавт, ракета, MP3-плеєр, жалюзі, комп'ютер, радіо, чат, флешка, супермаркет, Інтернет, євроремонт, електрика, бейсбол.

II. Наведіть і запишіть кілька прикладів неологізмів нашого часу.

Лексика за походженням

Близько 90 % української лексики – це успадковані слова, а решта – слова іншомовного походження.

Лексика за походженням	
Успадковані слова	Слова іншомовного походження
Спільноіндоевропейські слова (<i>брат, вода</i>)	Запозичення зі слов'янських мов: старослов'янізми, русизми та ін. (<i>святиня, чудеса</i>)
Спільнослов'янські слова (<i>дума, ліс</i>)	Запозичення з неслов'янських мов: грецизми, латинізми, слова англійського походження тощо (<i>театр, гуманізм, рейтинг</i>)
Спільносхіднослов'янські слова (<i>урожай, дешевий</i>)	
Власне українські слова (<i>віхола, височінь, правник</i>)	

Зверніть увагу! Спільноіндоевропейські та спільнослов'янські слова збереглися відповідно в багатьох індоевропейських і слов'янських мовах, зазнавши, безперечно, різних змін. Порівняйте: укр. *син*, польське *syn*, англ. *son*, нім. *Sohn*.

Власне українські слова

До власне української лексики належать слова, що виникли на українському ґрунті. Цих слів немає в інших мовах. Наприклад: *вщухати, загалом, зайвий, линути*,

залїзниця, лїтак, людина, сунїці, мрія, плекати, смуга, гарний. До власне української лексики належать також слова, витворені українською мовою від спільних з іншими мовами коренїв. Наприклад: *водій, робїтник, скрипаль, осторонь, миттю, бїгцем, обмаль, удосвіта*.

Змїни лексики

У процесї історичного розвитку словниковий склад кожної мови зазнає рїзних змїн. Так, деякі слова перестають бути загальноживаними, звужують сферу свого поширення і поступово **виходять з ужитку**. Крім того, лексика постійно **поповнюється новими словами**, зокрема й іномовного походження, які стають загальнонародним надбанням. Однак при цьому основна маса слїв залишається без змїн. Наявність такого ядра лексики забезпечує поколінням можливість спілкуватися.

Ступїнь уживаностї слїв

За ступенем уживаностї лексика подїляється на **активну** і **пасивну**.

Застарїла лексика

До застарїлої лексики належать **історизми** й **архаїзми**. Перші виходять з активного вжитку, тому що певні поняття перестають бути актуальними в життї певного суспільства, а другї – тому що окремі назви замїнюються іншими. Наприклад: *князь, кошовий, бунчук* – історизми; *гудець* (спївець-пророк), *словесá* (слова) – архаїзми. Історизми не мають синонімїв у сучасній мовї.

Стилїстичнї особливостї

У художньому і публіцистичному стилях за допомогою застарїлих слїв твориться колорит минулих віків, передається національно-історична своєрїдність зображуваної епохи. Цї слова є також засобом створення урочистого, піднесеного чи іронїчного колориту.

У науковому стилї застарїлі слова, зокрема **історизми**, є засобом найменування певних історичних реалїй і використовуються як терміни. В **офіційно-діловому** стилї застарїла лексика може вживатися з метою створення високої урочистостї.

Загальнономовнї неологізми

Неологізми подїляються на загальнономовнї й авторськї. Виникнення **загальнономовних неологізмїв** спричинене потребою давати назви новим предметам, явищам, поняттям, які постають унаслідок розвитку науки і техніки, культури, соціальних і політичних змїн у суспільствї.

Стилїстичні особливості

Наприклад: *нейрокїбернетика* (розділ науки), *блог* (веб-сайт), *пентхаус* (квартира на даху), *цифрове телебачення*.

Крім того, повертаються з небуття несправедливо вилучені колись слова (зокрема, власні назви), які теж на певний час стають неологізмами. Наприклад: *Маріуполь*, *Луганськ*, *потяг* (поїзд), *мапа* (карта), *світлина* (фотокартка), *летовище* (аеропорт).

Загальномовні неологізми використовуються в усіх стилях мовлення, але насамперед в офіційно-діловому, науковому та публіцистичному. У мові художніх творів і публіцистиці неологізми, крім функції найменування понять, можуть відтворювати колорит певного періоду в розвитку суспільства, надавати мовленню урочистого звучання.

Зверніть увагу! Неологізми сприймаються як нові, поки новими й незвичними є позначувані ними поняття. Закріплюючись у мовленні, ці слова поступово втрачають відтінок новизни і переходять до активної лексики.

Авторські неологізми

Авторські неологізми вживаються переважно в окремих художніх і публіцистичних текстах і не перетворюються на загальнозживані слова. Митці створюють новотвори з метою увиразнити певне явище чи поняття, надати тексту урочистого, підсесного звучання, викликати в читачів образно-естетичні асоціації. Наприклад: *Садами бродить брунькоцвіт, а в небі злотороз* (П. Тичина).

І. Занкїєвський.
Місячна дорїжка в морі

150. І. Прочитайте виразно текст уголос. Знайдіть власне українські слова. Простежте, чи надають вони тексту відтінку невимушеності, легкості.

Сонце сіло. Надворі почало смеркати. Море почорніло, тільки біліла пересип, неначе довгий клапот білого полотна.

Настала ніч. Надворі стало тихо, як у хаті, тільки море лащилось до берега легесенько хвилею й ледве шелестіло на піску.

Тим часом сходив повний місяць, неначе виринав з чорної хвилі. Маленька червона стежка заблищала десь далеко на морі під самим місяцем, неначе на сотню верстов. Місяць тихо, крадькома викотивсь увесь на небо, неначе через велику силу виліз із води (І. Нечуй-Левицький).

ІІ. Доберіть і запишіть до двох ужитих у тексті власне українських слів (на вибір) спільнокореневі. Розберіть дібрані слова за будовою.

↑ III. Виділені слова перекладіть російською й англійською чи німецькою мовами. Які висновки щодо їхнього походження можна зробити? За потреби скористайтеся етимологічним і перекладними словниками.

151. Мозковий штурм. Коли почала формуватися власне українська лексика? Чи поповнюється вона новими словами в наш час? Як відрізнити слова цієї групи від інших?

Із глибин мовознавства

Власне українська лексика є найчисленнішим розрядом, бо сюди належить велика кількість слів, утворених від успадкованих та іншомовних слів за допомогою властивих українській мові словотворчих засобів. Наприклад, від слова спільноіндоевропейського кореня *жінка* на українському ґрунті виник іменник *жіноцтво*. Похідними від коренів, спільних для всіх слов'янських мов, є українські прислівники *нишком*, *вистрибом*, *наздогад* і под. А від кореня *роб*, який характерний для східнослов'янських мов, утворилися власне українські слова *робити*, *виріб*, *виробництво*, *робітник*, *виробничий* та ін.

📖 **152.** I. Випишіть власне українські слова, виділіть у них корені. З'ясуйте, які з цих слів утворено від спільних з іншими мовами коренів. За потреби скористайтеся етимологічним і перекладними словниками.

Багаття, мрія, злотий, директор, мама, гарненько, прізвище, виробництво, міркувати, демократія, освіта, крутько, син, гімнастика, суніці, священний, горілиць, математика, віч-на-віч, дуб, сузір'я, діяч, очолити, аул, віхола, годинник, брат, завдяки, бігцем.

II. Складіть речення з двома виписаними словами (на вибір).

153. I. Прочитайте текст, визначте його тип і стиль мовлення. Що виражає заголовок тексту – тему чи основну думку?

СКЕЙТБОРД*

Коли на морі папував штиль, любителі серфінгу брали дошки, прикріплювали до них звичайні коліщата і йшли кататися на асфальті. Так у 50-х роках минулого століття в Каліфорнії (США) з'явилися перші у світі скейти.

Спочатку тинейджери в основному просто довільно каталися на дошці, використовували її як своєрідний аналог самоката. Усе, що вимагалось на той час, – стійко триматися на скейті й об'їжджати різні перепони. Проте згодом ентузіаст Ларрі Стівенсон став популяризувати скейтборд як вид спорту. З'явилися перші команди скейтістів, почали проводитися змагання. Деякі спортсмени навчилися робити унікальні для того часу речі. Вони стрибали на скейті, стояли на ньому на руках, а ще придумали кататися в покинутих басейнах. У середині 70-х років, коли технічні розробки дозволили поліпшити конструкцію дошки, скейтборд став популярним вуличним спортом, а для проведення змагань почали будувати перші професійні рампи.

У кінці 70-х років було зроблено нововведення, що визначило майбутнє скейтборду. Спортсмен на ім'я Родні Маллін придумав заломлені кінці дошки, завдяки чому розширився діапазон виконання нових трюків.

З моменту свого зародження скейтборд пройшов через багато злетів і падінь, але завжди відроджувався і продовжував розвиватися. Інтерес до цього виду спорту не пропадає й досі (*Із журналу*).

* *Скейтб́орд* (від англ. *skate* – кататися і *board* – дошка) – вид спорту, катання на спеціальній дошці з роликками.

 II. Випишіть із тексту 5–10 слів іншомовного походження, поясніть їхнє значення. До активної чи пасивної групи лексики вони належать? Схарактеризуйте особливості функціонування слів іншомовного походження в тексті.

 III. Перекажіть усно текст, використовуючи виписані слова іншомовного походження.

Зверніть увагу! Лексикою іншомовного походження не слід зловживати. Запозичення буде зайвим, якщо для називання якогось поняття в українській мові є власне слово.

 154. I. Прочитайте речення. Визначте головну сферу функціонування виділених слів. Чи доцільно їх ужито? Поясніть значення цих слів за допомогою їхніх синонімів – успадкованих українських слів. За потреби скористайтеся словником іншомовних слів чи тлумачним словником.

1. Виставку відвідали **респектабельні** гості. 2. У магазині представлено широкий **діапазон** продуктів харчування. 3. Два роки тому місто відсвяткувало свій **міленіум**. 4. Група **презентувала** відеокліп на свою нову пісню. 5. Команда зазнала **фіаско**. 6. Хлопець **конфіденційно** розповів друзям про пригоду. 7. У житті зірка виявилася не такою **імпозантною**, як на екрані. 8. Я допоміг **транспортувати** валізу незнайомій бабусі.

II. Відредагуйте усно речення, уникаючи невинновданого вживання слів іншомовного походження. Два перебудованих речення запишіть, підкресліть у них члени речення.

155. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте словосполучення, поясніть значення слів іншомовного походження. Відредагуйте усно вислови і обґрунтуйте помилки.

Для першого учасника: вільна вакансія, захисний імунітет, народна демократія, дитячий лікар-педіатр, головний лейтмотив.

Для другого учасника: урочистий церемоніал, підпесений пафос, перша прима, місцеві аборигени, народний фольклор.

156. **Два – чотири – всі разом.** Визначте, у яких двох реченнях ужито архаїзми, а в яких – історизми. Відповідь обґрунтуйте.

1. А скіфський кінь із мазаної хати Чумацьким Шляхом зорі прогортає (*І. Драч*). 2. Прекрасний Києве на предковічних горах! Многострадальному хвала тобі, хвала! (*М. Рильський*). 3. Рці одно слово: «Люблю Вас, пане Возний», і аз, вищеупом'янутий, виконаю присягу о вірнім і вічним союзі з тобою (*І. Котляревський*). 4. Тут Січ стояла, тут гули майдани, димилися козацькі курені, змагались семеряги і жупани, лунали горді і сумні пісні (*М. Драй-Хмара*).

157. **Мікрофон.** Як ви розумієте наведене нижче твердження письменника Фелікса Кривіна?

Архаїзми – це слова, які забули про те, що колись вони були неологізмами.

158. I. Прочитайте текст, визначте стиль мовлення, тему та основну думку.

КОЗАЦЬКА ПЕРЕМОГА

Багатотисячна лавина ординців ринула на неглибокі козацькі шанці. Над степом знялася курява. Застогнала земля. Грім від ударів кінських копит відлунував аж на пологих берегах Сиваша...

З висоти шпиля Іванові Сіркові було добре видно все поле бою. Він підняв шапку і махнув нею над головою. У ту ж мить гримнув залп з гармат і мушкетів.

І враз якось невидима сила зупинила передню лаву ворога. Ніби зашпортували, важко впали на землю татарські коні. Через їхні голови полетіли додолу вершники. Крик жаху й болю пролунав над степом.

Сірко вдруге махнув шапкою. Гармати на цей раз мовчали: гармаші не встигли зарядити їх. Зате дружно ударив мушкетний залп. І знову поріділи ряди ворожих вершників. Але атака не зупинилася. Задні ряди летіли вперед і подекуди вже досягли козацької позиції.

І в цей час у тилу татарського війська запалахкотіли малинові запорозькі прапори, пролунав бойовий козацький клич...

Побачивши, як позаду орди раптово з'явився загін Палія, Сірко радісно вигукнув:

– Браття, Палій прибув! Та ще й як він пошив у дурні хана!.. От молодець! – і наказав джурам швидко мчати по куренях і сповістити, що прибув бахчисарайський загін. – Як тільки я подам знак, усім кінно атакувати орду!

Серце старого кошового радісно билося. Шалі терезів явно почали схилитися на його бік. Саме час ударити так, щоб зовсім приголомшити ворога і примусити його показати спину (За В. Маликом).

О. Пиляев. Козак

II. Випишіть застарілі слова, поясніть їхнє лексичне значення й установіть, до якого розряду лексики (історизмів чи архаїзмів) вони належать. Чим зумовлене використання цих слів у тексті?

159. I. Доберіть до кожного архаїзму з довідки його синонім, що вживається в сучасній українській мові. Запишіть слова парами і поясніть, у яких стилях і з якою метою можуть уживатися наведені застарілі слова.

Ланіти, перст, свічадо, вой, благий, ректи, блават, десниця, вакації, ратай, пііт.

Довідка. Промовляти, щоки, дзеркало, поет, палець, добрий, війна, канікули, рука, орач, шовк.

II. З двома словами (на вибір) складіть по одному реченню, ускладненому відокремленою обставиною.

160. Позмагайтеся! Хто добере якнайбільше застарілих слів, що: а) стосуються періоду Київської Русі; б) стосуються визвольної війни українського народу проти польської шляхти; в) характеризують український національний одяг, речі домашнього вжитку?

161. Придумайте і запишіть кілька власних неологізмів для опису: а) шторму на морі; б) осіннього дощу; в) пшеничного поля; г) засніжених гір. Уведіть одне придумане вами слово в речення або складіть з ним вірш.

Для вас, допитливі

У мережі **Інтернет** можна скористатися послугами **віртуальних словників**. Так, **тлумачний словник української мови** за адресою www.slovyk.net містить близько 220 000 словникових статей та близько 19 000 фразеологізмів. У словнику, зокрема, представлено активну лексику української літературної мови, слова історичного фонду, що свого часу належали до широковживаних, найуживаніші архаїзми та неологізми.

На Українському лінгвістичному порталі (www.ulif.gov.ua) та на сайті www.rozum.org.ua можна перевірити написання слів, дібрати синоніми чи фразеологізми, навчитися відмінювати слова тощо.

Також в Інтернеті є багато онлайн-ресурсів, які допоможуть перекласти те чи інше слово. Їхні адреси легко дізнатися, скориставшись пошуковою системою. Проте не радимо довіряти електронним перекладачам роботу з текстами.

162. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Підкресліть авторські неологізми й поясніть, як вони впливають на стилістичне забарвлення речень. З якою метою автори творять нові слова?

1. Є люди що мало чим цікавляться я їх дрібнодухами чи й зовсім пустодухами називаю (*О. Гончар*). 2. Зб(е,и)рають світлі золоті меди веселокрили та прозорі бджоли (*М. Рильський*). 3. Гойдання лип гуде золотокаре соснова жалощ урочистість глиць і пр(е,и)смеркові ро(з,с)сипи суніць і в погарі (з,с)почили крутояри (*В. Стус*). 4. Вже небо не біжить тим синьо(білим) бігом в своєму зорехмарному ряду (*М. Вінграновський*). 5. Під хустину круг чола косу обвила чорнобрів'ям ворухнула оком пов(е,и)ла (*А. Малишко*). 6. Ах друже мій то гуси потягли! (З,С)початку захопили чвертку неба а потім половину а вже далі весь небовид і синій виднокіл і небодаль і зорі повечірні під крила дикі молоді й напругі в полон весняний (*А. Малишко*).

II. Укажіть власне українські слова.

Зверніть увагу! Для надання мовленню урочистого, піднесеного забарвлення можуть використовуватися старослов'янськими та власне українськими словами.

163. Складіть мініатюру на одну з тем: «Преславний Київ», «Золотоверхий собор», «Богом дана земля», – використавши старослов'янськими та власне українськими словами. Простежте, чи надають ці слова вашому тексту урочисто-піднесеного відтінку в ставленні до описуваних явищ. За потреби скористайтеся старослов'янськими з довідки.

Довідка. Милосердіє, вознести, возлагати, предковичний, благословенний, велелюдний, возвеличити, зловіщій, страждати, преславний,

благодать, благодатний, прекрасний, златоглавий, благородний, добродішній, справедливїсть.

ВИСНОВКИ

1. Лексика є одним з рівнів мовної системи, який розвивається найбільш динамічно.
2. Наша лексика складається з успадкованих слів, зокрема власне українських, та слів іншомовного походження. Останні часто виступають як терміни.
3. Розрізняємо лексику активну і пасивну (застарілі слова й неологізми). Перехід слова з активної групи лексики в пасивну або з пасивної в активну неминує пов'язаний зі зміною його стилїстичної характеристики.

§ 11. Терміни. Професійна лексика

*Про місце термінів і професіоналізмів
у лексїці української мови, їхні стилїстичні можливості
та про термінологічні словники*

Пригадайте

1. Що таке терміни?
2. Які слова називають професійними?

164. Прочитайте тексти. Визначте стиль та комунікативні завдання кожного з них. Порівняйте описи явища циклону в обох уривках. Знайдіть терміни, поясніть їхнє лексичне значення й особливості функціонування, обґрунтуйте доцільність уживання. Зробіть висновок про роль термінів у мові та їхні стилїстичні особливості.

ЦИКЛОН

1. Циклон – гігантський атмосферний вихор зі зниженим тиском повітря всередині («око бурі»), зі складною системою вітрів, що дмуть проти годинникової стрїлки в Північній півкулі і за годинниковою – в Південній. Циклони охоплюють величезні райони планети. Розвиваючись, часом досягають ураганної сили, спричиняють катастрофічні наслідки.

Циклони та антициклони відіграють велику роль у формуванні погоди, у загальній циркуляції атмосфери. Причини виникнення цих явищ остаточно ще не з'ясовані (*З підручника*).

2. Без попереджень з'являються циклони. Розшаленїлася десь там стихія, у темні вируючі надра її незабаром буде кинуте й ваші життя...

Спершу, ніби невпевнено, виникають над голізною океану ледь помітні завихрення, невідомим поштовхом зриваються хвилі в отій самій фронтальній зоні, де маси теплої повітря зіткнулись із холодним, і колосальна, не підвладна вимірам, енергія температурних контрастів, розвиваючись мовби спонтанно, щодалі грізніше виявляє себе, поступово формується «око бурі» – район депресії, гранично зниженого тиску. Рухається величезний колодязь порожнечі, оточений тисячокілометровим кільцем циклонічних стїн і суцільно вируючих хмар, де все кипить, закручується спіралями на вихрових обертових швидкостях... (*О. Гончар*).

Терміни

У словниковому складі української літературної мови особливе місце посїдає спеціальна лексика – терміни і професійні слова.

Терміни (лат. *terminus* – межа, кордон) – це слова, що вживаються для точного визначення певного поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва тощо. Наприклад: *арта, водень, прямиий кут, земноводні, теплообмін, стартовий гол*.

Види термінів	
Загальноповживані	Вузькоспеціальні
Поширені в різних галузях знань: <i>аналіз, процес, еквівалент</i>	Уживаються в одній галузі знань: <i>гіпотенуза, аспірин</i>

Вимоги до термінів

Термін у межах однієї галузі знань має **одне значення**. Наприклад, слово *корінь* багатозначне, але в мовознавстві під ним розуміють лише морфему, а в ботаніці – тільки орган рослини.

У термінології небажані омоніми й синоніми, хоча вони в цьому розряді лексики є. Наприклад: синоніми *трудо-вий договір – трудовий контракт; нерухоме майно – нерухомість*; омоніми *акція* (цінний папір) – *акція* (дія), *відведення* (кандидатури) – *відведення* (земель).

Поповнення словника

Шляхи поповнення української термінології:

- утворення та вживання в значенні терміна українського загальноповживаного слова (*віднімання, тіло, корінь*);
- запозичення з інших мов (*брас, атом, суфікс*).

Зверніть увагу! Термін не тільки називає, а й логічно вичерпно, точно визначає поняття, тобто містить у собі більше інформації, ніж нетермінологічна одиниця лексики.

Стилїстичні особливості

Термінологічна лексика позбавлена емоційно-експресивного забарвлення. Основна сфера її застосування – **офіційно-діловий та науковий стилі**. Терміни широко використовуються і в **публіцистиці**, щоб з'ясувати сутність явища, розкрити його зміст. Проте наявність такої лексики не повинна ускладнювати сприймання тексту.

Професіоналізми

Професійними (лат. *professio* – заняття, фах) називаються такі слова та словосполучення, які властиві мовленню певної професійної групи людей. Це в основному назви зпарядь виробництва, трудових процесів, спеціальні професійні вислови тощо. Існує професійна лексика моряків, шахтарів, бухгалтерів, юристів, музикантів тощо. Наприклад: 1) з мовлення аграріїв: *боронування, обмолот, косовиця*; 2) з мовлення спортивних тренерів: *комплексні вправи, змагання, тренувальний процес*.

Стилїстичні особливості

Багато професіоналізмів є словами загальнонародної мови, вжитими в переносному значенні. Наприклад: *підвал* (нижня частина газетної сторінки), *вікно* (вільний між уроками час у вчителя).

У нехудожніх стилях професійна лексика вживається для пайменування понять, процесів тощо або певної характеристики об'єкта. При цьому в публіцистичному стилі вживаються, як правило, професіоналізми, що ввійшли в загальнонародну мову. У художньому стилі така лексика допомагає створювати яскраві описи, уварізне мовну характеристику дійових осіб.

Професійні фразеологізми

Важлива роль у професійному мовленні належить **фразеологізмам**. Наприклад: *видавати на-гора* (з мовлення шахтарів), *підняття парів* (з мовлення аграріїв), *відкритий футбол* (з мовлення футболістів).

Зверніть увагу! Значна частина професійних слів (словосполучень) – це неофіційні замітники термінів. Професіоналізми не становлять чіткої системи, а терміни є систематизованими назвами понять.

Словники

Терміни пояснюють у **термінологічних словниках**, а найбільш уживані з них – і в тлумачних словниках, де їх супроводжують позначками *спец.* (спеціальне слово), *тех.* (техніка), *хім.* (хімія), *фізк.* (фізкультура) тощо. Наприклад: *Енергія, і, ж. спец. Одна з основних властивостей матерії, загальна міра всіх форм її руху.*

Без свого **галузевого словника** не може обійтися жодна наука, тому на сьогодні видано багато таких праць: *Словник лінгвістичних термінів* (Д. Ганич, І. Олійник), *Біологічний словник* (за ред. К. Ситника), *Шкільний геологічний словник* (А. Безулий та ін.), *Універсальний словник екологічних термінів* (В. Коломойцев) та інші.

 165. І. Прочитайте терміни. Визначте, які з них загальноуживані, а які вузько-спеціальні. Для якої галузі знань характерні останні? Якими з поданих термінів користуєтеся ви під час навчання? Значення незрозумілих вам термінів з'ясуйте за тлумачним словником.

Середньовіччя, важкі метали, синтаксис, аксіома, ресурсозабезпеченість, косинус, напівшпагат, формула, похідна функції, епітет, гіпотеза, цитоплазма, реактивний рух, опорний стрибок, півострів.

ІІ. З двома термінами (на вибір) складіть усно речення.

166. І. Прочитайте текст, обґрунтуйте його належність до наукового стилю. З якою галуззю науки він співвідносний? Як ви це визначили?

ПОДІЛЬСЬКІ ТОВТРИ

Загальна площа Національного природного парку «Подільські Товтри», що на Хмельниччині, – 261 316 гектарів.

Товтри – це місцева назва скелястої дугоподібної гряди, висота якої в межах парку сягає в середньому 400 метрів над рівнем моря. Над на-

Національний природний парк «Подільські Товтри»

вколишньою Подільською рівниною ця гряда піднімається на 60–65 м. Її довжина досягає 250 км, ширина 15–20 км. Окремі форми піднімаються у вигляді витягнутого валу або окремих конусоподібних горбів, іноді мають форму морських атолів; найбільш поширеною формою є кряжі у вигляді витягнутих валів шириною до 0,5 км. Поверхня їхня здебільшого хвиляста, схили опуклі.

«Подільські Товтри» відзначаються геологічною будовою, рідкісною і невластивою рівнинно-платформним областям. Це сукупність викопних рифових споруд узбережжя бар'єрного характеру, що утворилися в мілководних міоценових морях.

У межах парку росте майже 1700 видів рослин, з яких близько 300 – ендемічні та субендемічні подільські види, а також рідкісні рослини. Фауна налічує 55 видів ссавців, 214 – птахів, 10 – плазунів, 11 – земноводних та низку видів безхребетних тварин, які ще потребують детальних досліджень. Наявність на території парку старих лісових масивів та карстових печер сприяє поширенню тут хижих птахів та кажанів.

«Подільські Товтри» сьогодні не мають аналога в Європі і є унікальними за своєю природою (*З довідника*).

 II. Випишіть ужиті в тексті терміни. Користуючись тлумачним або відповідним термінологічним словником, з'ясуйте значення незрозумілих вам слів. Доберіть самостійно 2–5 термінів цієї ж галузі знань і доповніть ними ваші записи.

 III. Перекажіть усно текст. Чи всі вжиті в тексті терміни ви використали? Поясніть, як впливає форма літературної мови (усна чи писемна) на добір мовних засобів. Чому, на вашу думку, цей текст важко переказувати?

167. Мозковий штурм. Чому питанню упорядкування термінології приділяється величезна увага? Які, на вашу думку, можливі шляхи вдосконалення термінологічних систем різних галузей науки?

 168. I. Спишіть речення, підкресліть у них терміни. Користуючись тлумачним словником, поясніть значення цих слів. Зверніть увагу, якою позначкою вони

супроводжуються в словнику. З'ясуйте галузь їхнього функціонування і проаналізуйте стилістичні функції.

1. Опіка та піклування встановлюються з метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів неповнолітніх осіб (*З кодексу*). 2. Атомну енергію приборкано в ХХ столітті, та підвалини атомістики заклали ще сини Еллади – Левкіпп і Демокріт (*П. Утевська*). 3. Кум таки приземлився, хоч і скапотував, а я з піке – в штопор, із штопора не виїшов, протаранив Лукерці спідницю й урізався в землю (*Остан Вишня*). 4. Головний мозок ссавців відносно великого розміру, особливо великі півкулі переднього мозку та мозочок (*З енциклопедії*). 5. Щоб навчитися підтримувати екологічну рівновагу на Землі, людина повинна дбати про ділянки ландшафтів, де рослинний і тваринний світ зберігаються в природному стані (*З газети*). 6. Відрізок, який сполучає вершину трикутника з точкою на протилежній стороні цього трикутника, називають чевіаною (*З підручника*).

II. Підкресліть і поясніть пунктограми й орфограми.

Із глибин мовознавства

Будь-який термін уводиться в науковий текст згідно з суворими «правилами гри». Ці правила включають такі основні положення: 1) системність; 2) однозначність; 3) точність; 4) відсутність експресії; 5) стилістична нейтральність. Найпоширенішими способами творення термінів є суфіксальний та префіксальний. Наприклад: *ділення, архаїзм, полігбрид*.

↑ **169.** Дайте визначення термінів та уведіть їх до складу речень.

Виробнича потужність, фінансовий звіт, технологія управління, планування, вантажообіг, надзвичайний стан, командний пресинг.

170. I. Прочитайте текст, визначте його тип і стиль мовлення. Розкажіть, що вас вразило в роботі хірурга Олександра Шалімова. Завдяки чому, на вашу думку, він досяг високих результатів у праці?

ХІРУРГ ШАЛІМОВ

Кажуть, людина не марно прожила життя, якщо виростила дітей і посадила дерево. В академіка Олександра Шалімова двоє прекрасних синів, а дерево – його школа українських хірургів, у якій більше 150 докторів, кандидатів медичних наук і тисячі спеціалістів-практиків. Він розробив майже 50 нових методик проведення операцій. Вдячні пацієнти називають інститут у Києві, який хірург створив і в якому багато років працював, не інакше як «інститут Шалімова».

Один з учнів талановитого хірурга доктор медичних наук Іван Тодуров пригадує:

– Олександр Шалімов завжди рано приходив на роботу. Запізнитися в операційний день вважалося злочином... Операції в інституті починалися о дев'ятій одночасно на 12 столах, і Олександр Олексійович переходив від одного до іншого. На одному столі оперували серце, на другому – стравохід, на третьому – печінку, далі лежали пацієнти із судинною патологією...

Це була одержима людина. Уявіть: Шалімов у відпустці, пливе по Дунаю на теплоході. В одному з портів йому повідомляють, що комусь

О. Шалімов

терміново потрібне хірургічне втручання. Він тієї ж миті відправляється на берег, щоб надати хворому медичну допомогу.

На операціях шеф був спокійним. Ніколи не коментував, що кому робити. Адже перед тим, як ставати до операційного столу, всі дії відпрацьовував до автоматизму. Навіть коли ситуація виходила з-під контролю (наприклад, виникала сильна кровотеча), Шалімов залишався незворушним. Правда, міг дати інструментом по руках, які полізли не

туди, куди треба. Ми, молоді медичні працівники, спеціально підставляли руки, щоб отримати кілька ударів, вважаючи синці певною ознакою причетності до вищого світу хірургії. Знали, що шеф, вийшовши з операційної, одразу все забуде. Він вірив: людина зможе виправитися.

Коли Олександр Олексійович перестав оперувати, він приходив до нас поговорити, дізнатися новини. Ми розповідали, які методики операцій розробили, і в нього очі сяяли: «Як же я раніше до цього не додумався!». Але того, що він зробив, вистачило б на кілька життів (*З газети*).

II. Випишіть з тексту професійні слова та словосполучення, характерні для мовлення лікарів. Поясніть роль цих одиниць у змалюванні постаті відомого хірурга. Чи зрозуміла ця лексика для читачів і чи доречно її вжито в газетній публікації?

171. Мікрофон. Чи в кожній професії, на вашу думку, можна досягти високих результатів? Яка праця буде успішною?

172. I. Назвіть і запишіть кілька професіоналізмів, уживаних у мовленні: а) учителів; б) лікарів; в) бібліотекарів; г) фермерів; г) спортсменів; д) продавців; е) артистів; е) водіїв. Чи є з-поміж дібраного вами лексичного матеріалу фразеологізми? II. Складіть і запишіть складнопідрядне речення з одним або кількома дібраними вами професіоналізмами.

 173. Попрацюйте в парах. Складіть і розіграйте за особами діалог (10–12 реплік), який міг би відбутися між десятикласником і спеціалістом певної галузі: а) у хімічній лабораторії; б) у теплиці; в) на фермі; г) в аптеці; г) на космодромі; д) у зоопарку; е) у лікарні; е) на студії звукозапису; ж) у художній майстерні; з) у спортзалі. Використайте в діалозі професіоналізми та етикетні слова (словосполучення).

 174. На основі тлумачного та галузевого словників укладіть свій невеликий термінологічний словничок (8–15 статей), що характеризує одну з галузей знань: математику, фізику, астрономію, біологію, хімію, фізичну культуру і спорт, правознавство, літературознавство, українознавство, фольклористику, етнографію.

Зразок. Правоздатність – визнана державою здатність фізичних осіб (громадян) та юридичних осіб мати права і виконувати обов'язки, що передбачаються і допускаються законом.

175. Випишіть з усіх підручників, за якими ви навчаєтеся, по 2–3 найуживаніших, на ваш погляд, терміни. На основі вписаних слів виконайте завдання одного з поданих варіантів.

Варіант А. Складіть список термінів (в алфавітному порядку), уживаних у мовленні десятикласників. Біля термінів зазначте галузь їхнього використання.

Варіант Б. Укладіть словничок термінів, уживаних у мовленні десятикласників. Біля термінів зазначте галузь їхнього використання.

Зразок. *Клітина (біол.) – найпростіша одиниця будови організму, яка складається з протоплазми, ядра та оболонки.*

Функція (мат.) – величина, яка змінюється зі зміною незалежної змінної величини.

176. Уявіть, що ви працівник певного підприємства (установи). До вас з метою обміну досвідом завітали спеціалісти іншого підприємства (установи) такого ж профілю. Підготуйте для гостей невелику розповідь про вашу роботу, використавши терміни та професійну лексику.

Мовленнєва ситуація

Хлопчик на запитання вчительки, ким зараз працює його мама, відповів:

– Замісником директора заводу.

– А що, сам директор відсутній на роботі? Він захворів чи поїхав у відрадження?

– Ні, він зараз знаходиться на роботі.

Як ви думаєте, чому між вчителькою та учнем сталося таке непорозуміння? Ким же насправді працює мама хлопчика?

177. Спишіть речення, добираючи з дужок потрібне слово. Обґрунтуйте свій вибір. За потреби скористайтеся словником паронімів.

1. Мій батько завідував лабораторією в (дослідному, дослідницькому) інституті. 2. У місті проведено навчання населення дій в умовах надзвичайних ситуацій мирного та (воєнного, військового) часу. 3. (Громадянські, громадські) права – основа конституційно-правового статусу громадянина держави. 4. Давно помічено зв'язок між стресом і різними (сердешними, серцевими) захворюваннями. 5. Для проведення виборів до Верховної Ради України створюються (виборні, виборчі) комісії. 6. Завтра в Києві на дорогах (ожеледь, ожеледиця).

178. Виконайте завдання одного з поданих варіантів.

Варіант А. Підготуйте усну розповідь про те, якою професією ви хотіли б оволодіти, коли закінчите школу (ліцей, гімназію). Чому саме цією, а не іншою? Чим вона вас приваблює? У тексті розповіді використайте професійну лексику.

Варіант Б. Підготуйте усну розповідь про екскурсію на підприємство, використавши професійну лексику.

1. Термін є ідеальним найменуванням певного поняття в науці, техніці, мистецтві, має точний і визначений зміст, вирізняється змістовою однозначністю, сталістю функціонування. Термінологія проникла майже в усі сфери людської діяльності. Недосконалість термінології може призвести до помилок у практиці.
2. Професійні слова найчастіше застосовуються в усному неофіційному мовленні людей певної професії і сприяють кращому взаєморозумінню.

§ 12. Стилїстичні засоби лексикології та фразеології

Про стилїстично нейтральну і забарвлену лексику, а також про стилїстичні можливості багатозначних слів, омонїмів, синонїмів, антонїмів і фразеологїзмів

Пригадайте

- Яка лексика називається стилїстично забарвленою?
- Що таке багатозначність?
- Які основні ознаки синонїмів, антонїмів, омонїмів?
- Що спільного й відмінного між словом і фразеологїзмом?

179. Порівняйте подані парами речення. З яким стилем мовлення співвідносне кожне з речень? Схарактеризуйте виділені в них багатозначні слова, синонїми, антонїми чи фразеологїзми. Зробіть висновок про стилїстичні функції цих мовних одиниць.

1. Одна гора високая , а друга низька ... Одна мила далекая , а друга близька (<i>Нар. творчїсть</i>)	1. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості та має обов'язки перед суспільством (<i>З Конституції</i>)
2. А вітер ганяє , а вітер гасає – шмагує, ламає те бідне обшарпане дерево (<i>С. Васильченко</i>)	2. Гепард може бігти зі швидкістю 112 кілометрів на годину (<i>З посібника</i>)
3. Хто сіяв зло, той пожинав скорботу (<i>Нар. творчїсть</i>)	3. Кріп можна сіяти періодично з березня по серпень (<i>З посібника</i>)
4. Вона догадалась, що вже наговорила сім мішків гречаної вовни... (<i>І. Нечуй-Левицький</i>)	4. Євген Маланюк уславлений за межами Вітчизни, але, за їронїєю долї, донедавна майже не відомий загалові України (<i>П. Кононенко</i>)

Групи лексики

Зі стилїстичного погляду лексика сучасної української мови подїляється на:

- **стилїстично нейтральну**, яка вживається в усіх стилях мовлення (*яблуня, ходити, далеко*);
- **стилїстично забарвлену**, яка співвідноситься з одним чи кількома (але не з усіма) стилями мовлення (*кумекати, вирушити*). За допомогою стилїстично забарвлених слів твориться певний **колорит мовлення**, досягається **експресивність висловлювання**.

Зверніть увагу! Уживаючись у переносному значенні, стилїстично нейтральні слова набувають додаткових емоційно-експресивних відтїнків. Наприклад: *Над водами хилляться лози, лелека пливе в висоті* (М. Рильський).

Стилїстично забарвлена лексика		
Групи (підгрупи)	Приклади	
Книжна лексика	суспільно-політична	<i>вибори, громадянин</i>
	офіційно-ділова	<i>інструкція, вирушити</i>
	наукова	<i>зіставлення, фауна</i>
	професійна	<i>бетонування, домна</i>
Розмовна лексика	<i>дітлахи, здоровань</i>	

Розмовна лексика

Книжна лексика характерна для офіційно-ділового, публіцистичного і наукового стилів мовлення.

Розмовні слова використовуються в розмовному стилі мовлення. Вони надають мовленню неофіційного звучання, а отже, є неприпустимими для офіційно-ділового та наукового стилів, проте можуть використовуватися в публіцистиці та художній літературі для творення колориту невимушеності, простоти, експресивності. Розмовні слова можуть мати різне емоційне забарвлення (позитивне, негативне, урочисто-піднесене, знижене, пестливе, жартівливе, грубе).

Особливе місце в лексичній стилістиці належить багатозначним словам, омонімам, синонімам, антонімам.

Багатозначність

Багатозначні слова найширше представлені в художньому, публіцистичному, розмовному мовленні, де вони є засобом творення образності, емоційності, експресивності. Наприклад: *Все вище, вище й вище я здіймався на крилах мрій* (Леся Українка). У зазначених стилях багатозначні слова можуть уживатися і в прямому, і в переносному значенні, а в офіційно-діловому й науковому – як правило, лише у прямому значенні.

Тропи

З багатозначністю тісно пов'язані **тропи (метафора, метонімія, синекдоха, персоніфікація, уособлення, порівняння, епітет, гіпербола, алегорія та ін.)**. У науковому й офіційно-діловому стилях уживання тропів обмежене, а в художньому, публіцистичному та конфесійному вони використовуються активно.

Омоніми

У науковому та офіційно-діловому стилях **омоніми** вживаються лише для називання предметів, явищ дійсності. Наприклад: *глава держави – глава кодексу*. У художньому, розмовному і публіцистичному стилях **омоніми** використовуються ще й для досягнення жартівливого чи іронічного ефекту на основі каламбуру. Наприклад: *Як тільки світанок настав, гусак чимчикує на став* (Г. Плотников).

Синоніми

Важливим стилістичним засобом української мови є **синоніми**. Вони дають змогу не тільки уникнути повторів, а й вибрати найдоречніше слово, уточнити думку, підсилити зображуване, дати йому позитивну чи негативну оцінку.

Окрему групу становлять **стилістичні синоніми**. Вони характеризуються належністю до певних стилів мовлення та різним емоційно-експресивним забарвленням. Наприклад: *говорити* (нейтральне) – *балакати* (розмовне) – *базікати* (розмовне, негативне) – *глаголити* (урочисте).

Офіційно-діловий і науковий стилі використовують синоніми обмежено, бо ці слова майже завжди вносять у мовлення зміни відтінків значення. У публіцистичному, художньому і розмовному мовленні синоніми використовуються досить широко, причому не лише лексичні, а й **контекстуальні** (слова, що набувають синонімічності лише в певному контексті). Наприклад: *Цілу ніч надворі вив хуга, плаче, деренчить в віконнім склі* (І. Драч).

Антоніми

Стилїстичний потенціал **антонімів** зумовлений тим, що вони дають контрастну характеристику предметів, явищ, дій. У науковому та офіційно-діловому стилях їх використовують з метою чіткого розрізнення понять, точного висловлення думки, для підкреслення непокєднуваності описуваних реалій. Наприклад: *дзвінки і глухі приголосні, припливи і відпливи*. У художньому, публіцистичному й конфесійному стилях вони, крім того, виступають ще й засобом створення образності, увиразнення думки. Наприклад: *Велика риба маленьку цілою ковтає* (Нар. творчість).

Інші засоби

- У художній літературі та публіцистиці для відображення колориту описуваної місцевості, відтворення звичаїв, побуту, особливостей мови населення вживаються **діалектизми**.
- У художньому й публіцистичному стилях з метою соціальної характеристики персонажів та як засіб створення гумористичного ефекту використовується **просторічна лексика**.
- Одним із засобів вияву експресії, жартівливого або зневажливого ставлення до окремих явищ дійсності є **жаргонізми**.
- Для відтворення колориту доби, а також для надання текстові урочистого, піднесеного звучання вживаються **старослов'янізми, застарілі слова, неологізми**.
- За допомогою **слів іншомовного походження** твориться колорит офіційності, досягається урочистість, пафосність мовлення чи, навпаки, гумористичний або сатиричний ефект.

180. І. Прочитайте текст, визначте стиль мовлення, схарактеризуйте колорит. Доповніть текст кількома реченнями – зверненнями до Сонця, дотримуючись відповідного стилістичного забарвлення.

БЛАГОСЛОВЕННЯ СОНЦЮ

Сонце, наш світослайний князю, ми всі – сини і доньки Твої, **благословляємо** Тебе. Ти наш Батько і наша Мати. Усім нам – мудрим і дурним, мастним і злим, найбагатшим і злидарям, дітям і старим, кожній травинці і комахці – Ти даєш своє **милостиве благословення**. За коловоротами планети навколо Тебе ми рахуємо літа свої, літа батьків і дітей своїх, час цивілізації і час, коли наближається наше життя або смерть. Без тебе і твоєї любові ми не проживемо й дня. Без твого світла і тепла загине наша планета, помремо і ми. З радістю вітаємо час Твоїх перших променів у очах наших, безмежно сумуємо за Тобою, коли Ти покидаєш нас і настає піч. Хай продовжаться роки Твої **на віки вічні**. Ми віримо, що Ти завжди зігриватимеш промінням своїм тіла і душі наші, підтримаєш у скрутну хвилину, розділиш нашу радість у щасті. Дай нам мудрість і силу, просвіти наші розум і душу. Будь **справедливим** до всіх нас (За С. і А. Руденками).

І. Туха. Сонце над морем

II. Виконайте подані завдання до тексту.

1. Поясніть, якого відтінку надають тексту виділені слова.
2. Укажіть стилістично забарвлені слова. Обґрунтуйте їхню доцільність у тексті.
3. Знайдіть антоніми й синоніми. Поясніть їхню роль у реалізації теми та ідеї тексту.
4. Доберіть приклади і схарактеризуйте багатозначні слова, гроши.
5. Поясніть, як вибір лексичних засобів позначається на стилістичному забарвленні тексту.

181. Мозковий штурм. Чому слова діляться на стилістично забарвлені й стилістично нейтральні?

182. I. Поділіть стилістично забарвлені слова на групи: а) суспільно-політична лексика; б) наукова лексика; в) офіційно-ділова лексика; г) розмовна лексика. Проаналізуйте ці групи.

Синтез, наказ, інструкція, самовідданість, зубрити, сьогодення, демократія, косинус, тужливий, довідка, напівпровідник, рюмсати, уповповажений, азот, постановити, громадськість, ухвалити, префікс.

II. До розмовних слів доберіть стилістично нейтральні синоніми.

183. Розширте тему кожного речення кількома реченнями, збагачуючи її новими деталями і наповнюючи текст стилістично забарвленими словами.

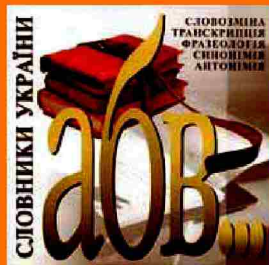
Зразок. Холодний вітер грається зі снігом і несе його кудись у ніч.

У лісі гуляє віхола. Сердитий холодний вітер грається зі снігом, жбурляє, крутить і несе його кудись у ніч, у непроглядну темряву. Важко стогне ліс, шумлять віковічні сосни, з тріском ламається сухе гілля (Ю. Збанацький).

1. Білясте море сріблиться на сонці, непомітно зливаючись із молочно-білим небом. 2. Мільйони комп'ютерів, пов'язані в глобальну мережу, утворюють чи то велетенський усесвітній смітник, чи то елемент «вищого розуму». 3. Мова – це не лише засіб спілкування, а й скарбниця національної духовності.

Для вас, допитливі

Швидкий пошук лексикографічної інформації забезпечує електронний словник української мови – лазерний диск «Словники України», який об'єднує п'ять словників: орфографічний, орфоепічний, фразеологічний, словники синонімів і антонімів.

Важливо, що словникова база в «Словниках України» повнозв'язна – у тексті будь-якої статті кожне слово є посиланням на відповідні статті в інших словниках. Працює тут і звичайна для електронних словників система пошуку. До речі, якщо роздрукувати весь інформаційний

матеріал, записаний на цьому диску, то вийде більше 100 томів по 1000 сторінок кожний.

Словник розроблено фахівцями Українського мовно-інформаційного фонду НАН України в межах масштабної серії «Словники України», започаткованої для сприяння розвитку національної словникової бази.

184. Позмагайтеся! Хто за 1 хвилину добере найбільше пар синонімів так, щоб одне слово в парі було стилістично забарвленим, а інше – нейтральним?

185. Уявіть, що вам треба розповісти своїм молодшим братам чи сестрам про будову атома, клітини або слова. Якою лексикою ви будете користуватися? Чи відрізнятиметься ваша розповідь від розповіді на цю саму тему на засіданні гуртка юних науковців? Чим саме?

186. І. Прочитайте текст. Яка ваша думка щодо порушеного в ньому питання? Чи підтримуєте ви рішення європейської організації, про яке йдеться в тексті?

БЕРЕЖІТЬ СЛУХ

У кожного десятого власника CD- або MP3-плеєра – високий ризик втрати слуху через надто гучну музику, яка з них лунає.

Дослідження, проведені незалежними експертами, засвідчили, що регулярне прослуховування музики в навушниках протягом години на день упродовж п'яти років становить серйозну загрозу для слуху. За статистикою, від 50 до 100 мільйонів людей по всій Європі щодня користуються аудіоплеєрами.

На вимогу Європейського Союзу рівень шуму в навушниках аудіоплеєрів обмежений 100 децибелами, утім залишається занепокоєння з приводу дуже частого прослуховування музики на високій гучності. Багато її любителів збільшують рівень гучності понад 89 децибелів для того, щоб заглушити шум від руху громадського транспорту.

Незалежний комітет фахівців, вивчивши питання, дійшов висновку, що від 5 до 10 відсотків слухачів музики (від 2,5 до 10 мільйонів) перебувають у групі ризику. Науковці дуже стурбовані тим, що власники аудіоплеєрів, які прослуховують музику на високій гучності, можуть зашкодити своєму слуху, навіть не підозрюючи про це (*З газети*).

II. Визначте стиль тексту. Схарактеризуйте вжиті в ньому стилістичні засоби лексикології.

III. Перекажіть усно текст, змінивши стиль викладу на розмовний. З'ясуйте, як добір мовних засобів позначається на стилістичному забарвленні тексту.

187. Попрацюйте в парах. I. Поясніть, з якими стилями мови пов'язане використання синонімічних слів у кожній групі. При цьому одне слово групи охарактеризуйте ви, а інше – ваш однокласник (ваша однокласниця).

Майбутній – прийдешній; розуміти – метикувати; півень – когут; байдужість – індиферентність; зустріч – рандеву; гарний – файний; ознаки – симптоми; владар – господар; вчити – зубрячити; привітний – люб'язний.

II. Складіть усно речення з синонімами одного ряду (на вибір).

188. Згрупуйте подані слова в синонімічні ряди. Поясніть, у чому полягає відмінність лексичних значень синонімів. Обґрунтуйте можливість використання їх у ділових паперах.

Погоджуватися, радити, референдум, контакти, форум, повідомляти, рекомендувати, давати пораду, конференція, всенародне опитування, взаємини, збори, давати згоду, нарада, віче, плебісцит, доводити до відома.

189. Мікрофон. Як ви розумієте твердження письменника *Максима Рильського* про те, що багатство синонімів – одна з питомих ознак багатства мови взагалі?

190. Два – чотири – всі разом. Визначте речення, у якому з поданих у дужках синонімів можливий кожен варіант. Відповідь обґрунтуйте.

1. Старі дуби (оточували, облягали) галявину.
2. Ми стояли, зачаровані (дивною, прекрасною) музикою весняних луґів.
3. (Ретельні, проникливі) дослідження археологів підтверджують слова історика.
4. Представники різних поколінь не завжди (здатні, здібні) порозумітися.
5. Червоні жоржини (сильніше, потужніше) мерехтять росами.

191. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки і розкриваючи дужки. Підкресліть стилістичні засоби лексикології, проаналізуйте їхні функції.

1. Григiр Тютюнник принципово близький до природи зображе(н,нн)я принципово їй вірний маючи вродже(н,нн)є чуття на подробиці на деталі на колоритні характерності... (*Є. Гуцало*). 2. Розпелелись ро(з,с)сипались розпались наче коси вер(е,и)спеві дні ми з тобою ще не накупались а вже грає осiнь у вікні (*Д. Павличко*). 3. Енергія пр(е,и)пливів і відпливів – один з (не)багатох видів енергії (не)зобов'язаних своїм походженням теплу сонячних пром(е,и)нів (*З посiбника*). 4. Завірюха сміється і плаче стогне й шаленіє вона співає весільної і водночас похоронної, а в співі

жура й мажор початку й кінця (Б. Антоненко-Давидович). 5. І влада, і її супротивники, здається, узяли на озброєння тактику «відкритого футболу», при якій на кожну атаку обов'язково відповідають контратакою. І, мабуть, ніколи ще політичний пресинг не був такий запеклий, форварди – такі наполегливі, а захисники – такі нещадні (З газети). 6. Як часто порочність робить з найкращого творіння (Б,б)ожого найжалюгіднішу істоту! (Патріарх Філарет).

II. Визначте, які речення є складними.

192. Позмагайтеся! Skorиставшись власним життєвим досвідом, художніми текстами, довідниковою літературою, допомогою знайомих, доберіть якнайбільше синонімів – вторинних образних назв до іменників *вересень*, *завірюха*. Простежте, що нового до характеристики додає кожна нова назва. Чи поглиблює вона образ, чи викликає нові асоціації?

Зразок. Соняшник – жовтоголовок, злotosхилень, сонцеворот, сонцепоклонник, сонцелюб, сонцеподібний, сонцепромінний.

Фразеологізми

Одним з найвагомiших компонентiв стилiстичної системи української мови є **фразеологізми**. Кожний стиль мовлення володiє значним запасом цих одиниць.

У науковому та офіційно-діловому стилях вживають фразеологізми книжного характеру, які позбавлені образності, емоційного забарвлення. Наприклад: *сформулювати правило, довести теорему, порушити питання, брати участь, набирати чинності*. До наукової фразеології належать також **терміни-словосполучення**. Наприклад: *коротке замикання*.

У розмовному й художньому стилях (рідше – в публіцистичному) широко вживають розмовні фразеологізми, які мають здебільшого зневажливо-знижене експресивне забарвлення, формують колорит простоти. Наприклад: *розпустити язика, ні сіло ні впало, без задніх ніг*.

Для публіцистичного й художнього стилів характерними є поетичні, часто урочисто-піднесені фразеологізми. Наприклад: *лебедина пісня, іронія долі, золоті слова, сади Семіраміди, чаша терпіння*.

Фразеологія конфесійного стилю характеризується вузькою сферою вживання та спеціальним урочисто-піднесеним стилістичним забарвленням. Наприклад: *многії літа*.

Зверніть увагу! Фразеологізми із зневажливо-зниженим експресивним забарвленням властиві розмовному мовленню, а з урочисто-піднесеним – публіцистичному.

193. I. Прочитайте фразеологізми. З'ясуйте за фразеологічним словником значення незрозумілих вам висловів. Визначте, які з них мають зневажливо-знижене експресивне забарвлення, а які – поетичне, урочисто-піднесене. Як це впливає на їхнє стилістичне використання?

Аж за боки братися, іронія долі, сьоме небо, мати за честь, з позиції сили, замилювати очі, питка Аріадни, олімпійський спокій, витрішки

продавати, дістати відкоша, випити гірку чашу, лебедина пісня, сіль землі, терновий вінок, чаша терпіння, варити воду, без задніх ніг, притча во язицех, азбучна істина, неопалима купина, бісики пускати, за вовка промовка, бути на коні, крапля в морі, прикипті очима, осідлати Пегаса.

II. Доберіть до фразеологізмів, де можливо, синоніми та антоніми.

III. З двома фразеологізмами (на вибір) складіть речення. Підкресліть фразеологізми як члени речення.

194. I. Випишіть фразеологізми. Визначте стилістичну функцію цих мовних засобів у кожному реченні.

1. Але Гепа, бачачи, що суддя крізь пальці дивиться на його порушення, тепер уже навмисне перечепив Маруню, і той знову заорав посом (*В. Нестайко*). 2. На старого Сірка трохи напала балакучка, як часто після доброї вдачі, він був у доброму гуморі (*І. Багрянний*). 3. Немає таких академій, щоб набирали без клепок, а випускали з клепками (*О. Гончар*). 4. Майдан весь заставлений возами так, що й курці піде кльонуті (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Я б давно мав синицю в руках, а жадаю сягнуть журавля (*П. Карась*). 6. І в них (дорослих) теж чогось вискакували клепки, розсихались обручі, губились ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною (*М. Стельмах*). 7. Не хочеш – не кажи. Я лізти в душу силоміць не звикла (*Леся Українка*). 8. Як любити такого, коли поруч сісти несила? Уже краще в ополонку сторч головою, ніж з таким на рушник стати (*Б. Левін*).

II. Визначте синтаксичну роль фразеологізмів у реченнях та доберіть до них синоніми.

↑ 195. I. Прочитайте уривок із Закону України «Про охорону дитинства». Визначте стиль мовлення та характерні для цього стилю мовні засоби, у тому числі лексичні та фразеологічні. Поясніть роль фразеологізмів у тексті.

Розділ VII

Міжнародне співробітництво

Стаття 36. Участь України в міжнародному співробітництві з охорони дитинства

Україна бере участь у міжнародному співробітництві з питань охорони дитинства та захисту законних прав дитини відповідно до норм міжнародного права.

У порядку, встановленому законом, Україна укладає з іноземними державами договори про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах, з питань правового захисту дітей – громадян України, усиновлених іноземними громадянами, та здійснення контролю за умовами утримання та виховання таких дітей у сім'ях іноземних громадян.

Стаття 37. Міжнародні договори

Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що містяться в законодавстві України про охорону дитинства, застосовуються правила міжнародного договору.

Розділ VIII

Прикінцеві положення

Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

II. Випишіть стилістично забарвлену лексику. Схарактеризуйте її.

196. Виконайте завдання одного з поданих варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть невеликий текст у публіцистичному стилі на одну з поданих тем, використавши лексичні засоби стилістики: «Майстер на всі руки», «Знання за плечима не носити», «Альма-матер», «Путівка в життя».

Варіант Б. Складіть і запишіть невеликий текст у художньому стилі на одну з поданих тем, використавши лексичні засоби стилістики: «Лебедина вірність», «За двома зайцями», «Гуси-лебеді», «З роси та з води», «Язик до Києва доведе», «Штрафний удар», «Бойова нічя».

ВИСНОВКИ

1. Лексична стилістика виділяє групи слів, які здатні створювати стилістичні протиставлення (однозначні й багатозначні слова, синоніми й антоніми, нейтральні й емоційно-оцінні слова, книжна, офіційна, розмовна, просторічна лексика тощо).
2. Правильний добір стилістично забарвленої лексики, використання точних словесних позначень предмета думки забезпечує стилістичну виразність мовлення.

САМООЦІНКА І САМОПЕРЕВІРКА

197. Мікрофон. Продовжте фрази.

1. Під час опрацювання тем з лексикології, фразеології, стилістики я дізнався (дізналася), що...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з тем розділу я б оцінив (оцінила) на...

198. Тест для самоперевірки.

1. Слово пасивної лексики вжито в реченні:

- А Ну, словом, листя розпустили всі назустріч живодайному дощеві (*М. Рильський*).
- Б Гостей у Івана повна хата, газди і газдині (*В. Стефаник*).
- В Варга без суперечок і зволікань пропустила боярина Славуту і його супутників до князівського хорому, де вже стояли князі (*В. Малик*).
- Г Дощ пройшов шовковою ходою і лишив на місті краплі сліз (*В. Сосюра*).

2. Терміни вжито в реченні:

- А Якщо людина шукає і знає, що саме вона повинна знайти, то рано чи пізно вона свого доможеться (*П. Загребельний*).
- Б Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (*З Конституції*).
- В Щороку на кінець травня, коли стужавіс, набереться сили земля і її живлющі соки досхочу напоять зело, я вирушаю на рідне Полісся (*В. Скуртівський*).

- Г Птахи, вириваючись у сизі присмерки степу, не могли злітати дуже далеко і високо, бо крила їх робилися зволоженими, і вони опускалися зовсім низько, майже до самої землі (Г. Тютюнник).
3. Виділене слово вжито в невластивому йому значенні в реченні:
 А Ялту вважають одним з найпопулярніших курортів.
 Б Вантажне відділення розташоване на першому поверсі.
 В Два примірники словника присутні в кабінеті.
 Г Директор банку перебуває за кордоном.
4. Стилїстичним забарвленням відрізняються синоніми в рядку:
 А сміятися, скалити зуби;
 Б давній, колишній;
 В верхівка, вершина;
 Г чесний, правдивий.
5. Правильним є тлумачення фразеологізму *сім п'ятниць на тиждень*:
 А часта й легка зміна своїх рішень;
 Б можливість вибору різноманітних варіантів;
 В безпорадність у будь-яких справах;
 Г сварливість, занадто доскіпливе ставлення до чогось.
6. В уривку

*Ще Чортюмлик світився ковилою,
 Переливався, сизий від роси.
 І соняхи, неначе скіфські вої,
 Чекали сонця, спершиш на списи*

(Б. Мозолевський)

виділене застаріле слово вжито із стилїстичною метою:

- А відтворення історичного колориту;
 Б створення гумористичного ефекту;
 В відтворення місцевого колориту;
 Г надання мовленню урочистого, піднесеного забарвлення.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яка лексика називається власне українською? Наведіть приклади.
2. Що таке історизми та архаїзми? У яких стилях мови і з якою метою вони функціонують?
3. Що зумовлює появу неологізмів? У яких стилях вони функціонують?
4. Назвіть основну сферу використання термінів. Чому багатозначність та синонімія небажані явища в термінології?
5. Що таке професіоналізми? Схарактеризуйте особливості їхнього функціонування в різних стилях.
6. Які слова належать до стилїстично забарвлених? На які групи вони поділяються? Наведіть приклади.
7. Які стилїстичні функції слів з переносним значенням, омонімів, антонімів?
8. Якими стилїстичними особливостями характеризуються синоніми? Яка їхня роль у різних функціональних стилях?
9. Яка роль фразеологізмів у мовленні?
10. Наведіть 3–5 прикладів уживання лексичних засобів стилїстики в усній народній творчості.

Проект

Об'єднайтеся в групи. Підготуйте стінну газету на тему «У світі лексикології та фразеології».

На першому етапі роботи над проектом обміркуйте, про що ви хотіли б розповісти у своїй газеті, придумайте їй назву, доберіть епіграф, рубрики тощо, а також розподіліть обов'язки в групі.

Скористайтесь запропонованими **інформаційними джерелами**:

- Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити /За заг. ред. О. Сербенської.
- Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо.
- Коваль А. П. Слово про слово.
- Словники: тлумачний, фразеологічний, іншомовних слів, омонімів, синонімів, антонімів, паронімів, термінів.
- Содомора А. Наодинці зі словом.
- Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму.
- Чак Є. Д. Мандрівка в країну слова.

Уникайте помилок!

Уживання слів у невластивому їм значенні

Правильно	НЕправильно	Пояснення
важати правильним	рахувати правильним	слово <i>рахувати</i> вживаємо, коли йдеться про лічбу
влучне слово	метке слово	прикметник <i>меткий</i> має значення «швидкий, спритний»
ставитися привітно	відноситися привітно	слово <i>відноситися</i> означає «перебувати в певній відповідності з чим-небудь»
потрібно розмістити кошти	потрібно розмістити грошові кошти	повторення схожих за значенням слів є невиправданим

Уживання фразеологізмів

Правильно	НЕправильно
доводити до відома давати спокій давати згоду мати рацію підбивати підсумки уживати заходів брати участь моя хата скраю крига скресла просто неба завдяки допомозі гарантувати безпеку	ставити у відомість залишати в спокої давати добро бути правим підводити підсумки приймати міри приймати участь моє діло сторона лід зрупився під відкритим небом дякуючи допомозі забезпечувати безпеку

Розрізняйте пароніми!

музична школа – музикальний слух
військова форма – воєнний час
виборча комісія – виборний орган
знаменитий письменник – знаменна подія
змістовна доповідь – змістовий зв'язок
земляні вали – земельний фонд
духовий оркестр – духовна особа
дослідна ділянка – дослідницький метод

ВІД ВЛАСНИХ НАЗВ

Багато термінів зобов'язані своєю появою власній назві. Це, наприклад, револьвер *кольт*, назва якого збігається з прізвищем його винахідника – американського зброяра ХІХ ст. *Семюеля Колта*; апарат для просвічування і фотографування *рентген* походить від прізвища німецького фізика *Вільгельма Конрада Рентгена*; одиниця роботи електричного струму або енергії *джоуль* утворена від прізвища англійця *Джеймса-Прескотта Джоуля*.

А звідки слово *термін*? *Термін* – римський бог меж і прикордонних знаків, стовпів, каменів, які вважалися священними. Поняття *термін* точно визначає певну умову (строк), подібно до того, як межові стовпи визначали границі земельних ділянок. У сучасній мові *термін* – слово, яке позначає певне поняття, що застосовується в науці, техніці, мистецтві тощо (За Є. Чака).

Цікаво знати

До індивідуальних неологізмів свого часу належали такі слова: *детектив* (створив письменник Ж. Верн); *алло* (Ш. Бівор від французького *alors* – «ну»); *кодак* (американець Дж. Істмен, якому подобалася літера *K*); *йод* (хімік Гей-Люссак); *мрія* (Олена Пчілка або М. Старицький, утворено від дієслова *мріти*, що означає «видніти», «мерехтіти»); *чинник* (І. Франко); *енциклопедія* (Ф. Рабле).

* * *

Для створення урочистості, небуденності мовлення в англійській мові часто використовують французькі слова, а в українській для цього традиційно вживаються запозичення зі старослов'янської мови, що тривалий час функціонувала як самостійний високий стиль.

* * *

З розвитком науки може настати момент, коли між терміном та позначуваним ним поняттям виникає суперечність. Наприклад, слово *атом* утворено від гр. *atoms*, що означає «неподільний». З поглибленням наукових досліджень з'ясувалося, що атом подільний. Проте термін залишився.

І такє буває

РОМАНТИКИ

Гарну книжечку нову читають хлоп'ята.

– Що це значить *романтизм*? – питають у тата.

– О, знайшли про що питать, – блимнув той спідлоба. –

Це коли кістки болять... Є така хвороба.

(П. Глазовий)

Мова – це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання століть...

О. Гончар

ПОГЛИБЛЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ВІДОМОСТЕЙ З МОРФОЛОГІЇ, СТИЛІСТИКИ

Ви знатимете:

- стилістичні засоби морфології;
- особливості вживання назв осіб за професією, посадою тощо.

Ви вмітимете:

- доречно використовувати в мовленні різні частини мови;
- визначати й комунікативно доцільно вживати в мовленні стилістичні можливості частин мови;
- дотримуватися норм літературної мови.

Морфологія – це розділ мовознавства, що вивчає систему частин мови.

§ 13. Система частин мови. Рід іменників. Назви осіб за професією, посадою тощо

Про самостійні й службові частини мови, визначення роду невідмінюваних іменників, а також про вживання назв осіб за професією, посадою тощо в різних стилях мовлення

Пригадайте

- Що вивчає морфологія?
- Які є частини мови? Які з них самостійні, а які – службові?
- Як визначити рід невідмінюваних іменників?

 199. Порівняйте подані варіантні родові форми іменників. За допомогою глумачного словника визначте, який іменник кожної пари становить літературну норму і є стилістично нейтральним, а який – розмовно-просторічним або застарілим. У якій парі обидва іменники стилістично рівноправні?

Бакенбард – бакенбарда, санаторій – санаторія, цукерка – цукерок, птах – птаха, диво – дивина.

Частини мови

Об'єктом вивчення морфології є слово як носій граматичних значень.

Слова в сучасній українській мові об'єднують у десять частин мови, які поділяють на **самостійні** та **службові**. Окремою частиною мови є **вигук**.

Самостійні частини мови мають лексичне значення (називають предмети, дії, ознаки предметів і дій, кількість), морфологічні ознаки (рід, число, відмінок, час, особу, спосіб тощо), є членами речення.

Службові частини мови виражають відношення між словами в реченні, не мають предметного лексичного значення, не є членами речення, не змінюються за родами, числами, відмінками, особами тощо.

Перехід з однієї частини мови в іншу

У випадку переходу з однієї частини мови в іншу слово зазнає граматичного переоформлення, зміни значення та синтаксичних функцій.

Порівняйте:

Молодий $\left\{ \begin{array}{l} \text{іменник. Радісно зустрічали } \underline{\text{молодих}}. \\ \text{прикметник. Зібралось багато } \underline{\text{молодих}} \text{ людей.} \end{array} \right.$

Роль частин мови

За допомогою частин мови людина диференціює речі, їхні якості, процеси, дії і стани та їхні ознаки, виділяє відмінності в навколишньому світі. Предметність виражається **іменниками**, ознаки – **прикметниками**, кількість і кількісні ознаки – **числівниками**, динамічні ознаки (дії, стану, змін, процесів) – **дієсловами**, ознаки дій, процесів та властивостей – **прислівниками**. **Займенники** є еквівалентами іменників, прикметників, числівників.

200. I. Прочитайте виразно вiрш. Назвіть прикметники, визначте їхню роль в об'язаному змалюваннi дiйсностi.

Свiт який – мереживо казкове!
Свiт який – нi краю, нi кiнця!
Зорi й трави, мрево свiтанкове,
Магiя коханого лиця.
Свiте мiй гучний, мiльйонноокий,
Пристрасний, збурунений, нiмий,
Нiжний, i ласкавий, i жорстокий,
Дай менi свiй простiр i неспокий,
Дай менi любовi, дай добра,
Гуркочи у долю мою, свiте,
Хвилями прадавнього Днiпра.
Не шкодуй добра менi, людинi,
Щастя не жалiй моiм лiтам –
Все одно тi скарби по краплинi
Я тобi закохано вiддам.

О. Кириченко. Квітучі яблуні

(В. Симоненко)

II. Випишіть із тексту слова службових частин мови. Яку функцію вони виконують?

201. Визначте, до яких частин мови належать слова, враховуючи їхнє лексичне значення, морфологічні ознаки, синтаксичні особливості та будову.

1. Один, раз, два, двійка, єдність, єдиний, третина, другий, половина, пара (коней), сотий, сотка, кількадесят, подвоїти, подвоївши, чотирнадцятеро, безліч, тьма, дві третіх, мільйон.

2. Перший, трійко, трійка, обоє, утричі, потроїти, потроєння, по перше (травня), по-перше, обидва, дюжина, тринадцятка, п'ятнадцятеро, мало, півтора, стонадцять, п'ять десятих, десятина, чимало (часу), вісімнадцятий.

202. **Два – чотири – всі разом.** Прочитайте речення. Поділіться своїми міркуваннями щодо правильності вживання в них прийменників і сполучників. Поясніть характер допущених помилок. Відредаговані речення запишіть.

1. Не хвилюйся, сину, про мене, все буде добре. 2. До вступу до університету я працював лаборантом на кафедрі. 3. Наше місто не поступається за красою іншим населеним пунктам України. 4. На зборах було схвалено заходи по модернізації підприємства. 5. Забудова міста здійснюватиметься відповідно затвердженого плану. 6. Гуртківці робили по-своєму, так як інструкції не було. 7. У склад делегації входили представники різних професій. 8. Унаслідок того, що почався дощ, ти на вулицю не підеш. 9. Стипендія – це грошова допомога, котру виплачують тим, що навчаються у вузах.

Російською мовою	Українською мовою
по инициативе	з ініціативи
по приказу	за наказом
в зациту	на захист
в сущности	по суті
идти за водой	іти по воду
при жизни	за життя
при условии	за умови
согласно приказу	згідно з наказом (відповідно до наказу)

Із глибин мовознавства

Уперше частини мови були виділені давньоіндійськими граматистами Яска та Панїні (V ст. до н.е.), а європейська теорія частин мови сягає теоретичних праць Арістотеля (IV ст. до н.е.), який виділив чотири групи: ім'я, дієслово, артикль і сполучник.

Аристарх Самофракійський і його учень Дїонїсїй Фракійський (II ст. до н.е.) уперше виділили вісім частин мови: ім'я, дієслово, прислівник, артикль, займенник, прийменник, дієприкметник, сполучник. Прикметник був об'єднаний з іменником, бо в давньогрецькій мові вони мали спільну систему відмінювання. Ця система частин мови була запозичена римськими вченими, які внесли до неї незначні зміни. Пізніше ця класифікація поширилася на всі європейські, а згодом і на інші мови.

203. І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Визначте, до яких частин мови належать виділені слова. Підкресліть як члени речення ті з них, які є самостійними частинами мови.

1. Стародавнє село Тухля – се була в(е,и)лика гірська оселя з двома чи трьома пр(е,и)сілками, всього **коло** півтори тисячі душ (*І. Франко*). 2. На вгороді **коло** броду барвінок не (з,с)ходить (*Т. Шевченко*). 3. І (до) **кінця** свого віку Джеря йшов проти панів (*І. Нечуй-Левицький*). 4. М(е,и)-ні аж страшно, як згадаю оту хатину **край** села (*Т. Шевченко*). 5. Хлопчик відразу увійшов у дружнє **коло** своїх ровесників (*І. Цюпа*). 6. Він стояв, а хвиля гралась (на)в**круги** нього (*М. Коцюбинський*). 7. Кипариси од ночі і до ранку все шумлять і шумлять (на)в**круги** (*В. Сосюра*). 8. А я піду на **край** світа... (*Т. Шевченко*). 9. На(в)к**оло** – ворогів закрадливість лукава (*М. Рильський*). 10. Я славлю життя людей, що діють на(в)к**оло** мене (*О. Довженко*).

II. Випишіть з поданих речень по одному іменнику, прикметнику, дієслову і вкажіть їхній морфологічний розбір.

↑ 204. І. Прочитайте речення, визначте випадки переходу слів з однієї частини мови в іншу. З'ясуйте, яких змін (лексичних, граматичних, синтаксичних) зазнало кожне слово за такого переходу.

1. Кругом хати наче сто коней гасало, торохтіло оселею, жалібно стогнало в димарі (*Панас Мирний*). 2. Скажи «люблю» сьогодні й не чекай, що буде ще і завтра, й післязавтра (*Г. Дудка*). 3. Я чую вашу колицкову, що долітає до зорі. Вона бентежить серце знову, як перша буква в букварі... (*М. Сингаївський*). 4. І воїни в звитязному поході на смерть стояли тут за цілий світ (*О. Гончар*). 5. Місяць кинув ті підкови дідусеві-ковалю і пішов собі в діброви, потемнівши від жалю (*А. Малишко*). 6. Поранений глухо стогнав (*Л. Смілянський*). 7. Чиясь край шляху плаче наречена (*Л. Костенко*). 8. Поранені перемовлялися через відкриті вікна (*Г. Тютюнник*). 9. Минуле не вернуть, не виправить минуле (*В. Симоненко*).

II. Зробіть письмовий синтаксичний розбір п'ятого речення.

205. Попрацюйте в парах. І. Запишіть кожен окремо можливі варіанти конструкцій на позначення часу. Обмінуйтеся зошитами й перевірте один в одного, чи всі можливі варіанти записано.

1. Зараз (9.00; 12.30). 2. Вистава розпочнеться (14.25; 17.45). 3. Літак прилітає (6.00; 23.20).

II. Проаналїзуйте особливості використання прийменників у часових конструкціях.

206. Прочитайте речення, уставляючи замість крапок займенники *всякий*, *кожний* або *будь-який*. Визначте можливість синонімічної заміни займенників.

1. Про що зараз ... із вас думає? 2. Реконструкція аеродрому дозволить проводити техогляд літаків за ... погодних умов. 3. ... людина потребує уваги, тепла і любові. 4. Прошу вас уважно переглянути ... особову справу. 5. В акті обстеження має розписатися ... присутній. 6. Ти, Наталко, ... відмовки вигадуєш, аби не прибирати. 7. Після навчання ви зможете ремонтувати авто ... моделі. 8. ... ранку я роблю гімнастику. 9. Думаю, що зможу відповісти на ... запитання експертів. 10. Ви можете у ... час розірвати цей контракт. 11. Хіба це відповідь? У ... реченні помилка! 12. У трудовому колективі є ... люди.

Рід відмінюваних іменників

Кожен іменник, якому притаманна **форма однини**, належить до одного з граматичних родів.

Іменники на позначення осіб та істот чоловічої статі належать до **чоловічого роду**, жіночої статі – до **іменників жіночого роду**. В іменниках на позначення молодих за віком істот ознака статі нейтралізована, тому вони належать до **середнього роду**. Наприклад: *дівча, хлоп'я, дитинча, лоша, гусеня, індича, кача*.

Принцип розподілу за родами **іменників-неістот** є суто формальним і семантично не вмотивованим. Деякі іменники мають варіантні родові форми: *абрикос і абрикоса, зал і зала, клавіш і клавіша, пелюсток і пелюстка*. Наведені родові варіанти подаються в словниках сучасної української мови як стилістично рівноправні.

Рід невідмінюваних іменників

Рід **невідмінюваних іменників** іншомовного походження в українській мові визначається так:

Чоловічий рід	<ul style="list-style-type: none"> • назви осіб чоловічої статі; • назви тварин (крім <i>цеце</i> (муха), <i>івасі</i>, <i>путасу</i> (риба)) 	<i>мосьє, аташе</i> <i>какаду, гризлі</i>
Жіночий рід	<ul style="list-style-type: none"> • назви осіб жіночої статі 	<i>мадам, фрау</i>
Середній рід	<ul style="list-style-type: none"> • іменники – назви неістот 	<i>метро, танго</i>

Рід невідмінюваних географічних назв, назв органів преси, громадських організацій, спортивних клубів тощо визначається за родовим поняттям. Наприклад: *Арагві* (річка) – жін. р., *Ай-Петрі* (гора) – жін. р., *Хоккайдо* (острів) – чол. р., *«Темпо»* (журнал) – чол. р., *«Наполі»* (команда) – жін. р.

Рід невідмінюваних абревіатур (складноскорочених слів) зумовлений родом стрижневого слова. Наприклад: *НАН* (*Національна академія наук*) – жін. р., *ДАІ* (*Державна автоінспекція*) – жін. р., *АПК* (*агропромисловий комплекс*) – чол. р.

207. Доберїть до поданих іменників прикметники або дієслова у формї минулого часу. Утворенї сполучення запишіть. Визначте рід іменників. Значення незрозумїлих вам слів з'ясуйте за словником іншомовних слів.

Аташе, шимпанзе, кенгуру, візавї, жури, Орїноко (рїка), Потї (місто), трюмо, денді, рантьє, ступїнь, какаду, Сантьяго (місто), Альпи, Рїо-Колорадо (рїка), сомбреро, мадам, портъє, цеце, ему, какаду, торнадо, круп'є, Онтарїо (озеро), Ерї (озеро), Юнгфрау (гора), каланхое, міс, Рїо-де-Жанейро, трїо, тореро, танго, понї, алїбі, реферї, путасу, Кармен, алое, піанїно, Федерїко, «Юманїте» (газета), фрекен.

**Запам'ятайте
рід
іменників**

путь – жіночий рід	}	чоловічий рід
степ		
бїль		
насип		
полин		
Сибїр		
дрїб		
ступїнь		

208. Перекладїть українською мовою і запишіть. Порівняйте родові властивості іменників у російській та українській мовах.

Счастливая жизнь, насыщенный пар, острая боль, густая пыль, золотая россыпь, высшая ступень развития, далекая Сибирь, государственная перепись, предварительная запись, настенная живопись, балконная дверь, сильная накипь, предупреждающая надпись, почтовый адрес, горькая полынь, фальшивая подпись, научная степень, детский шампунь, железнодорожный путь, украинская степь, красная сыпь.

209. Спишіть, ставлячи дієслова, що в дужках, у формї минулого часу. Обґрунтуйте свій вибір.

1. АЗС (розпочинати) працювати з шостої години ранку. 2. Минулого тижня ВАТ «Житомирський молокозавод» (випускати) нову продукцію. 3. ДПА України (попередити) власників підприємств про введення в дію нових форм звітності. 4. У січні минулого року ДАІ (проводити) тиждень безпеки руху. 5. МЗС України (висловити) свою позицію щодо останніх подій у країні. 6. Держкомінформполітики (провести) нараду-семінар з представниками засобів масової інформації. 7. НДІ (укласти) декілька перспективних угод. 8. За словами очевидців, НЛЮ (пролетіти) над верхівками дерев.

210. Прочитайте речення. Якого стилістичного забарвлення надає їм уживання форм середнього роду замість чоловічого або жіночого? Чи можливий такий засіб в інших стилях, крім художнього? У яких реченнях форми середнього роду надають висловлюванню відтінку пошани, милування чи співчуття, а в яких допомагають виявити негативне, зневажливе ставлення?

1. ...Пішла в снопи, пошкандибала Івана сина годувать. Воно, сповитєє, кричало у холодочку за снопом (Т. Шевченко). 2. Був собі тато, була собі мама, було собі я (І. Драч). 3. Миколка, Прокопів хлопчик, такий школярик гарнесенький був... Воно й училось, нївроку йому. Страх яке до книжки було... (А. Тесленко). 4. Насилу виліз із бебехів пан Цибульський: таке плюгавеньке, товстеньке, кирпате, очі як осокою попрорїзувані, а пика та червона, як новий п'ятак, аж блищить (О. Стороженко). 5. Я її годую, я зодягаю, я її на світі держу, а воно, ледащо, мені робити не хоче! (Марко Вовчок).

Назви осіб за професією, посадою, званням

В українській мові більшість назв осіб за професією, посадою, званням, суспільною діяльністю, національністю тощо утворює паралельні форми чоловічого і жіночого роду. Наприклад: *аптека́р* – *аптека́рка*, *журналіст* – *журналістка*, *армату́рник* – *армату́рниця*, *льотчик* – *льотчи́ця*, *протеста́нт* – *протеста́нтка*, *оренда́р* – *оренда́рка*. Проте ці форми неоднаково функціонують у різних стилях мовлення.

Запам'ятайте!	
Українською мовою	Російською мовою
завідувач	заведующий
командувач	командующий
пожежник	пожарный

Стилїстичні особливості

Для позначення осіб жіночої статі в **розмовному**, **художньому** та **публіцистичному** стилях мовлення вживають іменники жіночого роду: *завідувачка*, *аспірантка*, *бібліотека́рка*, *лабора́нтка*. Використання форм жіночого роду спричинюється прагненням автора підкреслити, що дійовою особою, виконавцем, суб'єктом дії є жінка. Наприклад: *Вона (М. Заньковецька) була не тільки чудовою актрисою, не тільки вихователькою театральної молоді, але й громадською діячкою, яка послідовно боролася за реалізм і демократизм у театрі* (М. Рильський).

В **офіційно-діловому** стилі перевага надається формам чоловічого роду, навіть коли є відповідні форми жіночого роду. Адже в діловому спілкуванні підкреслюється не стать людини, а її службове й соціальне становище. Така особливість становить норму цього стилю. Наприклад: *виділили путівку економісту Галіні Вовченко; написала заяву декан К.П. Цибульська*.

У межах **офіційно-ділового** стилю виділяють **тематичні види мовлення** (спортивне, виробниче), де, навпаки, нормативним є чітке розмежування осіб за статтю (*спортсменка*, *гімнастка*, *хокеїстка*, *шліфувальниця* тощо).

Розмовно-просторічні назви

Серед іменників – назв осіб за професією, посадою, званням, суспільною діяльністю вирізняються іменники жіночого роду з суфіксами *-ш-*, *-ис-*, *-их-*, *-к-*. Наприклад: *дикторша*, *директриса*, *офіцерша*, *бібліотека́рша*, *ревізорша*, *конструкторша*, *сторожиха*, *математичка*, *бригадирка* тощо. Вони мають розмовно-просторічний відтінок, іноді з виявом негативного забарвлення і вживаються тільки в **розмовному** стилі. Як розмовний елемент можуть потрапити в тексти **художнього** стилю.

Складні назви

Відповідників жіночого роду немає в усіх складних назвах, яких стає дедалі більше: *топ-менеджер*, *дизайнер*, *верстальник*, *лікар-рентгенолог*.

↑ 211. I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання.

1. Роблю байдужу міну, роздивляю наче будинки, але бачу тільки блакитний вуаль... (М. Коцюбинський). 2. Піч і стіни (до)половини викладені бездоганною (сніжно)білою кахлею (І. Вільде). 3. У далекому південному краю живе птаха пелікан: не дуже(то) вона велика, ба й не мала вона (С. Яричевський). 4. Від тих слів у мозку Олександри Вікентіївни сталася спазма – теця навіть (не)знала, що відповісти на подібну зухвалість (В. Дарда). 5. Пригадувалася доля каравани, що, томлена спрагою і пражена сонцем, побачить оазу перед собою... (Б. Лепкий). 6. Прикре враження у мене від тієї санаторії (Леся Українка). 7. Артемон так щось сказав і так чогось (не)домовив, що Ярину почав лихоманити дрож (М. Стельмах).

II. Підкресліть іменники, до яких можна дібрати варіантні родові форми. Укажіть їхні стилістичні особливості. Визначте відповідність родової характеристики підкреслених та дібраних вами іменників сучасним нормам української літературної мови.

212. I. Прочитайте фрагмент Указу Президента України. Обґрунтуйте належність тексту до офіційно-ділового стилю.

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про відзначення державними нагородами України

За вагомий особистий внесок у соціально-економічний і культурний розвиток України, активну громадську діяльність, багаторічну сумлінну працю та з нагоди Міжнародного жіночого дня 8 Березня постановляю:

Нагородити орденом княгині Ольги III ступеня

Волошину Тетяну Василівну – заступника начальника відділу Головного управління розвідки Міністерства оборони України, полковника

Вандіну Наталію Юріївну – оперуповноваженого Головного управління по боротьбі з організованою злочинністю МВС України, майора міліції

Касарду Валентину Іванівну – директора комунального підприємства «Санаторій матері і дитини “Пролісок”», с. Грем'яча, Волинська область

Кондакову Валентину Григорівну – лаборанта хімічного аналізу акціонерного товариства «Український графіт», м. Запоріжжя

Куделю Світлану Вікторівну – машиніста підіймальної машини відокремленого підрозділу «Шахта імені О.О. Сочинського», Донецька область

Левінську Світлану Іванівну – завідувача відділення Львівського обласного госпіталю інвалідів війни та репресованих імені Ю. Липи

Падалко Людмилу Іванівну – головного лікаря Дніпропетровського міського пологового будинку № 2

Янчеву Ліану Миколаївну – першого проректора Харківського державного університету харчування та торгівлі

Нагородити медаллю «За військову службу Україні»

Копач Наталію Наумівну – санітарного інструктора 8 армійського корпусу Сухопутних військ Збройних Сил України, старшого сержанта

Чекусь Олену Василівну – старшого телеграфіста 101 окремого полку зв'язку Повітряних Сил Збройних Сил України, старшого солдата

Президент України

В. Ющенко

м. Київ, 5 березня 2009 року

№ 121/2009

II. Знайдіть назви осіб жіночої статі за професією, посадою, званням у наведеному вище документі. Поясніть особливості вживання цих назв.

Зверніть увагу! Якщо іменник чоловічого роду вживається на позначення особи жіночої статі, а ім'я особи при цьому не називається, то **присудок** вживається у формі **чоловічого** роду.

Якщо ж іменник чоловічого роду вживається на позначення особи жіночої статі і при цьому називається ім'я особи, то **присудок** вживається у формі **жіночого** роду. **Означення** в таких випадках має форму **чоловічого** роду.

Порівняйте:

Професор виступив з доповіддю.

Професор В. Ковальова виступила з доповіддю.

Новий редактор презентував газету.

Новий редактор Надія Петренко презентувала газету.

213. Два – чотири – всі разом. Поміркуйте, як правильно сказати, коли йдеться про жінку: 1. Суддя провела перше засідання. 2. Суддя провів перше засідання.

214. Спишіть, вибираючи з дужок відповідне слово. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Нарату (проводив, проводила) заступник голови правління банку Нілова Н.В. 2. Кухарем у дитячому садку з 2007 року (працював, працювала) Рогоза Світлана Василівна. 3. На засіданні (виступив, виступила) майстер цеху Курбанова П.В. 4. Касир Н. Добровольська (взяв, взяла) відпустку за власним бажанням. 5. Розпорядження (підписав, підписала) голова районної адміністрації Валентина Костенко. 6. За якість продукції на заводі (відповідав, відповідала) технолог. 7. Старший інспектор (підготував, підготувала) висновки експертизи. 8. (Наш, наша) інструктор з плавання Поліна Василівна (відкрив, відкрила) змагання. 9. Заяву потрібно писати на ім'я (директора, директорки, директриси) технікуму Василенко Катерини Олександрівни. 10. (Мій, моя) науковий керівник О.К. Вишнівська (зачитав, зачитала) рецензію на дипломну роботу.

215. I. Доберіть до поданих іменників чоловічого роду форми жіночого роду і запишіть. Обґрунтуйте особливості їхнього стилістичного вживання. Які з дібраних слів мають негативне забарвлення? Позначте словотворчі суфікси.

Кондуктор, сторож, завідувач, професор, асистент, слухач, офіціант, лектор, кореспондент, тракторист, ріелтор, фігурист, архітектор, депутат, протестант, будівельник, оптиміст, вихователь, агроном, верстальник, чабан.

II. Складіть і запишіть два речення з дібраними іменниками жіночого роду та два речення з поданими іменниками чоловічого роду на позначення осіб жіночої статі.

Я. Полатайко.
Чабан

Для вас, допитливі

Поміркуйте, чи людей однієї професії позначають слова *друкар* і *друкарка*, *швець* і *швачка*, *стюард* і *стюардеса*. Невже вони різняться між собою лише граматичним значенням роду?

Скористайтеся допомогою **тлумачного словника**. Про результати своїх пошуків розкажіть рідним або знайомим.

216. I. Прочитайте назви осіб за професією, посадою. З'ясуйте, чи відповідають вони літературній нормі. Відредагуйте й запишіть.

Заступниця директора з виховної роботи, спеціальна фотокореспондентка, режисер-постановниця, продавщиця-консультант, менеджерка з продажу, приватна нотаріуска, тренерка з боротьби, головна бухгалтерка, молодша державна інспекторка, старша викладачка, статистка-дослідниця, двірничка, старша адміністраторка, провідна інспекторка, дефектологиня, старша інженерша з техніки безпеки, перекладачка німецької мови.

II. Складіть і запишіть речення з трьома назвами осіб за професією, посадою, званням, дібравши до кожної назви ім'я та прізвище особи.

217. Позмагайтеся! Пригадайте і запишіть якнайбільше назв осіб за професією або посадою, які з'явилися в нашому мовленні відносно недавно. Скориставшись найновішим виданням словника іншомовних слів, з'ясуйте їхнє лексичне значення. Чи мають ці назви відповідники жіночого роду?

ВИСНОВКИ

1. В українській мові є десять частин мови (шість самостійних, три службових і вигук).
2. Рід іменників – назв істот семантично мотивований. Рід іменників – назв неістот визначається формально-граматичним змістом.
3. У сучасній українській літературній мові спостерігається збільшення кількості іменників жіночого роду, які поглиблюють розподіл іменників за ознакою статі.

§ 14. Стилїстичні засоби морфології. Варіанти відмінкових форм

Пригадайте

- Яка лексика вважається стилїстично забарвленою, а яка – стилїстично нейтральною?
- У яких відмінках іменники, прикметники, займенники можуть мати паралельні форми?

218. Прочитайте тексти. У реченнях якого з них переважають іменники, а якого – дієслова? Який текст є динамічнішим? Чому?

1. Здається, часу я не гаю, а не встигаю, не встигаю! Щодня себе перемагаю, від сусти застерігаю, і знов до стрічки добігаю, і не встигати не встигаю, і ні хвилиночки ж не гаю! (*Л. Костенко*).

2. Зупинки. Аварії. Перон. Гучномовці. Зали чекання. Карти. Вагони – парії. Вагони – службовці. Вагони – аристократи. Люстра – електрична сестра орхідей. Черга. Буфет. Каси (Л. Костенко).

Мозковий штурм. Використання частин мови фактично не залежить від мовця, його вподобань, а визначається об'єктивно, зумовлюється тим, що стало причиною мовлення. Чи можемо ми в такому разі говорити про стилїстичні можливості частин мови?

Прикметникові форми

У межах кожної частини мови можна виділити форми, що мають більшу чи меншу стилїстичну потужність. В іменниках стилїстично виразними є категорії роду, числа, окремі форми відмінків.

Стилїстичне забарвлення виявляють і деякі **прикметникові форми**. Зокрема, стилїстично забарвленими є **нестягнені варіанти повних прикметників** (*високая, веселїй, далекеє*) і **короткі прикметники** (*дрїбен, зелен, рад, срїбен, здоров*), які вживаються переважно у фольклорі, розмовному мовленні, поезії та надають мовленню урочистості й піднесеності. Наприклад: *Ой і зїди, зїди ти, зїронько та вечїрняя! Ой вийди, вийди, дївчинонько моя вїрняя!* (Нар. творчїсть). Стягнені ж варіанти повних прикметників (*висока, веселї, далеке*) є стилїстично нейтральними.

Проста форма вищого й найвищого ступенїв порівняння прикметників (*досконаліший, найвищий, глибокий*) вважає в публіцистичному, розмовно-побутовому й художньому стилях. **Складена форма ступенїв порівняння прикметників** має відтінок книжності, тому прийнятніша для наукового й офіційно-ділового стилїв (*менш досконалий, більш потужний, більш глибокий*).

Дїєслївні форми

Із дїєслївних форм стилїстично забарвленими є форми **їнфінітива** на *-ть* (*шукать, співать, писать*), варіантні форми **першої особи множини і третьої особи однини** (*бачим, берем, співа, вигляда*), варіантні форми **дїєслїв наказового способу** (*скажіте, несїте, пишїте*), які вживаються в розмовному мовленні та в художній літературі. Для відтворення просторїччя в художніх творах використовуються ненормативні форми першої і третьої особи однини (*сидю, сердюсь, тремтю, говоре*).

Службові частини мови

Переважно офіційно-діловому та науковому мовленню властиві **сполучники зважаючи на те що, внаслідок того що, завдяки тому що, з того часу як, прийменники внаслідок, у зв'язку з, згідно з, відповідно до, стосовно, залежно від, з метою, у питанні**. Розмовне забарвлення мають сполучники *аби, буцім, буцімто, одначе, отож, себто*, прийменники *проміж, побїч, щодо, насупроти, попри*. Лише в художніх творах як засіб стилїзації використовуються **застарїлі сполучники** *заки* (поки), *позаяк* (бо), *коби* (якби).

**Частотність
уживання**

Слова різних частин мови вживаються в різних стилях з неоднаковою частотою.

У художньому стилі приблизно однакове співвідношення **іменників** і **дієслів**. У науковому стилі фіксується велика кількість **іменників** та **прикметників**. **Вигуки**, наприклад, зовсім не вживаються в науковому стилі, але дуже поширені в усному мовленні, у художній літературі. У текстах науково-технічної літератури не вживаються **займенники** *я, ти, ви, хто, твій*, хоча вони й мають високу частотність у художній та суспільно-політичній літературі.

У текстах офіційно-ділового стилю мало **прикметників**, зокрема майже немає якісних, тому що переважає найменування фактів, явищ без якісної оцінки їх. Ті прикметники, що вживаються в офіційно-діловому стилі, є відносними і майже всі входять у стійкі словосполучення (*матеріальна допомога, соціальний захист, грошова одиниця, споживчий кошик, нормативний акт*). Дії і процеси в текстах цього стилю мовлення називаються **визначеними**, через **віддієслівні іменники** (*виконання, опис, розподіл*), розпорядчий характер багатьох документів зумовив високу частотність **інфінітивів** (*обговорити, підготувати, вивчити*).

219. Запишіть слова у дві колонки: а) стилістично нейтральні; б) стилістично забарвлені. Обґрунтуйте особливості їхнього стилістичного вживання. З трьома словами другої колонки складіть і запишіть речення з прямою мовою.

Червона – червоная, зелений – зелен, робити – робить, питає – пита, ходімо – ходім, пишіть – пишіте, жовта – жовтая, дрібен – дрібний, модний – ультрамодний, довгий – довжелезний, надпотужний – потужний, довго-довго – довго, превеликий – великий, густо-синій – синій, вірна – вірная, усяк – усякий, вечірня – вечірняя, повен – повний, вищий – більш високий, але – одначе, позаяк – бо, аби – щоб.

220. І. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Чи вдалося автору передати любов до рідної землі? Як ви думаєте, які люди живуть серед такої краси? Якою б мала бути їхня доля?

КОМАРІВКА

Недалеко од Керелівки стоїть маленьке село Комарівка. Дорога в село йде з такої крутої гори, що, їдучи, треба вставати з воза, щоб не перекинутись. Під самою горою блищать ставок. Коло ставка гребля, обсаджена вербами. У кінці греблі стоїть млин з чорними колесами. Вода лється на колеса зверху, обливає їх білою піною і падає довгими пасмами в глибоку долину. Кругом ставка ростуть старі садки. Уся Комарівка зовсім потонула в садках. Ніде не видно ні хат, ні повіток. Тільки синій дим з виводів над зеленим морем показує на ті місця, де стоять хати. Тільки подекуди через листя блищать старі стіни хат, лиснять проти сонця вікна або де-не-де під гіллям сіріє клуня. **Їдеш селом, і тобі здається, що їдеш лісом.** Дерево в садках старе, товсте, черешні здорові, як дуби, груші – як липи, розложисті яблуні – густі, як руно.

Уся долина заросла садками, неначе повилася густим хмелем. Кругом села піднімаються спадисті гори на три боки. Гори вкриті садками, а там, вище, садки сходяться зі старим дубовим лісом. Ліс обступає село, наче густа зелена хмара. Серед того зеленого моря на горбі неначе пливе в зелених хвилях нова невеличка біла церква з однією широкою банею та тонкою дзвіницею (За *І. Нечуєм-Левицьким*).

О. Кержнер. Сільська вулиця

II. Визначте роль дієслів теперішнього часу та іменниково-прикметникових словосполучень в описі місцевості. З якою метою у виділеному реченні автор уживає форму другої особи дієслів замість першої? Зверте свою відповідь з міркуванням, поданим нижче.

III. Усно перекажіть прочитане.

Міркуйте! За допомогою використання дієслів **теперішнього часу** досягається реалістичність і динамізм у змалюванні художньої картини. Вони передають опис подій, розгортання дії в часі, у певній послідовності, конкретизують динамічну ознаку предметів, мають багато відтінків у значенні, уживаються в переносному значенні. Насиченість тексту **іменниково-прикметниковими словосполученнями** створює яскраве зорове вираження. Уживання форми **другої особи дієслова** замість першої допомагає читачеві увявити себе на місці автора, пережити його відчуття як власні.

221. I. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви *е* або *и*. Обґрунтуйте написання.

1. Дощі ваші дрібненькіі вб..руться в перли дрібні, поломляться ясененькіі бл..скавиці ваші срібні (*Леся Українка*). 2. І благословен я був між золотим сонцем і з..леною з..млею (*М. Коцюбинський*). 3. Красен Дніпро під ясну погоду, коли вільно та рівно н..се крізь ліси і гори повніі води свої (*М. Гоголь*). 4. І в кожному колосі тяжкім в..сняне сонце й майський грім, і літній дощ, і ночі сині (*М. Рильський*). 5. Будь слав..н, день багатого врожаю, прозоре небо, підіймайся вище (*А. Малишко*). 6. Чом ти, Дунай, став так смут..н, став так смут..н, каламут..н? (*Нар. творчість*). 7. Люблю я осінніі квіти, прощальну красу в..чорів, і синіі огол..ні віти, і вітру холодного спів (*В. Сосюра*). 8. Я для геніїв грядущих поле дикее орав (*І. Франко*). 9. Ти, земле наша, рідная, святая. Ти, Батьківцино люба, золотая (*П. Тичина*).

II. Підкресліть прикметники, які надають мовленню піднесеності, урочистості. У якій формі їх ужито: повній (стягненій, нестягненій) чи короткій?

222. Прочитайте вірш. Чому лірична героїня звертається до коханого то на «ти», то на «ви»? Які почуття передають ці займенники? Як у творі виявляється внутрішня сутність людини, її ставлення до інших людей?

Осінній день березами почавсь,
Різьбить печаль свої дереворити.

Я думаю про тебе весь свій час,
Але про це не треба говорити.
Ти прийдеш знов, ми будемо на «ви»,
Чи ж неповторне можна повторити?
В моїх очах свій сум перепливи,
Але про це не треба говорити.
Хай буде так, як я собі велю,
Свій будень серця будемо творити.
Я Вас люблю, о, як я Вас люблю,
Але про це не треба говорити...

(Л. Костенко)

223. Мікрофон. Як ви розумієте вислів: «Вимовляйте слово *ви* голосно, а слово *я* пошепки»? Чи актуальне це правило сьогодні?

224. I. Прочитайте речення. Дайте функціонально-стилістичну характеристику виділених дієслів, укажіть їхні стилістичні варіанти. З'ясуйте відповідність форм дієслів сучасним нормам української мови. Які з форм надають висловлюванню урочистості, піднесеності?

1. Як хмаринка мусить воду **вилить**, так і я всю душу у пісні (Д. Павличко). 2. Ми хліб до рук **берем**, як диво, в ньому – і сила і снага (С. Гордєєв). 3. **Дивітеся**, яка печаль! (Т. Шевченко). 4. Сосна сама заживляє рани соком янтарним, живою смолою... І не **вмира**, доки сили стане **стріча** вітри, що ідуть горою... (Л. Забашта). 5. **Ідіте** ж, вірні слуги, **принесіте** важкий ланцюг з скарбівні щирозлотий (П. Куліш). 6. Кину в землю зерно – рясно парость **буя** (О. Довгий). 7. **Сходю** вже, коли таке діло, межі людьми **посидю**, послухаю, що кажуть (В. Шкатурупій). 8. Не журись, коли осінь журлива, коли жар **застига** під дощем, коли листя **спада** шамотливе й невигадливим в небі ключем хтось вже пише автограф на згадку (Г. Дудка).

II. Які з поданих речень є складними безсполучниковими? Поясніть уживання в них розділових знаків.

Із глибин мовознавства

Українська мова має великі можливості **синонімічного використання форм часу та способу дієслова**. Щоб наблизити події до слухача (читача), у художньому, розмовному й публіцистичному стилях уживають теперішній час замість минулого. Близьке майбутнє передають формами теперішнього або минулого часу (*завтра я їду до бабусі*). Для пом'якшення тону наказу, прохання в значенні наказового способу виступають форми умовного або дійсного способу; для висловлення наказу, прохання в категоричній формі в значенні наказового способу вживається інфінітив.

↑ **225. I.** Прочитайте речення. Випишіть спочатку ті, у яких для висловлення наказу, прохання замість дієслів наказового способу використано дієслова дійсного, умовного способів або інфінітиви, а потім ті, у яких замість форм дієслів минулого часу вжито форми теперішнього часу. Прокоментуйте вживання одних форм дієслів замість інших. Підкресліть ці слова як члени речення.

1. Обміряли б норми та повідомили б, хто переміг у цьому змаганні (О. Гончар). 2. Тільки й дишемо було, як наїде гостей-паничів та трохи забуде про нас панночка (Марко Вовчок). 3. Ви лягли б, мамо, спочити (Панас Мирний). 4. Королева Веселості плеснула в долоні і гукнула: «Спати всім, спати! До завтрашнього дня спати!» (В. Шевчук). 5. Після-завтра вирушаємо; комендант доповів, що ешелони подадуть о дванадцятій годині (А. Хижняк). 6. Перемогу не віддавати (О. Костенко). 7. А я задрімала, і сниться мені, буцімто у церкві стою (М. Кропивницький). 8. «Узяли, хлопці, ящики – пішли! Нема чого час гаяти: мені ще до міста треба», – сказав вантажникам Григорій (Ю. Смолич).

II. У яких виписаних вами реченнях першої групи категоричність мовлення пом'якшено, а в яких – посилено?

Варіанти відмінкових форм іменників

Відмінкові форми є головним засобом організації тексту. Окремі варіанти відмінкових форм потребують свідомого вибору в певних ситуаціях спілкування.

• У давальному відмінку однини іменники чоловічого роду II відміни мають паралельні закінчення **-ові, -еві (-єві)** і **-у(-ю)**. Наприклад: *сину (синові), водієві (водію), продавцеві (продавцю)*.

Паралельним закінченням давального відмінка **-у(-ю)** варто користуватися тоді, коли поряд стоять у формі цього ж відмінка кілька іменників чоловічого роду, з яких один уже має закінчення **-ові, -еві(-єві)**. Наприклад: *подякувати сусідові Данилу; написати видавцеві Сергію Данилевському, зателефонувати товаришеві Василенку*.

• У знахідному відмінку деякі іменники – **назви неживих предметів** виступають у двох паралельних формах. Наприклад: *написав лист (листа), вийняв олівець (олівця)*. Форми з нульовим закінченням є стилістично нейтральними і вживаються без будь-яких обмежень. Форми із закінченням **-а(-я)** використовуються в **розмовному** мовленні й у **художній літературі**.

Зверніть увагу! Стилїстичне розрізнення форм знахідного відмінка властиве тим найменуванням предметів, газет, журналів, організацій тощо, які походять від назв істот. **Порівняйте:**

Нормативні форми	Стилїстично знижені форми
<i>Передплатити «Юний хімік» Спекти «наполеон»</i>	<i>Передплатити «Юного хіміка» Спекти «наполеона»</i>

Форми прикметників

• У родовому й орудному відмінках множини визначаються варіанти в деяких іменниках I, II, III відмін. Наприклад: *воєн і війн, сосон і сосен, валянок і валянків, кіловатів і кіловат, партизанів і партизан, плечей і пліч, шароварів і шаровар, крилами і крильми*.

• Прикметники чоловічого і середнього роду в місцевому відмінку однини мають паралельні форми, які стилістично не диференціюються і вживаються в усіх стилях:

Форми
займенників

на легкому і на легкім, на безкрайому і на безкраїм. Форма на **-ому** вживається частіше. Прикметники із закінченням на **-ім(-їм)** активно функціонують у поетичних творах. Наприклад: *Я на вбогім сумнім перелозі буду сїять барвисті квітки* (Леся Українка).

- Деякі займенники чоловічого і середнього роду в місцевому відмінку однини мають варіанти: *(на) моєму і (на) моїм, (на) їхньому і (на) їхнім, (на) чому і (на) чїм, (на) чїєму і (на) чїїм, (на) всьому і (на) всім* тощо. Частіше вживаються перші з наведених форм. Давні форми із закінченням **-ім(-їм)** уживаються рідше.

- З варіантів родового й орудного відмінків займенників жіночого роду – *тієї і тої, цієї і цієї, тією і тою, цією і цею* – більш уживаними є перші з наведених форм.

- Форми родового і давального відмінків присвійних займенників *мійого, твійого, свійого, твійому, свійому* належать до просторічних. Їхніми літературними відповідниками виступають форми *мого, твого, свого, твоему, своєму*.

Форми
числівників

- Форми середнього роду числівника *один (одно і одне)* є паралельними, але *одне* – частіше вживана форма. Числівники від *п'яти* до *десяти*, а також числівники на *-цять* і на *-десят* у непрямих відмінках мають паралельні стилістично рівноправні форми.

Кличний
відмінок

Форма кличного відмінка функціонує в усіх стилях мовлення.

З уживанням форм кличного відмінка пов'язується ціла низка додаткових значень, відтінків, емоційних ознак. Таке стилістичне забарвлення досягається не просто формою кличного відмінка, а єдністю лексичного значення слова, контекстом. Наприклад: *Для мене, сестро, щастя не бажай (ми з ним чогось не можемо ужитись!), ти побажай мені одваги й сили більше сповняти той великий заповіт, що я несу з собою на Україну...* (Леся Українка).

Зверніть увагу! У звертаннях, що складаються з двох власних назв (імені та по батькові) або із загальної назви та імені, обидва слова мають форму кличного відмінка.

У звертаннях, що складаються з двох загальних назв, форму кличного відмінка обов'язково має перше слово, друге слово може виступати у формі як називного, так і кличного відмінка.

Порівняйте:

*Світлано Микитівно!
Тітко Катерино!
Друзе Іване!*

*Товаришу капітан (капітане)!
Пане міністр (міністре)!
Добродію редактор (редакторе)!*

226. I. Прочитайте речення. Укажіть можливі варіанти відмінкових форм виділенних слів. Обґрунтуйте доцільність уживання поданих варіантів.

1. Ростить скоріш, хлоп'ята, на підмогу дідусеві (П. Куліш). 2. Андрій пройшовся туди-сюди попід глухими ворітьми, подзвонив знову (М. Олійник). 3. Багато їздив я по світі й чимало всякої краси надивився... (Б. Лепкий). 4. Гетьман по старому звичаєві повертається на всі сторони світу, козаки віддають йому честь (Б. Лепкий). 5. В старім гнізді танцюють лелечата (Л. Костенко). 6. І в вагоні легкім, як Андріївська церква Растреллі, ми поїдем в диму зеленавім печерських дерев (І. Малкович). 7. До душі мені висоти в раннім небі золотім, бо нема миліш роботи, як новий підводить дім! (С. Олійник). 8. Се лиш один з тих численних доказів, які будуть зібрані в мойому творі (Б. Лепкий). 9. Поберемося, розживемося, а є на чім, і буде добре (Б. Лепкий).

II. Випишіть речення зі звертанням та порівняльним зворотом. Підкресліть у них члени речення. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

227. Прочитайте текст. З'ясуйте, яку стилістичну роль відіграє використання автором у першій частині тексту іменників – назв професій у формі орудного відмінка, а в другій – у формі називного відмінка. Зверте свою відповідь з міркуванням, поданим після тексту.

Дядько Самійло не був ні професором, ні лікарем, ні інженером. Не був він, як уже можна догадатися по одному його імені і по тому, що тут писалося, ні суддею, ні справником, ні попом. Він нездатний був на високі посади. Він навіть не був добрим хліборобом.

Але, як і кожна людина, він мав свій талант і знайшов себе в ньому. Він був косар. Він був такий великий косар, що сусіди забули навіть його прізвище і звали його Самійло-косар, а то й просто косар (О. Довженко).

В. Ельберт. Літній вечір

Міркуйте! Форми орудного відмінка іменників у складеному присудку найчастіше вказують на ознаку тимчасову, нездійснену, а форми називного відмінка – на постійну ознаку. Отже, після нагромодження форм орудного відмінка (ким не був дядько) автор звертає увагу на талант дядька, вживаючи форму називного відмінка. Дядько Самійло не був ні лікарем, ні професором (це не так важливо), головне – він був косар, це головна його характеристика.

228. I. Доберіть до поданих сполучень слів варіантні форми і запишіть. З'ясуйте особливості стилістичного вживання кожного сполучення. Які з них є стилістично забарвленими? Які є частіше вживаними?

Зразок. *Отримав листа – отримав лист.*

На моєму столі, подякував продавцю, кинув олівець, купив м'яч, залилися сльозами, стояли за воротами, на верхньому поверсі, у далекому краї, на твоєму полі, на тому й завершимо, тією дорогою, моєму синові,

твого товариша, пiсня про партизанiв, одно питання, у п'ятьох кiмнатах.

II. Складiть i запишiть речення з трьома стилiстично забарвленими сполученнями слiв (на вибiр).

229. *Попрацюйте в парах.* Прочитайте по черзi речення, розкриваючи дужки. За наявностi варiантних форм обгрунтуйте свiй вибiр.

1. У Києві відкрито пам'ятник видатному українському (мислитель, філософ, байкар Григорій Сковорода). 2. Після відкриття конференції слово було надано (студент факультету інформаційних технологій). 3. Таких садів, як у нашому (край), немає нiде у свiтi. 4. Кожному (турист) запам'ятається подорож у Карпати. 5. Після вистави публіка влаштувала овацію (соліст балету). 6. Лист було адресовано (директор заводу Павло Кушніренко). 7. Дарина ще зранку збиралася написати (брат, лист). 8. Подяку було оголошено (начальник цеху Поступаленко Василь). 9. Слова подяки від учнів стали близькі моєму (серце). 10. (Архітектор Віктор Никоненко) було вручено гран-прі конкурсу. 11. Заява (декан філологічного факультету Петренко В.І.).

230. Спишiть речення, уживаючи iменники, що в дужках, у формi кличного вiдмiнка. Розставте пропущенi роздiлові знаки.

1. (Учитель) Навчайте нас життю – свiйх дiтей своєї батькiвщини (*М. Сингаївський*). 2. Добре (мама) що ви навчили чесно в очi дивитись людям (*В. Колодiй*). 3. (Мiй синок) нема такого зiлля на землі, щоб серце лікувати (*Д. Павличко*). 4. Спiвай (ненька) тихенько, як давно спiвала, коли мене (моя неня) до сну колисала (*У. Кравченко*). 5. Неси мене (кiнь) за бистрий Дунай! (*Л. Боровиковський*). 6. (Друг мiй) У цiм жорстокiм свiтi є iще оаза доброти, є у цьому свiтi я i ти, є родина, друзi, наші дiти (*Г. Дудка*). 7. Вiзьмемо його (татусь) вiзьмемо! Він навчить мене грати на сопiлцi та на гусялях, а я його – стрiляти з лука (*В. Малик*).

231. I. Запишiть у формi кличного вiдмiнка.

Андрій Іванович, Тарас Володимирович, Ігор Тимофійович, Григорій Михайлович, Кирило Петрович, Марина Олександрівна, Ольга Дмитрівна, Марія Олексіївна, режисер Іван Петрович, майстер Тетяна Григорівна, пан полковник, тенісист Михайло, лікар Юрій Іванович, пан міністр, Василь Борисович, тренер Марина Сергіївна, брат Сергій.

II. Складiть i запишiть два речення, використавши як звертання поданi сполучення слiв (на вибiр).

232. Прочитайте речення. З'ясуйте, чим викликана їхня змiстова недосконалість. Запишiть вiдредагованi речення.

1. Кожна людина має свою заповітну мрію. 2. Бабуся попросила онуку приготувати собі сніданок. 3. З двох будинків були виселені мешканці у зв'язку з їхнім аварійним станом. 4. Василь Сидорович грав в оркестрі. Його виступи завжди проходили з аншлагом. 5. Наші донори здали всю свою кров безкоштовно. 6. На зборах підбито підсумки навчання. Це найголовніша справа. 7. У магазині можна було придбати подарунки на любий смак. 8. Тамара Сергіївна є постійним членом експертної ради з екології. Про її роботу писали в обласній пресі. 9. Рада акціонерів

звiльнила з посади начальника цеху Бойчука К.В. i призначила на його мiсце Сергiєнка О.М. Це рiшення не схвалюють у колективi.

1. Частини мови не можна подiлити на нейтральнi i стилiстично маркованi, проте в їхнiх межах видiляють форми, що мають бiльшу чи меншу стилiстичну потужнiсть.
2. Найбагатшою стилiстичною категорiєю серед усiх частин мови є дiєслово. Найменш стилiстично виразними є числiвники.

САМООЦIНКА I САМОПЕРЕВIРКА

233. **Мiкрофон.** Продовжте фрази.

1. Опрацювавши тему, я зрозумiв (зрозумiла), що...
2. Найскладнiшим пiд час опрацювання матерiалу для мене було...
3. Свої знання з тем роздiлу я б оцiнив (оцiнила) на...

234. Тест для самоперевiрки.

1. Прикметник, що перейшов в iменник, ужито в реченнi:

- А Ситий голодного не розумiє.
- Б З великої хмари малий дощ.
- В Не пхай свого носа до чужого проса.
- Г Хлiб житнiй – батько рiдний.

2. Стилiстично забарвленими є всi слова в рядку:

- А щирая, синь, спiшим, тремтю;
- Б знайдена, красен, пишiте, срiбен;
- В вигляда, буцiмто, несiте, широкая;
- Г берем, позааяк, сидю, питає.

3. Дiєслово умовного способу вжито в значеннi наказового в реченнi:

- А Я б хотiла вродитись мiж гiр, я б хотiла гуцулкою стати.
- Б Вже б покласти кiнець всiм незгодам, i щоб кожен народ поважать.
- В Нiжну-нiжну, як подих билини, я хотiв би вам пiсню сплести.
- Г Полетiла б я до тебе, та крилець не маю.

4. У реченнi *Директором школи призначена Лiсова Ольга Иванiвна* пiдкреслений iменник вжито у формi:

- А середнього роду;
- Б жiночого роду;
- В чоловічого роду;
- Г спiльного роду.

5. Iменники чоловічого роду записанi в рядку:

- А Ай-Петрi, НАН, цеце;
- Б метро, танго, трюмо;
- В путь, алiбi, ДАI;
- Г шимпанзе, АПК, понi.

6. Потребує редагування речення:

- А Студенти подякували декану факультету Власенко.
- Б Сержант Рудницька вийшла з кабiнету.
- В Завiдувачка думає одне, а каже зовсiм iнше.
- Г Затримка потяга сталася з вини машинiста.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Схарактеризуйте систему частин мови української мови, указуючи на основні ознаки деяких частин мови.
2. Які основні критерії виділення частин мови ви знаєте? Розкрийте суть кожного з них.
3. Як визначити рід невідмінюваних іменників?
4. Якими стилістичними особливостями характеризується рід іменника? Наведіть приклади іменників спільного роду. У яких стилях мовлення вони вживаються?
5. Розкажіть про особливості вживання назв осіб за професією, посадою, званням тощо.
6. Розкрийте стилістичні можливості прикметників. Наведіть приклади.
7. Якими стилістичними особливостями характеризуються займенники?
8. Яка роль дієслівних форм у різних стилях мовлення? Наведіть приклади.
9. Розкажіть про варіанти відмінкових форм слів різних частин мови. Наведіть приклади.
10. Сформулюйте кілька положень щодо особливостей уживання іменників у формі кличного відмінка.

Проект

Об'єднайтеся в групи. Виконайте подане завдання.

Складіть етюд (прозовий або віршовий) у художньому стилі, використавши слова тільки однієї обраної вашою групою частини мови. Домовтеся заздалегідь, щоб частини мови не повторювалися в різних групах. Прочитайте етюди в класі. Які з них вам сподобалися найбільше?

Зразок.

Моя яблунька

Побачив. Зрадив. Купив. Приніс. Викопав. Посадив. Полив. Доглядаю. Чекаю. Зацвіла. Милуюся. Достигли. Пригощаю.

ПОВАГА ЗМАЛКУ

Коли я часом чую, як підлітки, а то й молоді люди звертаються до батьків: «батьа», «папаша», «старик», «мамания», «мамаша» або заочно називають їх «мої предки», – мені стає боляче й ніяково. Боляче за себе, ніби це стосується мене, і за тих батьків, до яких так звертаються. Чому сьогодні часто з'являється зневага дітей до батьків, відчуженість між ними? Такого, принаймні в наших селах, раніше не було. В Україні не лише до батька, матері, діда, баби, а навіть подружжя, сусіди між собою зверталися на «Ви». Любов і повагу до батьків, старших, як і працьовитість, гідність, релігійність, у наших родинах виховували змалку (Л. Орел).

Розрізняйте!

Тактовний – означає чуття міри, що створює вміння поводити себе, як годиться вихованій людині: *тактовна людина*.

Тактичний – вживається як термін у військовій справі (майстерність ведення бою) і переносно – в політиці, спорті, означаючи сукупність методів і прийомів, застосовуваних для досягнення мети: *тактичні навчання*.

Показник – те, за чим можна судити про розвиток і хід чогось; начне вираження (у цифрах, графічно) результатів чиеїсь праці: *показник продуктивності праці, показник перемоги*.

Пока́жчик – 1. Напис, стрілка або інша позначка, яка показує щось. 2. Довідкова книжка або довідковий список у книжці: *покажчик кілометрів, покажчики зупинок*.

Говоріть правильно!

Російською мовою	Українською мовою
отпуск по болезни	відпустка через хворобу
по ошибке	через помилку
по случаю	з нагоди
по вашей вине	з вашої вини
по вечерам	вечорами
по целым дням	цілими днями
по делам службы	у службових справах
чемпион по теннису	чемпіон з тенісу
учебник по физике	підручник з фізики
большой по объёму	великий за обсягом
старший по возрасту	старший за віком
по прибытии поезда	після прибуття поїзда
по истечении срока	після закінчення терміну
скучать по детям	скучати за дітьми
по инициативе	з ініціативи
по поручению	за дорученням
автобус по заказу	автобус на замовлення

ЧАСТИНИ МОВИ

Побудувати однакову систему частин мови для всіх мов неможливо, бо в кожній з них є багато своєрідного в поділі слів на частини мови. Звичайна для європейських мов схема частин мови не підходить для багатьох мов Африки, Азії й Америки.

Якщо основні частини мови – ім'я та дієслово – виділяють в усіх мовах світу, то в інших частинах мови є значні розбіжності. Наприклад, у деяких мовах Північної Америки й Африки не розрізняють прислівників і прикметників. У китайській мові виділяють такі частини мови, як ім'я, куди зараховують іменники та числівники; предикатив, куди входять дієслова і прикметники; прислівник. У деяких мовах виокремлюють лише іменник і дієслово, як, наприклад, в індійській мові йума.

Не вирізняли раніше такої частини мови, як числівник. Для позначення кількості використовували імена-еталони. Число *п'ять*, наприклад, у багатьох мовах позначалося словом, яке називало *руку* (малося на увазі *п'ять пальців*). Ще й тепер чукотське *мынгыткен* «десять» буквально означає «дві руки», а ескімоське *югинак* «двадцять» – «вся людина» (тобто двадцять пальців) (За *М. Кочерганом*).

З біографії слова

ВОРОТАР

Цікавою є біографія іменника *воротар*. Він утворений від слова *ворота* за допомогою суфікса *-ар* із зазначенням особи за її діяльністю. Спочатку цей іменник вживався із значенням «сторожа біля воріт». Брами міст, князівських замків, монастирів були цілу добу замкнені. Ключі мала особливо довірена особа. Вона відповідала за те, щоб ніхто із чужинців чи сторонніх не проник за мури або не втік із міста чи монастиря. Цю особу і називали *воротарем*.

Із розвитком у нашій країні різних видів спорту, іменником *воротар* стали називати гравця, який захищає ворота команди від попадання в них м'яча або шайби (За *Г. Передриї*).

І таке буває!

- Як ся маєте? – нав'язує дівчині бесіду хлопець.
- Дякую, добре.
- А як ся має ваша мама?
- Дякую, добре.
- А як ся мають ваш брат і сестра?
- Дякую, добре.

Хлопець не знаходить, що далі говорити... Дівчина виручає:

- Я ще маю діда й бабу.

§ 15. Орфографічно-пунктуаційний практикум

235. І. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Укажіть тематичні речення.

БЕРМУДСЬКИЙ ТРИКУТНИК

Наприкінці позаминулого століття на сторінках багатьох газет можна було прочитати про таємничий Бермудський трикутник. Незбагнено, але в районі Атлантичного океану за дивних обставин безслідно зникали кораблі й літаки, уламків яких не знаходили.

Якщо прадавні люди, стикаючись із незрозумілими явищами, пояснювали їх волею богів, то дехто з сучасників пов'язував ці незрозумілі зникнення з космосом, стверджуючи, що Бермудський трикутник – це «вікно» в космос. Усі аномальні явища неодмінно приписували інопланетянам.

Бермудський трикутник – специфічний район для літаків і кораблів. Тут можуть раптово виникати локальні урагани. Інколи метеорологічні служби не встигають вчасно попередити про зародження такого урагану, і він застає пілотів та моряків зненацька. Достовірно відомо, що рельєф морського дна в районі Бермудського трикутника дуже складний і постійно змінюється під дією вихороподібної течії. Тому дехто не бачить нічого протиприродного в катастрофах, які трапляються в цьому районі.

Учені ще не дійшли спільної думки щодо природи цього явища і продовжують старанно вивчати секрети Бермудського трикутника (*З довідника*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть складнопідрядне речення з кількома підрядними. Накресліть його схему.

2. Випишіть складносурядне речення. Підкресліть члени речення.

3. Обґрунтуйте вживання тире в реченнях тексту.

4. Випишіть з першого абзаца слова з орфограмами. Підкресліть та обґрунтуйте ці орфограми. Доберіть власні приклади слів на кожен з орфограм.

5. Визначте частину мови кожного слова останнього речення. Доберіть власні приклади слів цих самих частин мови.

↑ 6. Яке з виділених слів є повнозначним? Визначте його синтаксичну роль.

236. І. Прочитайте речення. Поясніть, чому в одних випадках перед сполучником і ставиться кома або тире, а в інших – не ставиться.

1. Юність дружить з струнами, що в серцях дзвенять, і руками юни-ми хоче світ обнять (*М. Подолян*). 2. Одна хвилина темного горя – і враз усміхнулось наліво, усміхнулось направо, і золоте поле махнуло крилом аж до країв неба (*М. Коцюбинський*). 3. Ключі від щастя не лежать на осонні за поворотом, і тому ми рушали в похід назустріч новому дневі (*М. Подолян*). 4. Посріблені ліси окуталися тінню, а небосхил горить і віти золотить (*М. Рильський*). 5. Тієї весни рано прокинувся ліс і недовго дримали дуби (*В. Кучер*). 6. І хліб, і першу радість, і сльозу по-братьському ми порівну ділили (*Д. Луценко*). 7. Дід сидів у садовому по-

лотняному кріслі під розлогим гіллям двох яблунь, ніби в шатрі, й читав книжку (*М. Шумило*).

II. Спишіть речення, підкресліть і обгрунтуйте орфограми.

↑ 237. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Накресліть схеми речень.

1. Дощ поступово затихав навколо світлішало хмари поступово звислися вгору стали прозорішими певно від того що вже віддали землі свій дорогоцінний вантаж (*Ю. Збанацький*). 2. Хмари які з'являлися потім було послано здавалося для того щоб підкреслити його незвичайну трюхи вибілену синяву і щоб посилати на землю срібне сяйво (*В. Шевчук*). 3. Раби це нація котра не має слова тому й не може захистити себе (*О. Пахльовська*). 4. Мова зникає не тому що її не вчать а тому що нею не говорять ті хто її знає (*Х. Арте*). 5. Мій біль бринить зате коли сміюся то сміх мій рветься джерелом на волю! (*О. Теліга*).

238. Запишіть подані іменники у формі орудного відмінка однини. Виділіть закінчення та обгрунтуйте написання.

Зразок. Площа – *площею*.

Круча, миша, душа, межа, рілля, вежа, пісня, тиша, мрія, шабля, куля, дочка, краса, дача, книга, робота, суниця, долоня, печера, функція, гіпотенуза, вівця, тополя, лінія.

239. Попрацюйте в парах. I. Поставте подані іменники у формі орудного відмінка однини. Один з вас має виписати іменники із закінченням *-ом*, а інший – із закінченням *-ем (-ем)*. Обмінуйтеся зошитами і перевірте один в одного правильність виконання завдання.

Садівник, кохей, гравець, турнір, боєць, слухач, м'яч, Крим, Київ, ледар, полин, іній, вершник, журавель, вуж, біль, вісник, інженер, ведмідь, плащ, тягар, кухар, Славутич, ячмінь, вірш, пісок, обрій.

II. Серед поданих іменників назвіть ті, які є назвами істот. Провідмініайте один з них за відмінками в однині та множині.

240. Прочитайте слова, визначте, які з поданих граматичних форм іменників чоловічого роду у формі родового відмінка є нормативними. Відповідь обгрунтуйте. За потреби скористайтеся орфографічним словником.

Акту – акта, документа – документу, розбіга – розбігу, гандбола – гандболу, теніса – тенісу, апарата – апарату, блока – блоку, маркетинга – маркетингу, листопада – листопаду, стола – столу, бюджету – бюджета, балансу – баланса, концерна – концерну, акредитива – акредитиву.

Мовленнєва ситуація

Українська делегація відвідала невеличку за територією країну Люксембург. Столицею цієї держави є місто Люксембург. Після повернення додому члени делегації написали репортаж про перебування за кордоном ось такого змісту: «До Люксембургу ми дісталися літаком. Дорога від Люксембурга до кордону сусідньої держави була пряма й широка».

Поясніть, чому слово *Люксембург* у формі родового відмінка в одному випадку написано із закінченням *-у*, а в іншому – *-а*. Чи, можливо, в обох випадках має бути закінчення *-а*?

241. І. Поставте подані іменники у формі родового відмінка однини. Запишіть їх у дві колонки: а) із закінченням *-а(-я)*; б) із закінченням *-у(-ю)*. Доведіть, що для того, щоб не допустити помилок при виконанні цієї вправи, потрібно добре знати географію.

Луцьк, Тернопіль, Харків, Нью-Йорк, Дунай, Китай, Кавказ, Київ, Єнісей, Донбас, Дністер, Дніпро, Кривий Ріг, Лондон, Урал, Байкал, Львів, Херсон, Париж, Вашингтон, Буг.

ІІ. З двома записаними іменниками складіть прості ускладнені речення.

242. Запишіть подані іменники у формі орудного відмінка однини. Пригадайте, у яких випадках приголосні подовжуються.

Деталь, велич, радість, піч, подорож, педаль, мазь, неповторність, сухість, даль, користь, віддаль, матір, паморозь, вічність, Об, глазур, медаль, спадковість, вуаль, діагональ, вишуканість, Умань, Керч, любов, мудрість, жовч, безліч, хліб-сіль.

243. І. Прочитайте текст. Визначте його тему та мікротеми. Складіть і запишіть план прочитаного.

ХРАМ НАУК У КИЄВІ

Багато визначних політичних, культурних і наукових діячів навчалися в Києво-Могилянській академії, яка була колискою науки і культури всього **східнослов'янського** світу.

Свою історію академія розпочала ще з 1615 р., коли шляхтянка Галшка (Єлизавета) Гулевичівна, що славилася своєю **освіченістю** й **підкуванням** про організацію просвіти рідного краю, передала у володіння Київського братства свою землю на Подолі. Гулевичівна виставила умову, щоб на тій землі було споруджено монастир, будинок для іноземних мандрівників, а головне – школу, в якій могли б навчатися всі діти, які захочуть. Майновий стан батьків не повинен був мати ніякого значення.

У Київській братській школі викладали слов'янську й українську (книжну), **грецьку**, латинську й польську мови. Вивчали тут також філософію, арифметику, астрономію, геометрію, історію, музику. На роль викладачів було запрошено найосвіченіших людей з усієї України. У цей же час була в Києві ще одна школа – Лаврська (на базі Києво-Печерської лаври). Братство запропонувало її організаторові Петрові Могилі **об'єднати** обидві школи в один серйозний навчальний заклад. Це було першим кроком до створення академії.

Новий навчальний заклад назвали **колегією**. Власне, вона вже тоді (1632 р.) могла б іменуватися академією, оскільки її програма загалом збігалася з програмами університетів Європи. Не було тут тільки курсу богослов'я. Польща забороняла вводити цей предмет. Католицька церква мала **величезний** вплив на уряд і не могла дозволити, щоб православні готували в колегії свої духовні кадри.

Києво-Могилянська академія

У назву академії було винесено ім'я Могили. Цим відзначалися його великі заслуги в організації навчального закладу і всієї наукової діяльності колегії.

Важко злічити імена всіх тих видатних людей України, які вчилися в цьому храмі наук у Києві. Є серед них філософи й державні діячі, поети й історики, композитори й медики, полководці і юристи, одне слово, представники всіх наук і мистецтв. На навчання сюди їхали з усього слов'янського світу (За *М. Слабошпицьким*).

II. Випишіть складнопідрядні речення. Накресліть їхні схеми та обґрунтуйте вживання розділових знаків.

III. Поясніть написання слів з великої літери, а також виділених слів.

244. Спишіть слова, знявши ризик. Обґрунтуйте написання.

1. Південно/західний, синьо/жовтий, сніжно/білий, навчально/виробничий, сільсько/господарський, російсько/український, жовто/гарячий, фізкультурно/оздоровчий, літературно/музичний, шести/річний, 2/річний, західно/український, зелено/жовто/оранжевий, першо/черговий, кисло/солодкий, вічно/зелений, міні/футбол, далеко/східний, одно/відсотковий, семи/тисячний.

2. Хлорид/іони, рівно/прискорений, термо/динаміка, макро/молекули, гіркувато/солоний, довго/строковий, зло/язичний, проектно/розвідувальний, біло/зубий, чотири/разовий, овоче/баштанний, багато/віковий, синьо/червоний, блідо/рожевий, біло/грудий, пів/мільйона, сімсот/двадцять, семи/метровий, дев'яти/сотий, сорока/мільйонний, дев'яти/річний, двісті/мільйонний, п'яти/мільярдний, вісімдесяти/шести/поверховий.

 245. I. Спишіть, вставляючи замість крапок букви *e(e)*, *i(i)*. Виділіть закінчення. Назвіть та обґрунтуйте орфограми в закінченнях дієслів. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Мар..те, лет..те, вантаж..ш, тягн..ш, колиш..мо, перебор..те, ірж..мо, крич..те, жен..мо, печ..те, мел..мо, хоч..ш, регоч..те, притул..мо, майстру..ш, город..мо, перепрошу..мо, розважа..ться, перенос..мо, раді..ш, полет..мо, гукатим..ш, ход..мо, нес..мо, вез..те, бач..те, біж..те, посила..мо, го..мо, кле..мо, пиш..те, чита..мо, розвантаж..ш, горд..мося, пиша..шся, запрошу..мо, прос..те, перенос..мо, дзвон..ш, кин..мо, пол..те, полюб..мо, бач..мо, виход..мо, бор..шся, вод..шся, стереж..ш, маж..мо, їзд..мо, печ..те, кин..шся, посад..мо, дзвонитим..ш, жив..мо.

II. З двома словами складіть і запишіть речення з однорідними членами.

246. Спишіть, замінюючи цифри словами.

1. Найбільшою книжкою в світі є «Суперкнига». Її розміри 2,74 на 3,07 м, а вага – 252,6 кг. Вона має 300 сторінок і була опублікована в Денвері, США, в 1976 році. Найменшу книжку було видано в 1985 р. у Шотландії в кількості 85 примірників. Це дитяча казка «Старий король Коул». Вона була надрукована на папері товщиною 1,1 мм. Її сторінки можна обережно перегортати за допомогою голки.

2. Найшвидше по землі рухається гепард. Відомий випадок, коли він здолав відстань близько 650 м за 20 секунд, що відповідає середній швидкості 120 км за годину. У здатності прискорюватися гепард перевершує гоночний автомобіль: за 2 секунди нарощує швидкість від 0 до 72 км за годину.

У плаванні чудові результати показують кити (до 40 км за годину), кальмари (до 55 км за годину), дельфіни (до 37 км за годину). Чемпіоном серед риб вважається риба-меч, яка розвиває швидкість до 135 км за годину.

Серед жителів повітряного океану рекорд швидкості належить золотавому орлу (до 160 км за годину) (З довідника).

247. І. **Два – чотири – всі разом.** Прочитайте тексти. До яких частин мови належать виділені слова? Поясніть відмінності в їхньому написанні.

1. Минула ціла седмиця* подорожі морської. Через дірку в помості крикнули щось наглядачеві. Він звелів підняти з води весла і, коли лодія зупинилася, відкував усіх од лав.

Вийшли бранці **нагору** – сонце засліпило їх, аж очі засльозилися. Суден довкола багато, і не злічити, ще ніколи стільки не бачили. Люду на березі сила-силенна. Город великий **на горі** простягнувся (Б. Комар).

2. Ось ви виїхали на невисоку гору. Синім змієм плазує шлях з **гори** у долину поміж зеленою травою безкрайого степу. Ясне сонце геть підбилося **вгору**, розсіває своє золоте марево по зеленій долині... (Панас Мирний).

*Седмїця – тиждень.

II. Складіть і запишіть речення з такими словами: *востаннє, в останнє, по нашому, по-нашому.*

248. І. Спишіть речення, виділяючи комами, де потрібно, дієприкметникові та дієприслівникові звороти. Обґрунтуйте умови відокремлення цих конструкцій. Підкресліть звороти як члени речення.

1. Я тобі зимові дні сріблясті заплету в сивіючу косу; тільки зорі викупані в щасті з моря я **назад** не принесу (Д. Павличко). 2. **Де-не-де** ще тремтів на гілці одинокий скручений дудочкою листок схожий на зморшкувате вушко (О. Донченко). 3. Як сірничок припалений від сонця день спалахнув, обвуглився, погас (Л. Костенко). 4. **Жовте** листя тремтячи й коливаючись у повітрі тихо **раз по раз** сідало на землю вкриваючи її пишним золотим покриттям (Б. Грінченко). 5. Дорога обсаджена стрункими тополями простяглася рівним полем і губилася **ген-ген** на небокраї (Б. Комар).

II. Побудуйте останнє речення так, щоб дієприкметниковий зворот не відокремлювався комами.

III. До якої частини мови належать виділені слова? Обґрунтуйте їхнє написання.

249. І. Запишіть подані прислівники в три колонки залежно від написання: а) пишуться разом; б) пишуться окремо; в) пишуться через дефіс.

До/пізна, день/у/день, на/четверо, вряди/годи, за/одно, мало/помалу, без/кінця, раз/по/раз, в/нічию, пліч/о/пліч, де/не/де, перед/усім, тим/часом, десь/інде, в/основному, с'як/так, босо/ніж, на/передодні, сам/на/сам, на/впростець, ген/ген, у/стократ, зроду/віку, кінець/кінцем, спід/лоба, таким/чином, бозна/який, ні/звідки, по/людськи, по/совісті.

II. З одним словом кожної колонки складіть і запишіть речення.

250. І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання.

1. Здрастуй, сонячний килиме ще **(не)кошених** трав (М. Рильський).
2. Я буду на світі, допоки **(не)зване** світло в обличчі твоєму світить (Д. Пав-

лично). 3. Важко кидати землю, (не)залишивши на ній ніякого доброго сліду (І. Цюпа). 4. Синиця свій щебет принесла до ганку, а я журавля малювала (до)ранку (Т. Петровська). 5. (На)дворі справді йшов давно очікуваний густий і лапятий сніг (В. Козаченко). 6. Люди, які накидаються на все, які розмінюють свої почуття (на)право і (на)ліво, (по)моєму, (кінець)кінцем мусять відчувати себе злидарями (О. Гончар). 7. В моєму серці стільки ще пісень, ще стільки слів (не)сказаних у серці (В. Сосюра).

II. Складіть і запишіть з виділеними словами по два речення так, щоб в одному випадку слово з **не** писалося разом, а в іншому – окремо.

251. Спишіть слова, знявши ризик. Поясніть написання.

Де/кілька, що/сь, аби/що, ні/хто, ні/з/ким, який/небудь, ні/скільки, до/де/якої, будь/для/чого, ні/який, який/сь, аби/хто, ні/чий, де/кого, казна/скільки, хтозна/чийого, де/в/кого, хтозна/в/кого, аби/ким, ні/до/чого, на/будь/чий, аби/хто, ні/що, будь/що, якому/небудь, казна/що, ні/кого, де/в/кого, аби/з/ким.

252. Утворіть і запишіть від поданих імен чоловічі та жіночі імена по батькові. В утворених іменниках виділіть суфікси.

Зразок. Семен – Семен^{ович}, Семен^{івна}.

Самійло, Терентій, Сава, Валерій, Кузьма, Андрій, Ілля, Сильвестр, Антон, Сидір, Всеволод, Георгій, Платон, Мануїл, Леонтій, Юліан, Корній, Яків, Геннадій.

253. Відредагуйте подані речення. Зверніть увагу на правильне написання імен по батькові та прізвищ.

1. Гарні квіти подарували Надії Вікторівній. 2. Глядачі зустрілися із Сергієм Дмитровичем Скляренко. 3. Друзі щиро вітали з ювілеєм Віктора Олексієвича. 4. Сьогодні Віктору Іваненко виповнюється 50 років. 5. Ми всі дякуємо Петра Володимировича. 6. Актор потис руку Галіні Дмитрівній.

254. I. Позмагайтеся! Хто швидше пригадає й назве імена по батькові відомих українців?

Іван Франко, Михайло Грушевський, Михайло Коцюбинський, Василь Сухомлинський, Олександр Довженко, Соломія Крушельницька, Катерина Білокур, Віталій Кличко, Валерій Лобановський, Андрій Шевченко, Сергій Бубка, Микола Амосов.

 II. Спишіть подані імена та прізвища відомих українців, дописавши до кожного з них ім'я по батькові. За потреби скористайтеся енциклопедичними довідниками.

255. Мікрофон. I. Висловіть свої міркування стосовно тези «Щастя кожний здобуває сам, без допомоги інших».

 II. Напишіть невеликий твір-роздум на основі міркувань однокласників щодо зазначеної вище тези. Підкресліть і поясніть орфограми й пунктограми.

256. Виконайте тестові завдання.

1. Усі слова в орудному відмінку записано правильно в рядку:

- А вишнею, бджолярем, кущем, вдачею, піччю;
- Б володарем, грушею, днем, матір'ю, пустирьом;
- В роєм, гостем, площею, лікарем, їжою;
- Г пам'яттю, піччю, подорожю, душею.

2. Помилку при утворенні імен по батькові допущено в рядку:

- А Юрійович, Юрїївна;
- Б Лукич, Луківна;
- В Хомич, Хомівна;
- Г Георгійович, Георгівна.

3. Помилку допущено в рядку:

- А без шестисот кілограмів;
- Б до п'ятидесяти гривень;
- В після сімдесяти кілометрів;
- Г більше семисот метрів.

4. Букву *и* пишемо в закінченнях усіх слів рядка:

- А вар..мо,сад..мо, крич..те, смаж..те;
- Б ріж..те, дзвон..те, сид..те, їд..те;
- В сохн..те, біж..мо, гор..те, пиш..ш;
- Г вір..мо, прос..мо, нес..мо, роб..мо.

5. Усі прислівники написано правильно в рядку:

- А вряди годи, пліч-о-пліч, по-людськи;
- Б десь інде, спідлоба, навпростець;
- В нізвідки, раз-у-раз, як-не-як;
- Г тим часом, внічю, з боку на бік.

6. Усі слова треба писати разом у рядку:

- А кіно/зірка, крас/знавчий, диван/ліжка;
- Б фото/гурток, воле/любний, міні/диктант;
- В сон/трава, теле/шоу, кімната/музей;
- Г пусто/цвіт, відео/салон, вело/спорт.

7. Літеру *о* пропущено в суфіксах обох прикметників у рядку:

- А груш..вий, січ..вий;
- Б дощ..вий, овоч..вий;
- В грош..вий, малин..вий;
- Г степ..вий; памаранч..вий.

8. З *-ни-* треба писати всі прикметники в рядку:

- А недоторка́/.ий, свяще..ий, безви..ий;
- Б жада..ий, нескорé/.ий, неоціне́/.ий;
- В тума..ий,пташи..ий, де..ий;
- Г блаженний, числе..ий, журавли..ий.

9. Частку **НЕ** зі словом потрібно писати разом у словосполученні:
- А (не)здатна ні до чого людина;
  - Б ще (не)закінчена картина;
  - В вельми (не)уважний учень;
  - Г (не)позичена, а власна книга.
10. Вставне слово потрібно відокремити комами в реченні:
- А Нарешті машина вискочила на міст Патона, але міст чомусь тягся без кінця-краю (*Л. Дмитерко*).
  - Б По-моєму кожна людина мусить хоч раз коли-небудь сягнути свого zenіту (*О. Гончар*).
  - В Угорі над колотим яром дерева майже змикалися гіллям і кидали на воду жовтаву тїнь (*Б. Комар*).
  - Г Сонце підбилося вже високо і починало припікати, а з яру по-осінньому віяло прохолодою (*Б. Комар*).
11. Пунктуаційну помилку допущено в реченні:
- А Вона посміхнулась красива і сива, як доля... (*Б. Олійник*).
  - Б Зайва, не витрачена за день сила, дзвеніла й гула, шумувала в селі (*С. Васильченко*).
  - В Якось брїв я звільна полем, весь заглиблений у себе (*Б. Олійник*).
  - Г Морозний сніг, блискучий та легкий, падає на серце прямо (*М. Рильський*).
12. Тире потрібно поставити між частинами речення:
- А І справді на прибережнім сухопутті звиваються посірілі в'юни і вигинаються носаті щупаки (*М. Стельмах*).
  - Б Сива пелена заслала поле й ця пелена схожа на м'якенький, розсіяний у повітрі попїл (*Є. Гуцало*).
  - В Бабуся поралася біля печі а дїдусь сидів при столі й попивав чай (*Л. Бризгун*).
  - Г І враз Максим підбігає до стояків, хутко виймає скрипку з футляра і вже бринить, квилить дивовижний інструмент (*С. Плачинда*).

Проект

Граматичний брейн-ринг

Уявіть, що учням вашого класу доручили організувати й провести телегру «Граматичний брейн-ринг» на тему «Пунктуація та орфографія».

Визначте режисерську групу, ведучих, експертів-мовознавців, кілька команд гравців.

Обов'язки режисерської групи: розробка правил гри, підготовка оголошення про гру, облаштування студії, підготовка музичних пауз (хвилиночкавінок), виготовлення дипломів, вирішення організаційних питань тощо.

Обов'язки експертів-мовознавців: підготовка пакету завдань для учасників гри (25–30 запитань), визначення правильності відповідей у ході гри.

Обов'язки гравців: добре опрацювати граматичну тему.

Проведіть гру у вільний від уроків час. Запросіть глядачів (учителів, класного керівника, директора школи, батьків, учнів паралельних класів).

§ 16. Повторення в кінці року

257. I. Прочитайте текст. Опишіть картину, яка виникла у вашій уяві. Визначте наявні в тексті ознаки художнього стилю й проілюструйте їх прикладами. Поясніть, як добір мовних засобів впливає на створення колориту мовлення.

ДНІПРО

Дніпро!

Одне слово – і спадає з тебе полуда зневіри та втоми, одне слово – і зцілюєшся від кривдних ран, очищуєшся від накипу злоби й, ослаблений, повертаєш собі життєдайні сили й жадобу творення.

Якщо маєш у душі те слово...

Не в образі водного шляху для воїв і купців, не у вигляді повені, що бурхотить із земних джерел незагнуздоною силою, не в картині сизого безмежжя простору, сповненого світла, барв і гомону, а в символі нашої сутності, вічного буття народу, його багатства, сили і здоров'я.

Коли не згубив його, не продав, не зрікся – у кожен мить, висвітливши в своїй душі цей символ, воскресаєш, як тлінний Лазар з небуття, і стаєш видний світові, мов хрест на церковній бані – святий і чистий.

Дніпро...

Розділився, монолітний і дужий, досягаючи столиці України, на ріки, річки, потоки й рукави, ніби стомився дорогою й спинитися хоче; омиває зелені острови, спочиває в замшлених очеретом старицях, тихою гладдю засинає на лебединих озерах, аж поки не допаде до зелених круч Печерська – та й вирветься на степовий простір, і благословлять золотим блиском його нестримний біг до моря суворі шпиль лаврських соборів і хрещаті бані Видубицького монастиря (Р. Іваничук).

II. Знайдіть у тексті й поясніть орфограми та пунктограми.

III. Випишіть із тексту ключові слова й словосполучення. За вписаним стисло перекажіть прочитане, доповнивши переказ своїми враженнями від зображеного на картині «Під Києвом» (усно).

К. Трохименко. Під Києвом

258. Складіть усно невелику зв'язну розповідь на тему «Засоби стилістики» з використанням відомостей, одержаних на уроках у 10-му класі. Складіть план розповіді у формі запитань. Наведіть приклади для підтвердження висловлених теоретичних положень.

259. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки і розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи.

1. Був ін(ь)ший час але з(е,и)мля жила і всяк на ній носив свою ідею (*М. Сом*). 2. Зіграй мені осі(н,ни)йй плач калини. Зіграй усе що я тебе прошу. Я не скрипковий ключ а журавли(н,ни)ий тобі над пол(е,и)м в небі напишу (*Л. Костенко*). 3. Пол(е,и)ти ж соколе ясний брате мій рідний в городи християн(ь)ські та сядь-впади у мого отця у матері у дворі жалібн(е,и)ньку заквіли та про мою козацьку незгодоньку і тяжку невол(е,и)ньку отцеві-матусі ро(з,с)кажи (*Нар. творчість*). 4. В(е,и)селий вересень у лісі повісив ліхтарі і сонце на золотистім списі гойдає(тьс,ц)я (в)горі (*Юрій Клен*). 5. Думи пливли як плине вода в ш(е,и)рокому Імані – гомонить срібними голосочками плюскотить воркоче ніжно вабить вмовляє кличе і утікає ховає(тьс,ц)я в імлі (*І. Багрянний*).

II. Укажіть стилістичні засоби лексикології та словотвору. Обґрунтуйте добір цих мовних засобів у кожному конкретному випадку.

260. *Попрацюйте в парах.* Складіть словниковий диктант (10–12 слів) на основі повторених у 10-му класі орфограм. Продиктуйте диктант однокласнику (однокласниці). Перевірте написане.

261. I. Прочитайте вголос вірш за правилами української літературної вимови. Поясніть, які зорові образи змальовує автор. Якими почуттями наповнений твір?

Там сонце, як серце, дзвенить-виграє,
Кленовий листочку, дівчатко моє!
Златава доріжка од сонця до вій...
Кленочок-листочок танцює на ній.
Там Лади-Ладусі співають пісень,
Там ночі блакитні й фіалковий день,
Там срібні ковалики квіти кують,
Там зорі-комарики в небі снують.
Ой тіні рожеві, ой сон золотий,
Ой стежка-мережка й дівчатко на ній –
Дівчатко-клетчатко, златава струна...
Ой пісня блакитна, ой срібна луна...

(*С. Тельнюк*)

II. Випишіть слова, у яких можливі орфоепічні помилки. Затранскрибуйте два таких слова (на вибір).

III. Назвіть у тексті словотворчі засоби і з'ясуйте їхню стилістичну роль. Поясніть написання складних слів.

IV. Визначте, на основі яких лексичних засобів, зокрема тропів, досягається образність у вірші.

262. Випишіть із речень неологізми. Поясніть їхнє значення. Схарактеризуйте особливості функціонування цих мовних засобів у публіцистичному стилі. За потреби зверніться до тлумачного словничка, уміщеного в додатках.

1. Гостем першої волинської чат-конференції, згідно з онлайн-опитуванням лучан, стане міський голова. 2. Актори, які грають головні ролі у фільмах про Гаррі Поттера, почали готуватися до зйомок у черговій частині поттеріади. 3. У січні-лютому 2009 року Служба безпеки відстежувала розповсюдження комп'ютерного вірусу, який спричинив створення найбільшого в світі ботнета з майже двох мільйонів інфікованих комп'ютерів. 4. Умілі руки перетворили старе наземне бомбосховище в затишний будинок, на даху якого розмістився пентхаус. 5. Боксер розповів у своєму блозі про те, як проходить підготовка до майбутнього бою. 6. Упродовж найближчого часу в Києві планується встановити 500 паркоматів, за допомогою яких водії зможуть оплатити послуги паркування (За матеріалами ЗМІ).

263. Прочитайте словосполучення. Які мовні норми в них порушено? Запишіть правильно.

Довести для відома, дякуючи підтримці, заступник по науковій роботі, прожиточний мінімум, відстаючі студенти, курси по вивченню іноземних мов, це не складає винятку, малоімуці громадяни, учбовий корпус, цікаві міроприємства, матеріальне положення, співставляти факти, попередити пожежу, заключати угоду, кидатися у вічі, ходити по кімнатам.

Мовленнєва ситуація

На перерві Тарас запропонував своїм друзям таку цікаву задачу: «В агронома є брат Антон, але в Антона брата немає. Ким же тоді Антонові доводиться агроном?».

– Це просто якась нісенітниця, – подумавши, мовив один із друзів.

– Такого не може бути, – підхопив інший.

– Ні, може, – заперечив Тарас, – адже іменник агроном...

Але тут пролунав дзвінок на урок і хлопчик не встиг завершити свою думку.

А як ви думаєте, що хотів сказати Сергій?

264. І. Прочитайте тексти. Обґрунтуйте належність кожного з них до певного стилю мовлення.

Кожна клітина в центрі обов'язково має ядро. Воно регулює всі її функції та поділ. У ньому також знаходяться хромосоми, які містять гени. Саме завдяки їм майбутня клітина «знає», якою вона стане і як функціонуватиме. Щоб замінити старі й пошкоджені клітини, інші клітини в організмі рослини діляться. Завдяки цьому процесу рослини ростуть. Посилене ділення відбувається у деяких ділянках організму, наприклад у бруньках та пуп'янках, де утворюється листя та зароджуються квітки. Спершу надвое ділиться ядро. Кожна його частина має такий самий набір хромосом, як і початкова клітина. Потім по центру клітини проходить лінія поділу, з обох боків якої формуються целюлозні стінки. Цитоплазма рівномірно розподіляється між двома новими утвореннями (З довідника).

* * *

Уміння радіти чужим успіхам – мірило шляхетності. Якщо людину підтримати, похвалити, підкреслити щось хороше в ній, вона намага-

ється відповідати уявленню, яке про неї склалося. Ось чому так важливо з дитинства культивувати в людині почуття власної гідності, відчуття певної «собівартості», аби згодом не склався комплекс меншовартості. Недарма кажуть: «Якщо казати людині постійно, що вона свиня, то згодом вона зарохкає». Не ввічливо кидати компліменти малознайомим або незнайомим людям. Краще зачекати, познайомившись ближче чи навіть заприятелювавши з ними. Але пам'ятаймо, що слова похвали потрібні кожному (*З журналу*).

* * *

Стаття 32. Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею.

Кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації (*З Конституції України*).

* * *

Як тихо і славно в полі. Від стерні і снопів підіймаються пахощі відволоженого жита, а зверху снується солодка теплінь липового цвіту. А може, цей дух розтікається не від липового шляху, а обрушується з ласкавої місячної порошні, що тремтить над тобою, збирається на кожній зернині пшеничного колосу і, зав'язавшись у краплини, радісно й трепетно падає на землю. Чи зможе художник змалювати ось такий петрівчанський вечір? Щоб і невидиме літо ішло по стернях, щоб і полукишки, мов живі хліборобські надії, дихали житнім хлібом, щоб і місячна в'язь в'язалась на червоній пшениці, щоб і росиця падала з неї, мов світла сльоза? Ні, такого не намалюєш – тільки побачити зможеш (*М. Стельмах*).

II. Випишіть з кожного тексту по три стилістично забарвлених слова. Поясніть роль цих слів.

265. Перекладіть усно вислови українською мовою, уникаючи калькування. За потреби скористайтеся довідкою.

В порядку исключения, повестка дня, в двух словах, бросаться в глаза, ввести закон в силу, выпестка из протокола, зайти в тупик, поступили предложения, неотложное дело, пользоваться успехом, принести вред, приложить усилия, приступаем к обсуждению, произносит речь.

Довідка. Кількома словами, завдати шкоди, надати чинності законові, розпочинаємо обговорення, як виняток, порядок денний, нагальна

справа, витяг з протоколу, зайти у безвихідь, виголошувати промову, мати успіх, докласти зусиль, надійшли пропозиції, кидатися в очі.

266. Відредагуйте речення. Поясніть помилки.

1. Обережно, двері закриваються! 2. Дотримання правил користування газовими приладами є запорукою нещасних випадків. 3. До повістки дня було включено питання туризму. 4. Підписка на журнал здійснюється в будь-якому поштово-відділенні. 5. У конференції прийняли участь керівники підприємств. 6. В агентстві можна замовити квитки. 7. Кіоск не працює. На больничному (З оголошення). 8. Західна вершина Ельбрусу сягає п'ять тисяч шістсот сорок два метри висоти над рівнем океану. 9. Дунай замерзає на півторі місяці.

 267. Складіть і запишіть невеликий текст на одну з поданих тем (на вибір), використовуючи засоби, відповідні обраному вами стилю мовлення тексту: «Українська мова – державна», «Мова і етика», «Ремісник чи майстер», «Духовний пантеон України», «Дружба», «Освіта в Україні».

268. I. Прочитайте вірш. Визначте його основний мотив. Висловіть свої міркування про красу й багатство української мови.

ЧАРИ БАРВІНКОВІ

У мові – чари барвінкові,
аж сяють барви веселкові –
разки, вінки словосполучень,
прислів'їв, висловів і фраз –
і знаєш їх, вживав не раз,
але береш, як вічний учень,
і слухаєш рядки пісенні,
а бачиш все, немов на сцені:
«Несе Галя воду,
коромисло гнеться.
За нею Іванко,
як барвінок, в'ється».
У мові – чари барвінкові:
печаль і радість в ріднім слові.
Із ним і в пеклі ти і в раї.
І просто серце завмирає.

(Д. Білоус)

Плакат Катерини Макаренко
(13 років)

II. Підготуйтеся до виразного читання вірша (визначте місця пауз, підвищення й зниження голосу, логічно наголошені слова).

269. Мікрофон. Чим вам найбільше запам'ятався навчальний рік? З яким настроєм ви йдете на літні канікули?

УРОКИ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ

Урок 1. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

Пригадайте

- Які є види мовленнєвої діяльності та в чому полягають особливості кожного з них?

270. I. Прочитайте швидко текст. Визначте актуальну інформацію в прочитаному, виділіть ключові фрази і слова. У чому пізнавальна цінність тексту?

СТИМУЛЮЙТЕ ПОЗИТИВНІ ЕМОЦІЇ

Видатний фізіолог, академік Петро Анохін зазначав: «Людство вступило в еру надзвичайних емоційних навантажень. Ми можемо протистояти цьому лише виховуючи волю, навчившись керувати емоціями і розумно долаючи так звані «емоційні стреси». Для цього потрібно іноді «увімкнути» свій розум».

І це справді так. Якби всі дотримувалися цієї поради, можна було б уникнути багатьох непотрібних сварок, негативних емоцій. Напевно, кожному з вас доводилося шкодувати про різке, необдумане слово, яке образило близьких. А варто було б на хвилику «увімкнути» свій розум – і образливе слово не зірвалося б з ваших уст. Душевний стан має значний вплив на здоров'я людини. Тому краще стимулювати позитивні емоції і не піддаватися негативним.

Встановлено, що доброзичливий вираз обличчя збуджує центри позитивних емоцій, створює хороший настрій, допомагає працювати й жити. Тому не можна ходити з похмурим, сумним обличчям навіть тоді, коли у вас поганий настрій. Кожен мусить навчитися заспокоювати себе без шкоди для здоров'я. Якщо рука ваша тягнеться до холодильника, краще подзвонить другові. Австралійські вчені радять їсти з посуду зеленкуватого та блакитного відтінків. Саме ці кольори найкраще заспокоюють нашу нервову систему. А ще слід робити щось хороше для себе, для людей. Навіть квитки на виставу чи в кіно можуть суттєво покращити настрій.

Пам'ятайте: людина з природною усмішкою і сама стає бадьорою і життєрадісною. Усмішка і сміх – збудники позитивних емоцій, адже радість – це прекрасне відчуття, яке прикрашає життя людини, сприяє плідній діяльності мозку, пробуджує уяву, фантазію, спонукає до творчості.

«Зла людина вважає, що всі люди схожі на неї», – твердить грузинське прислів'я. Учїться посміхатися, бути добрими і нічого не боятися (За О. Панасюк).

II. Прочитайте текст удруге (повільно). Простежте, яка інформація залишилася поза вашою увагою при першому читанні. Проаналізуйте зміст, структуру, мовне оформлення тексту.

271. Мікрофон. Як, на вашу думку, можна ефективно керувати своїми емоціями?

272. І. Прогляньте текст, швидко знаходячи в ньому слова та вислови, які взято в лапки.

ПЕРШИЙ ВЕСНЯНИЙ МІСЯЦЬ

У кожного з нас своя улюблена пора року. І все ж одна з них навіює особливу радість. Мова, як ви здогадалися, йде про весну. Справа, зрештою, не тільки в тому, що весь довколишній світ оживає і зодягається в зело; у давнину це був ще й початок нового року. Оскільки наші далекі пращури були ревними обожувачами природи, то й Новий рік мав неодмінно збігатися з її пробудженням.

Перший весняний місяць нерідко вважають господарем полів і лісів. Довкола вже зникли снігові кучугури, на обійстях заяріли під парким сонцем цятки талої води, на пагорбах почала тужавіти земля, прокльовуючись ранньою травичкою. Попід вікнами, оццасливлені пробудженням природи, радісно попискують синички, а табунци горобців, зібравшись у ватаги, з'ясовують свої «парубоцькі стосунки»...

Березень – найочікуваніший місяць селянина. Протягом усієї зими хлібороб жив надією про час, коли земля прокинеться від зимової сплячки й можна буде, нарешті, вдихнувши на повні груди теплого повітря, прокласти першу борозну. Дбайливі господарі вже наготові – полагджено вози, чекають свого застосування підвишені під стріхою плуги й борони. Та, перш ніж вийти в поле, хлібороби з нетерпінням чекали, коли офіційно завітає в гості довгождана господиня – весна.

Її справжній прихід традиційно пов'язували зі святом Явдохи, котре припадає на 14 березня. До цього дня випікали обрядове печиво, так звані веснянки. Дівчата й хлопці брали їх у долоні і з простягнутими руками йшли на околицю села – до левади, щоб закликати в гості весну-красну.

В. Сфіменко. Березневий ранок

Першими ознаками приходу весни вважався повист байбака. Удосталь виспавшись за довгу зиму, звірок, відчувши тепле проміння весняного сонця, вилазив з нірки, ставав на задні лапки і, напорошивши вушка та піднявши вгору писк, голосисто сповіщав про прихід весни. Люди в цей день виходили в степ, щоб почути голос живого провісника. «Просвистів байбак, – казали в народі, – ховай у затінок сіряк*».

Другою прикметою приходу весни був приліт з теплих країв вівсянок – найперших перелітних птахів. Зачувши їхній спів, кожен згадував давню приповідку: «Як звеселилася вівсянка, то покинь сани, візьми віз, викинь шубу й з печі злізь!».

З Кононового дня (18 березня) починається весняний сонцеворот, коли день уже переважає ніч. З цієї нагоди влаштовували цікаві дитячі забави – «заклички птахів».

Календарна весна, як уже мовилося, збігалася зі святом Явдохи, але біологічний її прихід вважався на Олексу (30 березня). Цей день так і називали в народі – Теплий Олекса, на якого «щука-риба вже хвостом лід розбиває», позаяк навіть у лісових озерцях починає скресати крига. Особливим пошанівком користувався Теплий Олекса серед пасічників. У цей день виносили зі спеціальних льохів бджіл, щоб комахи зробили перший обліт.

Давньоруська назва березня – «сухий». Справді-бо, під цю пору року надто мало випадає опадів. Проте в народному лексиконі існували й інші, не менш цікаві назви: «капéльник», «протальник», «зимобор», «березіль» та інші.

Сучасна назва «березень» раніше стосувалася наступного місяця – квітня. Лише із середини позаминутого століття, коли з української мови випав латинський термін «март», березень піднявся на сходинок вище.

Етимологія сучасної назви «березень» і похідної – «березоль» чи «березіль», на думку багатьох учених, символізує давній промисел – заготівлю березової золи та кори. У давнину селяни в цей час завершували вирубку білокорих гаїв, щоб звільнити площу під землеробство.

Відтак березень – особливий місяць. Він, як мовиться в народі, й усміхнеться, і заплаче, і ошкіриться крутим норомом. Але що б там не було, весна вже бере своє; тому народна мудрість стверджує: «У березні кожух і без гудзиків теплий» (За В. Скуратівським).

*Сіряк – старовинний верхній довгополий одяг із грубого сукна.

II. Прочитайте текст. Доберіть заголовок, який би виражав його основну думку. Виділіть ключові фрази та слова.

III. Виконайте тестові завдання.

Тестові завдання для оцінювання читацьких умінь і навичок

- У давнину новий рік починався:
  - із зими;
  - з літа;
  - з весни;
  - з осені.

2. Перший весняний місяць вважають господарем:
А полів і лісів;
Б річок і морів;
В природи;
Г звірів і птахів.
3. Березень був найочікуванішим місяцем для селянина, тому що:
А починався весняний сонцеворот, коли день уже переважає ніч;
Б починалася заготівля березового соку;
В із цим місяцем пов'язано найбільше обрядів весняного циклу;
Г можна було починати роботи в полі.
4. Справжній прихід весни традиційно пов'язували зі святом:
А Теплою Олексі;
Б Благовіщення;
В Явдохи;
Г Конона.
5. Першою ознакою приходу весни вважався:
А посвист байбака;
Б приліт птахів;
В обліт бджіл;
Г спів синичок.
6. З нагоди весняного сонцевороту, який починався з Кононового дня, влаштовували:
А свято зустрічі Нового року;
Б дитячі забави – «заклички птахів»;
В свято першої борозни;
Г конкурс бджолярів.
7. У народі казали, що на Теплою Олексі (30 березня):
А горобці з'ясовують свої «парубочькі стосунки»;
Б байбак сповіщає про прихід весни;
В звеселяються найперші перелітні птахи – вівсьянки;
Г щука-риба вже хвостом лід розбиває.
8. День Теплою Олексі особливою пошаною користувався серед:
А дітей;
Б пасічників;
В жінок;
Г орачів.
9. Сучасна назва «березень», на думку багатьох учених, символізує:
А заготівлю березового соку;
Б малу кількість опадів, які випадають у цей час;
В давній промисел – заготівлю березової золи та кори;
Г красу білокорих гаїв.
10. Однією з особливостей прочитаного тексту є наявність у ньому:
А діалогів;
Б епіграфа;
В прислів'їв;
Г висловлювань відомих осіб.
11. Основна думка тексту:
А прикмети березня;

- Б перший весняний місяць;
 В весна – улюблена пора року;
 Г березень – особливий місяць.

12. Стель мовлення тексту:

- А художній;
 Б науковий;
 В офіційно-діловий;
 Г розмовний.

Урок 2. БІБЛІОГРАФІЯ. АНОТАЦІЯ

Довідковий
апарат
книжки

Бібліографія

Бібліогра-
фічний опис

Кожна книжка має свій довідковий апарат (вихідні дані та анотацію).

У **вихідних даних** зазначають ім'я і прізвище автора (авторів), обсяг книжки, наклад, найменування та адресу видавництва й друкарні тощо. Вихідні дані вміщують на титульному аркуші та на його звороті, а також на останній сторінці книжки.

Бібліографія – це список книжок, журналів, статей із вказівкою вихідних даних; покажчик літератури.

Орієнтовна структура
бібліографічного опису книжки (статті)

Автор	Назва	Місце видання	Видавництво	Рік видання	Том, частина	Кількість сторінок
-------	-------	---------------	-------------	-------------	--------------	--------------------

Правила складання бібліографічного опису

1. Якщо книжку написано двома–чотирма авторами, то їх перераховуємо через кому, якщо п'ятьма авторами і більше – то вказуємо лише перших чотирьох, а замість прізвищ інших авторів зазначаємо «*та ін.*».
2. Назву книжки записуємо без скорочень і без лапок. Якщо є підзаголовок, то після назви книжки ставимо двокрапку, а далі пишемо підзаголовок без лапок. Після назви книжки (підзаголовка) ставимо крапку і тире.
3. Якщо книжку видано в Києві, то назву міста пишемо скорочено (*К.*). Інші міста пишемо повністю (*Донецьк, Одеса*). Після місця видання ставимо двокрапку. Наприклад: *К. :*
4. Назву видавництва пишемо без лапок з великої літери, після чого ставимо кому.
5. Рік видання пишемо арабськими цифрами, після чого ставимо крапку й тире.
6. Слова «том», «частина» пишемо скорочено з великої літери (*Т.*, *Ч.*), після чого ставимо крапку й тире. Наприклад: *Т. 4. – .*
7. Загальну кількість сторінок пишемо арабськими цифрами. Слово «сторінок» записуємо скорочено, з маленької літери. Наприклад: *217 с.* Якщо слід вказати

конкретні сторінки, то спочатку пишемо слово «сторінка» скорочено з великої літери, а потім – номери сторінок. Наприклад: С. 4–12; С. 45.

8. При використанні матеріалів **періодичних видань** (статті з журналів або газет) вказуємо автора статті, назву статті та назву цього періодичного видання, рік, число і місяць (якщо є), номер, сторінки. Перед назвою видання ставимо дві **скісні риси**. Наприклад: *Михайлюк В. Аспекти формування культури ділового мовлення // Діловослово. – 2002. – № 5. – С. 36–40.*

Зверніть увагу! Проміжки між знаками та елементами опису є обов'язковими і використовуються для розрізнення знаків граматичної пунктуації.

Порядок розміщення

Порядок розміщення назв книжок (статей) у списках літератури може бути **алфавітним, хронологічним, тематичним**. У середині тематичних рубрик слід дотримуватися алфавітного або хронологічного принципу розташування назв.

Зверніть увагу! Усі джерела вказують тією мовою, якою вони видані. Література іноземними мовами наводиться в кінці списку використаної літератури.

273. І. Ознайомтеся з поданими зразками бібліографічних описів. Зверніть увагу на їхнє оформлення. Розкажіть, що ви довідалися про кожне видання з його опису.

Один автор

- Ющук І.П. Практикум з правопису української мови. – К. : Освіта, 2006. – 254 с.
- Шкляр В. Елементал : роман. – Львів : Кальварія, 2005. – 196 с.

Два, три автори

- Матяш І.Б. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині : історія, спогади, арх. док. / І.Б. Матяш, Ю.Б. Мушка. – К. : Києво-Могилян. акад., 2005. – 397 с.
- Золотухін Г.О. Фахова мова медика : підручник / Г.О. Золотухін, Н.П. Литвиненко, Н.В. Мисник. – К. : Здоров'я, 2002. – 390 с.

Чотири автори

- Механізація переробної галузі агропромислового комплексу : підручник / О.В. Гвоздєв, Ф.Ю. Ялпачик, Ю.П. Рогач, М.М. Сердюк. – К. : Вища освіта, 2006. – 478 с.

П'ять і більше авторів

- Формування здорового способу життя молоді : навч.-метод. посіб. / Т.В. Бондар, О.Г. Карпенко, Д.М. Дикова-Фаворська, Н.М. Комарова та ін. – К. : Укр. ін-т соц. дослідж., 2005. – 115 с.

Без автора

- Культура мови : довідник / [за ред. В.М. Русанівського]. – К. : Либідь, 1990. – 218 с.

• Пам'ятки історії та мистецтва Львівської області : каталог-довідник / [упоряд. М. Зобків та ін.]. – Львів : Новий час, 2003. – 160 с.

Словники

• Новий глумачний словник української мови : у 4 т. / [укл. В. Яременко, О. Сліпунко]. – К. : АКОНІТ, 1998. – Т. 1. – 910 с.; Т. 2. – 910 с.; Т. 3. – 927 с.; Т. 4. – 941 с.

• Географія : словник-довідник / [авт.-уклад. Ципін В.Л.]. – Харків : Халімон, 2006. – 175 с.

Статті

• Пастух Т.В. Чари «Вишневого садка» Тараса Шевченка // Дивослово. – 2002. – № 2. – С. 1–4.

• Підсумки конкурсу «Київ очима молодих» // Хрещатик. – 2001. – 28 травня. – № 35. – С. 11.

Іншомовні видання

Schiffrin D. Discourse markers. – Cambridge : University press, 1996. – 364 р.

Електронний ресурс

• Бібліотека і доступність інформації у сучасному світі [Електронний ресурс] / Л.Й. Костенко, А.О. Чекмарьов, А.Г. Бровкін, І.А. Павлуша // Бібліотечний вісник. – 2003. – № 4. – С. 43. – Режим доступу до журн. : <http://www.nbuv.gov.ua>.

II. Виберіть із поданих інформаційних джерел чотири, співзвучні за тематикою. Складіть з них бібліографію. Доповніть список 1–3 виданнями на цю ж тему, дібраними самостійно.

274. Виконайте завдання одного з поданих варіантів.

Варіант А. Уявіть, що до вашого класу прийшов новий учень. Допоможіть йому скласти список підручників для 10-го класу (із бібліографічними описами), які треба взяти в бібліотеці. Дотримуйтеся правил складання бібліографічних описів.

Варіант Б. Складіть список літератури з 5–10 найменувань (із бібліографічними описами) на яку-небудь тему або з якої-небудь галузі знань. Які з цих видань є у вашій домашній бібліотечці?

275. Оберіть самостійно тему, з якою вам цікаво було б виступити перед однокласниками. Доберіть у бібліотеці або дома кілька книжок та журнальних статей для підготовки до виступу. Складіть бібліографію дібраних інформаційних джерел.

Анотація

Анотація – це короткий огляд змісту книжки, статті.

Структура анотації:

- опис бібліографічних ознак (автор, назва і т. д.);
- короткий переказ матеріалу;
- вказівка на те, кому адресоване видання.

Іноді в анотації містяться елементи оцінки книжки. Анотація здебільшого розміщується на звороті титульного аркуша і служить для попереднього ознайомлення читачів зі змістом видання.

276. Ознайомтеся з поданими бібліографічними описами та анотаціями до книжок. Розкажіть, про що ви довідалися. Поміркуйте, чи можна визначити тему та уявити зміст книжки лише за вихідними даними. Яка роль відводиться анотації?

Чак Є.Д. Чи правильно ми говоримо? – К. : Освіта, 1997. – 240 с.

У посібнику в алфавітному порядку наводяться приклади правильного вживання слів у сучасній українській мові. Ілюстративний матеріал узято з творів українських письменників ХІХ–ХХ ст.

Для учнів, студентів, учителів-словесників, широкого кола читачів.

Полюга Л.М. Словник синонімів української мови. – К. : Довіра, 2001. – 477 с.

У словнику до найуживаніших слів підібрані синонімічні відповідники, які супроводжуються короткими тлумаченнями, стилістичними ремарками. В окремому реєстрі покажчика за алфавітом розміщені всі синоніми словника із зазначенням назви синонімічного ряду. До словника додано список найновіших найпоширеніших сучасних чужомовних запозичень з тлумаченнями та їх українськими відповідниками.

Розрахований на викладачів, учителів, урядовців, студентів, учнів, широке коло читачів.

277. Виберіть у бібліотеці або вдома дві книжки (статті), які ви хотіли б порадити друзям. Напишіть на ці видання анотації.

Для вас, допитливі

Якщо у вас є доступ до мережі Інтернет, завітайте на сайт **Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (www.nbuv.gov.ua)**. Скориставшись електронним каталогом, ви зможете віднайти інформацію про велику кількість видань з певної теми, галузі знань чи певного автора. Крім того, електронними каталогами можна скористатися й на сайтах багатьох інших бібліотек України, а за потреби – замовити необхідні книжки чи журнали.

Урок 3. ТЕЗИ, ТЕМАТИЧНІ ВИПИСКИ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОЇ СТАТТІ

Пригадайте

- Які є види запису прочитаного? Що таке тези?

Запис прочитаного

Коли є потреба засвоїти й запам'ятати матеріал, використовують різні види запису: план, тези, тематичні виписки, конспект.

За допомогою **тези** коротко й стисло передають те, що докладно представлено в певному матеріалі. **Тематичні виписки** передбачають знаходження в тексті потрібної інформації і її списування.

Види тезування

Розрізняють два види тезування:

- відбір авторських тез із тексту;
- формулювання основних положень статті чи розділу книжки власними словами.

278. І. Прочитайте текст. Які думки й почуття у вас виникли? Визначте тему й основну думку тексту, назвіть засоби зв'язку речень. Виділіть смислові частини, у кожній з них назвіть ключові фрази і слова, виокремте головну й додаткову інформацію.

ЗВІДКИ НАЗВИ МАТЕРИКІВ ТА ОКЕАНІВ?

Чому Європу назвали Європою, Африку – Африкою, а Атлантичний океан – Атлантичним?

З'ясування цих питань змушує звертатися до вельми простих відомостей, які, проте, відомі далеко не кожному. Назва частини світу, де ми живемо, походить від семітського* слова «ереб» – «захід сонця», «вечір». Це означає, що Європа розташована на заході, де сонце заходить. З цим природним фактором пов'язаний давньогрецький міф, за яким верховний бог Зевс, перетворившись на бика, викрав дочку фінікійського царя Агенора і відніс її туди, де спочиває наше головне світило. Цей міф ліг в основу створення художніх полотен видатних майстрів пензля – Тіціана, Клода, Лорена, В. Серова.

Європою названий один із супутників Юпітера, відкритий у 1610 р. Галілео Галілеєм.

На сході Європа межує з найбільшою частиною світу – Азією. Цю назву дала також семітська лексема «асу» – «схід сонця», «ранок». Азія розташована там, звідки щоранку з'являється сонце. Європа й Азія поєднані між собою так тісно, що межа між ними є абсолютно умовною, і їх дуже часто, особливо останнім часом, об'єднують загальною назвою Євразія.

Назву екваторіальному материку Африка дали римляни. Тут визначальним є слово «афри» – так нащадки Ромула і Рема називали один з народів Північної Африки. Корінь «афри» є також у назві південноафриканського народу бурів «африканери» і в слові «африкантроп» – так назвали викопну людину неандертальського типу, фрагменти черепа якої знайдені поблизу озера Еясі в Танзанії.

Північна і Південна Америки... З назвою цих двох величезних материків пов'язана сумнівна слава флорентійського мореплавця Америго Веспуччі. У 1499–1504 рр. він брав участь у кількох іспанських та португальських експедиціях до берегів Південної Америки і нібито першим описав відвідані землі. Це дало підстави картографу М. Вальдземюллеру назвати Новий Світ на честь Америго Веспуччі Америкою, хоч і досі достеменно невідомо, хто відкрив її першим...

Походження назви Австралійського континенту простіше. Слово «австраліс» у перекладі з латини означає «південна земля», а материк, як ві-

О. Литвинов. Викрадення Європи

домо, розташований у Південній півкулі. Цей корінь також входить до назви вивопних людиноподібних приматів – «австралопітеків», які жили близько 2,6 млн років тому, саме їхні скелетні залишки знайдено на півдні та сході Африки.

Шостий материк – Антарктика. У перекладі з грецької мови це країна, що лежить навпроти північних полярних країн. До назви цієї землі входить слово «арктос», що в перекладі з грецької означає «ведмедиця», – мова йде про сузір'я Великої Ведмедиці, під яким, власне, і розташована Арктика, тобто північні полярні землі.

Так само легко можна пояснити й назви океанів. Назву «Тихий» дав Великому океану незабутній Фернандо Магеллан, який організував перше навколосвітнє плавання і перетнув широкий водний простір за тихого погоди. Атлантичний океан назвали за іменем міфічної країни Атлантиди. Назви Індійського та Північного Льодовитого океанів зрозумілі самі собою (За О. Ємченком).

*Семітський – прикметник до *семіти*. *Семіти* – група народів, що населяють Північну та Східну Африку, частину Азії.

II. Випишіть із тексту терміни. Користуючись тлумачним словником, поясніть значення невідомих вам слів.

III. Складіть письмово тези прочитаного. За потреби скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

Пам'ятка

Як складати тези

1. Прочитайте текст у цілому (його розділ, якщо текст великий за обсягом). Визначте його тему та основну думку.

2. Розділіть текст на змістові частини, визначте основну думку кожної з них.

3. Сформулюйте і запишіть власними словами основні авторські думки або знайдіть відповідне формулювання в тексті й випишіть його.

279. I. Доберіть і прочитайте із журналу чи газети науково-популярну статтю на довільну тему. Складіть тези прочитаного. За потреби зверніться до бібліотеки або знайомих.

II. Перекажіть усно прочитане, користуючись тезами.

280. I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку, укажіть засоби зв'язку речень.

РИБАЛЬСТВО

У трудовій діяльності українців поряд з такими важливими й загальнопоширеними галузями, як хліборобство й тваринництво, помітне місце займало рибальство.

Рибальство в Україні було відоме здавна. Це підтверджують археологічні знахідки – глиняні та кам'яні грузила для риболовних сітей, різноманітні гачки тощо, які належать до черняхівської культури (II–V ст.) та наступних епох (VI–IX ст.).

Уже в XVI ст. в Україні офіційними документами регламентувалися терміни риболовства, зазначалися види снастей, якими можна було виловлювати рибу. Вільною ловлею риби в той час користувалися насамперед

привілейовані класи та дрібні підприємці. Селяни рибу ловили потай, у вільний від сільськогосподарських робіт час. Малі хлопці й підлітки мали децю більшу свободу щодо вилову риби. На берегах великих рік чи озер були відомі окремі села, де рибалили майже всі чоловіки з діда-прадіда, починаючи з п'яти-семирічного віку. Жінки брали участь у допоміжних роботах – ремонтували сіті, допомагали переробляти й продавати рибу.

Для селян риболовля була певною підмогою в їхньому господарстві. Там, де було більше водних угідь, риба входила в їх щоденне харчування, в інших районах її споживали передовсім у дні посту, на певні релігійні свята. Отже, рибною ловлею селяни прагнули поповнити чи покращити своє харчування. Риба була також предметом продажу й обміну на інші продукти й побутові речі (льон, хліб, сіль).

Найпоширенішими видами річкових риб здавна були карась, сазан, судак, щука, лин, лящ, сом, в'юн. На Поліссі й Волині водилися чорні вугри, у чистих високогірних потоках Карпат – форель; при берегах рік, під каменями, кишіло раками. Загалом в Україні екологічно чисті, упорядковані громадами стави та озера, русла рік до кінця XIX ст. були дуже багатими на рибу.

У народній культурі українців витворилася досить велика різноманітність способів та знарядь вилову риби.

До найпоширеніших примітивних засобів ловлі належали вудки. Ними користувалися насамперед підлітки, а також дорослі рибалки в тому випадку, коли розраховували на невеликий улов. У гирлах великих рік рибалки застосовували довгі шнурки з підвішеними до них десятками гачків із наживкою. Шнур перетягували поперек ріки й закріплювали на берегах, а підвішені гачки занурювали у воду на потрібну глибину.

На прибережних водах морів для вилову кефалі користувалися довгими виплетеними з очерету доріжками, які розстеляли на ніч на водному плесі. Кефаль, лякаючись тіні, намагалася перескочити її й потрапляла на очеретяні доріжки, з яких уже не могла вибратися.

Вудками, гачками, хватками користувалися найбідніші селяни, а ті, хто володів човнами, мали досконаліші снасті – сіті, ятери, неводи тощо.

Загалом рибальство в Україні ґрунтувалося на уважному й дбайливому ставленні до природи. Про це свідчить, зокрема, той факт, що українці, на відміну від деяких сусідніх народів, ніколи не глушили риби. У зимовий період, коли крига сковувала ріки, громадським обов'язком було прорубування невеликих ополонок, щоби риба не задихалася від браку повітря. Цими та іншими способами намагалися зберегти мальків, відновлювати природу (За Г. Гориньом).

II. Зробіть тематичні виписки. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

III. Перекажіть усно текст (із використанням виписок).

Пам'ятка

Під час виписування необхідно:

- осмислювати основний зміст тексту;
- виділяти змістові частини (інформацію, що стосується однієї мікротеми);
- у кожній змістовій частині виділяти ключові слова і фрази;
- виокремлювати головну й додаткову інформацію в кожній частині;
- коротко виписувати основні думки.

Урок 4. КОНСПЕКТУВАННЯ ВИСЛОВЛЮВАНЬ, ЩО СПРИЙМАЮТЬСЯ НА СЛУХ

Пригадайте

- Що таке конспект? Які правила складання конспекту?

281. Мозковий штурм. Що спільного й відмінного між конспектом почутого і прочитаного?

Конспект

Конспект (від лат. *conspicere* – огляд) – стислий письмовий виклад змісту лекції, доповіді, наукової праці тощо.

Розрізняють конспекти почутого й прочитаного. Конспектувати **почуте** важче, бо потрібно встигати записувати головне. **Способи фіксації** можуть бути різними – як мовними (виділення ключових слів, фраз, повний детальний запис), так і позамовними (план, схема, графік, таблиця).

Особливості конспектування

Під час конспектування висловлювань, що сприймаються на слух, треба водночас аналізувати почуте й записувати в такій послідовності, в якій ми його сприймаємо. При цьому не слід прагнути докладно все зафіксувати, адже в такому разі немає часу на аналіз тексту, на виділення основних положень, висновки.

На відміну від конспекту прочитаного, конспектування висловлювань, що сприймаються на слух, обмежене в часі, а тому з цією метою, як правило, вдаються до **скорочень** слів. Але потрібно обрати певну міру скорочення, щоб пізніше можна було прочитати написане.

Скорочення слів

Основні вимоги до скорочення слів

1. Скорочувати можна лише ті слова, які однозначно встановлюються за контекстом. Наприклад: *акад.* – *академік*, *вид-во* – *видавництво*, *рр.* – *роки*, *р-н* – *район*, *мед.* – *медичний*, *т. зв.* – *так званий*, *ст.* – *стаття*, *к-ра* – *культура*.
2. Повторювані терміни рекомендується позначати в конспекті першою великою літерою слів, що входять до їх складу. Наприклад: *речення* – *Р*, *складне речення* – *СР*, *складне синтаксичне ціле* – *ССЦ*, *точка зору* – *ТЗ*.
3. У кінці слова, що скорочується, не повинно бути букв на позначення голосних та м'якого знака; корінь слова повинен зберігатися. Наприклад: *книжн.*, *газетн.*
4. Не скорочуються власні назви.

Зверніть увагу! Основне в конспекті – доцільність і зрозумілість.

- **282.** І. Прочитайте текст. Виділіть змістові частини, у кожній з них назвіть ключові слова та фрази, виокремте головну й додаткову інформацію. В якій ситуації можливе таке висловлювання (назвіть адресата, мету і місце висловлювання)?

З РОСЛИНАМИ ДО ЗІРОК

Під тягарем земних проблем людство ще не до кінця збагнуло, які широкі перспективи відкриває освоєння і використання космосу для вирішення багатьох питань. Прокладання дороги до інших планет спрямоване не лише на знаходження відповіді щодо походження життя на Землі, але й на часткове звільнення нашої планети від зростаючого антропогенного навантаження. Освоєння космосу – копітка справа десятків років, зосереджена, наполеглива праця вчених, інженерів та космонавтів, залучення багатьох напрямків людської діяльності.

Приємно відзначити, що до освоєння космічного простору причетні українські вчені, за плечима яких – експерименти з різними видами рослинних організмів на орбітальних станціях «Салют», «Мир», біосупутниках* серії «Космос», «БІОН-11» та «Фотон». Завдання вчених-ботаніків полягає у створенні контрольованих систем життєзабезпечення космонавтів за участю рослин. Для цього встановлюється вплив умов невагомості на розвиток і ріст рослинних організмів.

Дослідження зелених водоростей, мохів, вегетативних органів вищих рослин, а також зародків насінин показало, що невагомість впливає на процеси, які лежать в основі росту й розвитку організмів, а саме: просторову орієнтацію, морфогенез**, репродукцію та фізіологію рослинних організмів. Дія факторів космічного польоту на життєдіяльність рослин проявляється в змінах ультраструктури*** клітин і порушенні фізіолого-біохімічних процесів. Одержані принципово нові знання щодо механізмів дії мікрогравітації на різних рівнях організації рослин, включаючи клітинний та молекулярний рівні.

Одним з найважливіших здобутків українських вчених є проведення першого у світі штучного запилення рослин в умовах невагомості. Унікальну експериментальну роботу із запилення квітів рапсу власноруч виконав український космонавт Леонід Каденюк на космічному кораблі «Колумбія» у 1997 році під час спільного українсько-американського польоту. Дані експерименту довели можливість розмноження рослин у космосі й розпочали еру культивування «космічних рослин».

Для успішного процвітання космічного рослинництва вчені Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка розробляють ґрунтові ком-

І. Шестунов. Мальви

позиції та умови культивування. Особливо слід відмітити внесок учених у створення композицій фітодизайну. Зелені рослини на борту космічного корабля створюють особливу атмосферу, допомагають зняти втому від шумів приладів, сприяють позитивному настрою членів екіпажу. Ботаніки отримували неодноразові подяки від космонавтів за радість від споглядання за красою квітучих рослин.

Сьогодні в Україні діє Національна програма з космічної біології, яка виконується у 15-ти наукових установах Академії наук. Активне вивчення впливу космічного простору на живі організми в наш час доповнюється введенням новітніх технологій. Польотні експерименти супроводжуються наземним моделюванням умов невагомості.

Як засвідчує аналіз напрямків наукових розробок світової космічної біології, плідна праця вчених дала змогу Україні стати космічною державою світу й одним із основних центрів комплексних досліджень біології рослин в умовах космічного польоту (*З газети «Голос України»*).

* *Біосупутник* – штучний супутник Землі, призначений для біологічних досліджень.

** *Морфогенез* – виникнення й розвиток органів і частин організму під час його індивідуального розвитку.

*** *Ультроструктура* – найдрібніші електронно-мікроскопічні структурні елементи клітини (хромосоми і т. ін.).

II. Уявіть, що вам потрібно законспектувати цей текст, сприймаючи його на слух. Що б ви записали? Які слова чи словосполучення і як саме скоротили б?

283. I. Прослухайте з голосу вчителя чи однокласника і законспекуйте текст. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

ЕДІСОНУ І НЕ СНИЛОСЯ

Ще в 70-х роках українські вчені винайшли... оптичні диски для зберігання великої кількості інформації. Ті самі, які ми звикли вважати винаходом американців. До речі, у Сполучених Штатах першість України визнають. 1998 р. тодішній посол США в Україні Вільям Міллер на одному з урядових прийомів сказав: «Ми знаємо, що перші у світі оптичні диски було розроблено в Києві. Але саме ми зуміли організувати їх масове виробництво». Чому так сталося? Просто за радянських часів була така практика: якщо винахід не мав аналогів за кордоном, пошуків роботи не підтримували. Але Інститут проблем реєстрації інформації НАН України під керівництвом В. Петрова та А. Крючина все одно продовжив роботу в цьому напрямі. Ліцензії на виготовлення оптичних циліндричних носіїв придбала компанія «Самсунг».

Ми втратили пальму першості в масовому виробництві дисків, натомість зуміли створити найкращу у світі систему неруйнівного відтворення й оцифрування* звуку з воскових фоноциліндрів Едісона, яка за своїми характеристиками не має аналогів у світі.

Нагадаємо, що циліндри Едісона виготовляли на основі воску з додаванням певних компонентів. Восковий валик насаджували на крутну основу і спеціальною голкою записували звук. Так само звук і відтворювали, тільки йшов він не на динаміки, а на величезну грамофонну трубу. В Україні фоноциліндри Едісона почали використовувати в 1902–1905 роках під час етнографічних експедицій. Унікальні колекції за-

Фонографічний циліндр
Едісона

писів зберігаються нині в наукових інститутах, музеях, у приватних зібраннях. Сьогодні цей матеріал – безцінний.

Проте згідно зі статистикою щороку ми втрачаємо близько п'яти відсотків записів. Причина – банальна: воскові циліндри не витримують часу, плісняви, перепадів температури... Але найбільших втрат вітчизняні колекції зазнали в 70–80-х роках, коли записи, зроблені на циліндрах, спробували прочитати на старовинних фонографах**. Тоді ж значних втрат зазнала колекція української етнічної музики Йосипа Роздольського. Науковці, котрі спробували здійснити опис колекції, зізнавалися, що після восьми-десяти циклів відтворення на старому фонографі звук повністю зник. Врешті цю справу вирішили облишити. Тож де є повний опис колекції – немає звуку, де зберегли звук – немає опису. Так тривало донедавна. Нині цю колекцію (тобто те, що від неї збереглося) можна прослухати навіть удома. Це результат роботи того ж Інституту проблем рестрації інформації НАН України, яка розпочалася ще 1995 р. і завершилася 2007 р. вражаючими результатами. Колектив створив технологію неруйнівного оцифрування раритетних носіїв з аудіоінформацією, зроблених понад 100 років тому.

На нашому обладнанні вже переписано колекцію видатного датського композитора Карла Нільсена, що зберігається в державній університетській бібліотеці міста Ааргус. Нині Національна бібліотека Польщі готує видання записів польського фольклору, зчитаних з 200 циліндрів. До інституту звернулися з проханням прочитати ранні записи Чайковського, які зберігаються у приватній колекції в Росії.

А найбільшим здобутком в інституті вважають відтворення колекції єврейського фольклору М. Береговського, записаної в 1902–1947 рр. Після того, як цю колекцію було переписано на сучасні цифрові носії і вона стала доступною світовому співтовариству, її внесли до Реєстру ЮНЕСКО «Пам'ять світу».

Нині інститут вже оцифрував кілька тисяч циліндрів. При цьому були, на жаль, і прикрі відкриття. Так, архівісти були переконані, що мають «живий» голос Лесі Українки. Після прочитання їхніх циліндрів стало зрозуміло, що цього запису немає. Очевидно, циліндри підмінили і, швидше за все, вони досі лежать мертвим вантажем у якійсь приватній колекції.

Окремо слід сказати про диски, на які переносять раритетні записи. В інституті використовують оптичні носії зі скляними і сапфіровими підкладками. На таких дисках інформація зберігається від 500 до 1000 років! Уявляєте, як було б цікаво почути сьогодні голос людини з 1008 р.!
(З газети «Голос України»).

* *Оцифровувати* – переводити що-небудь (зображення, звук тощо) у цифровий вигляд.

** *Фонограф* – апарат для записування і відтворення звуків механічним способом.

II. Прочитайте ваш конспект і зіставте його з надрукованим. Зверніть увагу на те, чи всі основні положення статті ви зафіксували та чи зрозумілі вам ваші записи.

Пам'ятка

**Під час конспектування тексту,
що сприймається на слух, необхідно:**

- осмислювати основний зміст тексту;
- виділяти змістові частини (інформацію, що стосується однієї мікротеми);
- у кожній змістовій частині виділяти ключові слова і фрази;
- виокремлювати головну й додаткову інформацію в кожній частині;
- фіксувати головну інформацію в конспекті (основну думку, стисло, докази і приклади).

284. Прослухайте вдома по радіо чи телевізору висловлювання певної особи і законспектуйте. Підготуйтеся до усного відтворення змісту висловлювання (з використанням конспекту).

**Урок 5. СКЛАДАННЯ І РОЗІГРУВАННЯ ДІАЛОГІВ.
ТЕЛЕФОННА РОЗМОВА**

285. *Попрацюйте в парах.* Складіть і розіграйте за особами діалог (8–12 реплік), можливий в описаній нижче ситуації (на вибір).

1. Ви приїхали на екскурсію в чуже місто й випадково зустрілися з людиною, яку давно не бачили.

2. Ви щойно закінчили виступ на конференції. До вас підходить один зі слухачів, щоб подякувати за виступ і уточнити якесь питання.

3. Ви під час канікул працюєте на одному з місцевих підприємств. Маєте свої міркування щодо вдосконалення роботи. Вирішили поговорити про це зі своїм безпосереднім керівником.

4. Десятикласник зайшов до класу і побачив, що на його місці сидить нова учениця.

286. I. Складіть і запишіть діалог дискусійного характеру (10–14 реплік), можливий між десятикласниками в одній з описаних ситуацій.

1. Друзі зайшли до магазину, де продаються мобільні телефони. Один із них, хоч і має новий телефон, хоче купити новішу модель. Інший радить цього не робити.

2. Після уроку основ здоров'я на тему «Що ми їмо?» між учнями виникла дискусія. Один з них твердить, що треба чітко дотримуватися режиму харчування, свідомо підходити до того, що і як ми їмо, а інший заперечує: «Я не звертаю уваги на їжу».

3. На класних зборах було висловлено пропозицію щодо проведення в школі святкової програми «Таланти року». Двоє друзів, повертаючись додому, діляться думками стосовно цієї пропозиції. Один із них підтримує ідею, а інший вагається з рішенням.

II. Послухайте діалоги ваших однокласників. Укажіть на позитивні аспекти цих робіт. Кращі діалоги розіграйте в класі за особами, використовуючи доречні міміку та жести.

Телефонна розмова

Одним з видів усного мовлення є **телефонна розмова**. Уміння вести телефонний діалог полягає в тому, щоб стисло передати суть питання, ситуації, дати конкретні відповіді. Щоб розмова не перетворювалася на монолог, потрібно вчасно зробити паузу й дати співрозмовнику можливість висловити свою думку. Це створює певний ритм діалогу, запобігає перебиванню.

Композиція розмови

Телефонна розмова складається з таких компонентів:

- момент установлення контакту;
- висвітлення суті справи;
- закінчення розмови.

Правила розмови

Правила телефонної розмови

1. Вживайте формули ввічливості: *Добрий день! Прошу! Будь ласка! Будьте люб'язні! Пробачте за турботу! Дякую за увагу! До побачення!*
2. Якщо ви не впевнені у правильності набраного номера, попросіть вибачення і уточніть, з ким ви розмовляєте. Наприклад: – *Пробачте, це секретар ректора?* – *Пробачте, це Світлана Іванівна?*
3. Якщо ви помилилися номером, припиніть розмову словами «*Пробачте. Я помилився.*».
4. Якщо ви хочете розмовляти не з тим, хто взяв трубку, привітайтеся і попросіть до телефона того, кого ви хочете почути. Наприклад: – *Добрий день. Чи можу я попросити до телефона Олену?*
На це відповідають: – *Добрий день! Хвилиночку, я зараз передаю трубку.* Або: – *Прошу зачекати.* Або: – *На жаль, Олені зараз немає. Чи можу я їй щось переказати?*
5. Для викладу суті справи слід добирати короткі фрази, які легше сприймаються на слух.
6. Розмова по телефону не повинна перетворюватися в монолог.
7. Ініціатива закінчення розмови належить, звичайно, тому, хто зателефонував, проте якщо співрозмовник значно старший за віком або за службовим становищем, слід дати можливість закінчити розмову йому.
8. При розмові двох у присутності третього не можна говорити: «Він казав», «Вона ось чула» тощо. Третю людину слід називати.

Зверніть увагу! У службовій розмові початкові фрази повинні вказувати не лише на те, що зв'язок між сторонами встановлений (*Алло. Я слухаю. Вас слухають*), але й визначити ці сторони. Службова особа, знявши трубку, називає прізвище або місце роботи. Той, хто починає розмову, називає своє прізвище, ім'я, по батькові, а також установу чи особу, від чийого імені він говорить. При цьому сторони вітаються.

 287. Попрацюйте в парах. Використовуючи етикетні формули, змоделуйте телефонну розмову (10–14 реплік), можливу між (на вибір):

- лікарем та пацієнтом;
- працівником туристичної фірми і громадянином, який хоче купити путівку;
- працівником довідкової служби залізничного вокзалу і громадянином, якому треба поїхати в певне місто;
- дівчиною та хлопцем, який має намір запросити її в кіно;
- керівниками двох підприємств щодо налагодження співпраці;
- вами і вашим однокласником, який пропустив заняття в школі;
- вами і вашим родичем, знайомим, який поїхав на відпочинок.

 288. Складіть і запишіть невеликий діалог (телефонну розмову) між учнями на одну з тем: «Що сьогодні було на уроці алгебри?», «Завтра замість географії буде хімія», «З наступного тижня розпочнеться підготовка до змагань з легкої атлетики».

Урок 6. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ

Пригадайте

- Чим докладний переказ тексту відрізняється від стислого?

Вимоги до переказу

Переказ мусить відповідати таким вимогам:

- повнота розкриття теми і задуму висловлювання;
- логічна послідовність у викладі думок;
- збереження типу, стилю і жанру мовлення;
- збереження характерних для стилю і жанру мовлення мовних засобів;
- правильність мовлення.

Зверніть увагу! У докладному переказі треба повно, з усіма деталями відтворити зміст тексту. Стислий переказ також вимагає цілісного відтворення, але з тексту треба зберегти найголовніше, відкинувши все другорядне, несуттєві подробиці.

289. I. Розкажіть, що вам відомо про роль України в освоєнні космосу.

II. Прочитайте текст. Визначте його тему, основну думку, тип і стиль мовлення. Розкажіть, про яку професію розповідається в тексті та в чому її особливість. Чому, незважаючи на всі труднощі, ця робота приносила задоволення?

ШЛЯХ ДО ЗІРОК

У 1957 р. ракета вивела на орбіту штучний супутник Землі. Це стало першим необхідним кроком в освоєнні космічного простору. Без **ракетносія** не могло бути й мови про космічні польоти.

На чолі великої справи стояв керівник, який вірив у реальність таких польотів у той час, коли багато хто вважав їх фантастикою. Цим керівником був головний **конструктор**, академік, українець за походженням Сергій Корольов.

Працювати з Корольовим було важко, але цікаво. Підвищена вимогливість, стислі терміни завершення завдань, новизна, яка приховувала не

Сергій Корольов

лише приємні несподіванки, – усе це змушувало тих, хто з ним працював, постійно перебувати в стані нервового напруження.

Проте всі ці труднощі, незручності, а інколи й серйозні неприємності видавалися мізерними порівняно із захоплююче цікавою роботою. Однією з причин постійного інтересу до роботи була її **новизна**. Корольов не любив спокійного життя, не любив повторюватися. Розробляючи якусь нову конструкцію, пройшовши виснажливий шлях пошуків, нарешті надавши конструкції потрібного ступеня завершеності, він начебто втрачав інтерес до теми. Часто свої досягнення «дарував» спорідненому колективу, причому

навіть переводив своїх колег у нову групу конструкторів. Це свідчило про масштабність його поглядів, правильне розуміння державних завдань і невичерпну творчість.

Попри велику щедрість Сергій Корольов нікому не передавав тематики, пов'язаної з **пілотуванням** польотів. Мабуть, неабияка роль у цьому належала його юнацькій мрії – літати на планерах, а потім на ракетному апараті. Тому й не дивно, що всю інформацію про космонавтів він відстежував сам і контролював дуже ретельно.

Відбір і підготовка перших космонавтів проводилися паралельно з удосконаленням кораблів. Так само як не було ніякого досвіду створення космічних кораблів, був відсутній і досвід підготовки космонавтів. Що очікувало людину в космічному просторі? **Достеменно** було відомо, що вона опиниться в невагомості, що під час підйому та спуску на неї будуть впливати великі перевантаження, що корабель перебуватиме під дією космічного випромінювання. Як вплине космічний політ на психіку людини? На ці запитання ніхто не міг відповісти.

Перший космонавт Юрій Гагарін зумів зробити все, на що здатна людина. Раніше подібне відбувалося лише в казках.

Було приємно відчувати, що космічні рейси перекреслили **песимістичні** прогнози деяких учених, згідно з якими людина більше доби не зможе існувати в космосі, а тривала невагомість може стати бар'єром для його освоєння.

Космонавтика розширила обрії наших знань, стимулювала розвиток багатьох галузей науки й техніки. Земляни завжди будуть з вдячністю пам'ятати імена людей, які відкрили нову сферу людської діяльності.

У цьому сузір'ї імен одне з найяскравіших – ім'я нашого співвітчизника, авіаконструктора Сергія Корольова (*Із журналу*).

 III. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтесь глумачним словником.

 IV. Прочитайте текст удруге. Складіть складний план. Докладно перекажіть прочитане (усно).

Урок 7. УСНИЙ І ПИСЬМОВИЙ ПЕРЕКАЗИ ІЗ ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ. РЕДАГУВАННЯ ТЕКСТУ

Переказ і творче завдання

Переказ передбачає передачу первинного тексту як певної змістової і структурної цілісності, а **творче завдання** – самостійну побудову текстів.

Залежно від завдання самостійно побудований текст може:

- вписуватися в структуру первинного тексту під час переказування;
- продовжувати основний текст переказу;
- становити окрему самостійну частину роботи (відгук, твір-роздум та ін.).

290. Мікрофон. Що таке відповідальність? Що значить відповідати за свої вчинки?

291. І. Прочитайте текст. Визначте його основну думку і тип мовлення. Чому текст має такий заголовок? Як ви оцінюєте дії персонажів твору?

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Ми відпочивали на цьому острові третій день. Чекаючи товариша, який подався в село закупити продуктів, я оглядав усе довкола.

Згодом побачив, як від берега рушив човен. У ньому сиділо троє застиглих парубійків.

Скулавшись і перевірили снасті, я пішов через острівця на протилежний берег. Раптом почув дивний звук. Повернувшись, побачив у розкуйовдженому гіллі куща собаку. Він лежав і здався повністю безпорадним: лапи безвільно відкинуті вбік, морда – на зів'ялому листі. Собака не поворухнувся, тільки повільно повів запаленим оком, що виражало біль і тугу. Очевидно, хворий чи поранений. Як же пес опинився на острові? Невже його привезли хлопці, які нещодавно приставали до острова на човні? Знайшовши неподалік бляшанку, я набрав води і спробував напоїти тварину. Собака намагався ковтнути рятівну вологу.

– Де ти взяв цього пса? – почувся голос товариша.

І в цю мить собака загарчав, ледве підвівся і встав на чотири лапи. Я не міг повірити своїм очам: неville тварина, яка ледь переводила подих, звелась і навіть силується захистити мене?

Я розповів про човен, що причалював до берега, яким, мабуть, і підкинули пса.

Ми оглянули собаку. На боці суцільна рана, шерсть облізла, шкіра подекуди відвисла. Не можна було без душевного болю дивитися на нещасну тварину.

Ми енергійно взялися його лікувати. Спершу промили рану водою, змиваючи налиплий пісок, потім обережно обробили йодом, присипали стрептоцидом і перев'язали моєю сорочкою.

Довірившись нам, собака стояв сумирно, лише іноді сіпався від болю, щулив тремтячі вуха, мружив очі.

Я відчував, як у ці хвилини сповнююсь співчуттям, співпереживанням, – дарма що ми лікували тварину, а не людину.

Ми спорудили з листя курінь і сховали собаку від пекучого літнього сонця, ми пригадували цікаві мисливські пригоди, уявляли, як восени підемо з ним на полювання.

Раптом почулося хрипкувате пострілювання мотора. Зовсім неподалік до берега пристав човен, який я одразу впізнав. Із нього вийшла дівчина.

– Альбатросе! – озвалася вона.

Собака, що досі непорушно сидів коло намету, моторно звівся і з хворобливою грацією пораненої тварини побіг назустріч. Дівчина опустила ся навколішки і погладила пса поміж вухами.

– Це ваш собака? – запитав я непривітно. – Що з ним сталося?

Дівчина ніяково розповіла, що це собака товариша і що тварина мало не обварилася, коли випадково перевернувся казан з рибальською юшкою... А на наш докір, що не допомогли гончакові, пояснила, що ніхто не знав, як це зробити.

– То ви привезли його здихати на острів? – різко перервав дівчину мій товариш. – Курс лікування ще не закінчено, до побачення.

Дівчина, гнівно глянувши на нас, круто розвернулася, пішла геть. Собака спробував кинутися навздогін, та товариш міцно тримав його за ремінь, заспокоюючи. Коли човен віддалився, товариш відпустив ремінь. Собака підбіг до води й тужливо заскмілив, дивлячись на протилежний берег Дніпра, де на узліссі білили намети молодіжного табору.

– Від нього відреклись, а він не здатен осягнути людської жорстокості, відплачує за неї незрадливою любов'ю. Вірність! – сумно сказав товариш (За Є. Гуцалом).

II. Складіть колективно план тексту. Доберіть узагальнювальні слова чи речення, а також слова для зв'язку частин тексту, якими можна було б скористатися під час переказування прочитаного тексту.

III. Прочитайте текст удруге. Перекажіть стисло прочитане (усно). Доповніть усно переказ роздумом про відповідальність кожного за свої вчинки. Проілюструйте роздум прикладами з власного досвіду чи з життя героїв творів художньої літератури. За потреби скористайтеся поданою нижче довідкою.

Довідка. Лексичний матеріал, який допоможе під час оформлення власних висловлювань: *на мою думку...; по-моєму...; я вважаю...; я передбачаю, що...; я переконаний...; я можу з упевненістю сказати...; деякі сумніви у мене виникають, коли...; я поділяю погляди...; вважаю за доцільне...; таке твердження є хибним, бо...; я поділяю (не поділяю) погляди автора (героїв)...*

292. I. Пригадайте, що вам відомо про гетьмана Павла Полуботка. Як ви оцінюєте його роль в історії України?

II. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Відповідь аргументуйте. Які кривди чинив Петро I українському народу і чому кинув до в'язниці шанованого серед козацтва гетьмана?

ПАВЛО ПОЛУБОТОК

1720 р. в англійському порту з'явилася шхуна, що привезла таємничий вантаж з далекої України. Це були золоті карбованці зі скарбниці війська Запорізького, які згідно із заповітом гетьмана Павла Полуботка поклали на збереження в банк. Воля гетьмана така: гроші мають бути повернені Україні тоді, коли вона стане самостійною державою. Фінансисти підрахували, що до сьогодні та сума, обростаючи щороку чотирма відсотками, зросла більш ніж у тисячу разів.

Ця історія тривожила уяву людей різних поколінь. 1907 р. в Одесі зібралися всі, хто вважав себе спадкоємцями Полуботка, й довго розмірковували, як одержати гроші славетного родича з англійського банку. Уже в наші дні казначейство* Англії повідомляло, що документів про вклад Павла Полуботка в архівах не виявлено.

Ще й сьогодні та історія лишається загадкою без відповіді.

А хто ж такий Павло Полуботок? Це ім'я в Україні добре знане, його вимовляють з великою повагою. Гетьман на те заслужив, бо був справжнім патріотом свого народу.

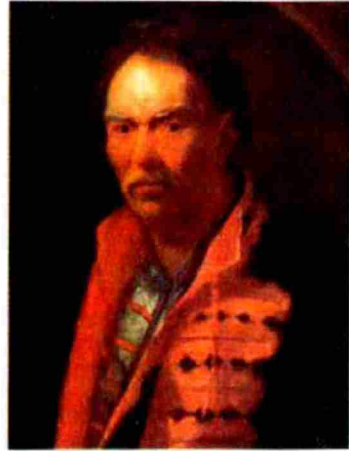
Тяжкі, нестерпні часи прийшли в Україну після Полтавської битви. Тисячами гнали козаків на будівельні роботи Ладозького й Волго-Донського каналів, і вони мерли там з голоду й непосильної праці. Оберталися на кріпаків селяни й учорашні вільні козаки. Полковниками за наказом Петра I тепер наставлялися російські вельможі, які нещодавно утискували й грабували козацтво. Російський цар вважав усіх українських гетьманів зрадниками. Петро остаточно перетворив Україну на свою колонію, зробивши безправними її мешканців.

Після смерті Івана Скоропадського цар опирався обранню в Україні нового гетьмана. Тимчасово обов'язки гетьмана виконував шанований серед козацтва чернігівський полковник Павло Полуботок. Він походив з відомого українського роду, його предки брали участь у багатьох козацьких виправах, а батько був переяславським полковником. Павло Полуботок відрізнявся освіченістю, любив книжки, володів іноземними мовами, учився замолоду в Києво-Могилянській академії, а ще мав гордий і незалежний характер.

Полуботок рішуче відстоював перед Петром I козацькі привілеї, захищав селянство. Російські вельможі, послані царем в Україну для шпигунства за козацькою старшиною, почали плести інтриги проти Полуботка. У царську резиденцію щедро посипалися на нього доноси, мовляв, наказний отаман продовжує справу Івана Мазепи. На нього й кількох відомих старшин таємно заводиться судова справа, до якої заносяться брехливі свідчення.

Одного разу Полуботок приїхав до Петербурга із документами, в яких ішлося про кривди українського народу від російських вельмож. І це остаточно розлютило Петра I. Він наказав заарештувати гетьмана й кинути його до в'язниці. Почалося слідство з тяжкими катуваннями. Через кілька місяців гордий український лицар помер від тортур.

Перед смертю Полуботок кинув в обличчя вінценосному катові звинувачення в злочинах проти українського народу (За М. Слабошпицьким).

Павло Полуботок

*Казначейство – державний фінансовий орган, що існує зазвичай при міністерстві фінансів країни або в його складі.

III. Складіть план тексту. Випишіть слова й вислови, які необхідні для розкриття окремих пунктів плану й провідної думки тексту загалом.

IV. Прочитайте текст удруге. Напишіть на чернетці його докладний переказ. Висловіть свої враження від розповіді про П. Полуботка або розкажіть про видатних гетьманів, якими пишається Україна. Відредагуйте свій текст, користуючись поданою нижче довідковою інформацією. Перепишіть відредагований переказ із творчим завданням у чистовик.

**Типові помилки,
на які треба звернути увагу під час редагування**

Помилки	Приклади	
	НЕправильно	Правильно
Невиправдане повторення тих самих чи співзвучних слів, звуків, складів	1. Сергійко навчається в новій школі. Нова школа знаходиться неподалік. 2. Досягнення, яких досягли учні.	1. Сергійко навчається в новій школі, яка знаходиться неподалік. 2. Досягнення учнів.
Вживання близьких за змістом слів, які є логічно зайвими (плеоназм)	прийшов особисто сам уперше знайомитися моя особиста думка взаємна допомога один одному	прийшов сам знайомитися моя думка допомога один одному
Неточності у слововживанні	більша половина нанести шкоди	більша частина завдати шкоди
Неправильна побудова словосполучень	надія в краще зрадити другу мова йдеться	надія на краще зрадити друга мова йде
Порушення норм милозвучності	пішов в школу з зброєю у руках	пішов у школу зі зброєю в руках
Уживання русизмів	желаний	бажаний
Пунктуаційні та орфографічні помилки	Парує земля зволожена дощами. День-у-день, тьм'яний	Парує земля, зволожена дощами. День у день, тьмяний

Текстові недоліки:

- недостатнє відтворення змісту (*у переказі*); невідповідність змісту темі (*у творі*);
- неповний виклад, пропуски важливого матеріалу;
- безсистемність викладу матеріалу, непослідовне розташування речень і абзаців;
  - відсутність смислового зв'язку між частинами;
  - відсутність чи невдалі зачин або кінцівка твору;
  - незавершеність міркувань, необґрунтованість тверджень.

Урок 8. РОЗГОРНУТЕ ПОВІДОМЛЕННЯ В НАУКОВОМУ ТА ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛЯХ

Пригадайте

- Які особливості наукового та публіцистичного стилів мовлення?

293. І. Чи доводилося вам виступати на зборах, семінарських заняттях? Що здалося вам найважчим? Чи зуміли ви донести інформацію до слухачів?

II. Користуючись тлумачним словником, поясніть, чим повідомлення відрізняється від доповіді, виступу, промови.

Особливість повідомлення

Повідомлення – це невеликий публічний виступ на певну тему.

Особливістю **розгорнутого повідомлення** є те, що до його складу входить не одне-два речення, а цілий ланцюжок взаємно пов'язаних речень.

294. І. Прочитайте подані повідомлення. Визначте стиль мовлення, тему та основну думку. Яке з повідомлень є розгорнутим? Чому ви так вважаєте?

1. З 4 по 6 травня 2009 р. Національним еколого-натуралістичним центром учнівської молоді Міністерства освіти і науки України було проведено Конкурс проектів озеленення інтер'єру та ландшафтного дизайну позашкільних і загальноосвітніх навчальних закладів.

Захід проводився в два етапи. Спочатку учасники представляли свої проекти озеленення та ландшафтного дизайну навчальних закладів. Під час виставлення оцінок за цю роботу враховувалися композиційна довершеність, стилістична витриманість, колористична культура, економичність. Другий етап передбачав практичне втілення запропонованих проектів і оцінювався за такими критеріями: екологічний підхід, колективний підхід, творчі знахідки, загальне враження від проекту.

За підсумками двох етапів конкурсу переможцем стала команда клубу юних натуралістів «Мальва» з Рівного за проект «Сад пахощів».

Усі учасники конкурсу отримали грамоти та подарунки, а призери – ще й путівки до оздоровчого табору «Юннат».

Виставка квітів

2. З 4 по 6 травня 2009 р. Національним еколого-натуралістичним центром учнівської молоді Міністерства освіти і науки України було проведено Конкурс проектів озеленення інтер'єру та ландшафтного дизайну позашкільних і загальноосвітніх навчальних закладів.

Переможцем конкурсу стала команда клубу юних натуралістів «Мальва» з Рівного за проект «Сад пахоців».

 II. Складіть план, а потім тези першого тексту. Користуючись цими записами, підготуйтеся до усного виступу перед аудиторією.

295. Уявіть, що вам треба виступити з повідомленням на тему «Українські музичні інструменти» перед: а) першокласниками; б) десятикласниками; в) студентами медичного університету; г) студентами консерваторії. Чим відрізнятимуться ваші повідомлення? Від чого залежатиме те, як сприйме ваш виступ кожна аудиторія?

 296. I. Уявіть, що ви стали учасником міжнародної конференції з питань екології. Підготуйте розгорнуте повідомлення за планом, тезами або конспектом на дбрану самостійно тему чи одну із запропонованих тем: «Екологічна ситуація в Україні», «Природні ресурси мого населеного пункту», «Громадські екологічні організації», «Альтернативні види енергії», «Перспективи біологічного пального». За потреби скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

II. Після виступу проаналізуйте власне повідомлення щодо того, як сприйняли його слухачі, чи досягли ви взаєморозуміння з ними.

 III. Прослухайте повідомлення ваших однокласників. Проаналізуйте виконане ними завдання за такими критеріями:

- відповідність змісту тексту;
- логічність викладу матеріалу;
- раціональне використання відведеного часу;
- використання виражальних засобів, риторичних запитань, цитат тощо;
- мовленнєве оформлення;
- наявність контакту з аудиторією.

 297. Підготуйте повідомлення за тезами чи конспектом у науковому стилі на одну з поданих тем: «Звичаї нашого народу», «Роль води в живих системах», «Історія вивчення клітин», «Сучасна політична карта світу», «Світові природні ресурси», «Штучні супутники Землі», «Роль фізики в житті людини», «Витоки українського футболу», «Історія розвитку гімнастики в Україні».

Скористайтеся поданими нижче пам'ятками, а за потреби – підручниками, за якими ви навчаєтеся, та іншою літературою.

Пам'ятки

Як готувати повідомлення

1. Визначити адресата мовлення і мету спілкування.
2. Обдумати тему, визначити основну думку майбутнього повідомлення.
3. Опрацювати інформаційні матеріали з теми, систематизувати їх.
4. Скласти план, тези або конспект повідомлення.
5. Переказати текст повідомлення вдома.

Під час повідомлення треба:

- говорити нешвидко, робити паузи, дотримуватися правильної інтонації;

- стежити за слухачами (за потреби змінити тон мовлення, не намагатися перекричати аудиторію);
- стежити за своїм мовленням;
- уживати звертання до слухачів;
- переводити повільно погляд з однієї частини аудиторії на іншу, а за потреби заглядати до рукопису, не опускаючи голову.

Урок 9. ВИСТУП ПІД ЧАС БЕСІДИ, ДИСКУСІЇ, ПОЛЕМІКИ

298. Пригадайте виступи під час бесіди, дискусії учасників однієї із суспільно-політичних теле- чи радіопередач. Визначте сильні й слабкі сторони цих виступів. Поміркуйте, за яких умов виступ буде вдалим.

299. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Сформулюйте на основі тексту правила, яких треба дотримуватися під час дискусії. Що ще ви порадили б тому, хто виступає?

СЛОВЕСНА ДУЕЛЬ

Досвід показує, що в дискусії слід керуватися правилом: «Поступись опонентові всім, чим можна поступитися, і не стверджуй нічого того, чого не можеш довести».

Якщо ви хочете переконати слухачів у правильності того, що говорите, то не досить буде сказати «це так і ось так». Не думайте, що люди повірять вам лише тому, що ви їм про це говорите. Щоб їх переконати, треба неодмінно викласти докази у формі фактів або свідчень.

Щоб вплинути на аудиторію, промовець мусить бути впевнений у своїх силах, уміти завоювати повагу слухачів своїм виступом. Його мова має свідчити про те, що він досконало знає предмет і добре підготувався до виступу. Початок виступу має вирішальне значення для створення у слухачів приємного враження. Жести і міміка повинні бути невимушеними, а темп мовлення ні монотонним, ні надто швидким.

Запальна дискусія закінчилася. Ваші аргументи перемогли, більшість учасників дискусії з вами погодилися. Аргументи іншої сторони були відкинуті. Поставте себе на місце опонента. Подбайте про те, щоб ваш супротивник після дискусії не залишався самотнім, щоб він не відчував озлобленості й гіркоти поразки.

Запам'ятайте, що там, де один тріумфує, в іншого виникає неприємне відчуття програної справи. Натомість там, де ніхто не поводить себе як переможець, ніхто не відчуває себе переможеним (За І. Томаном).

Особливості виступу

Виступити під час бесіди, дискусії – це не значить просто кинути репліку схвалення чи незгоди.

Виступити – це означає викласти перед слухачами суть певного питання, виділити основне, висловити своє ставлення до нього, дати оцінку, підкреслити значущість для практики, підкріпити свої докази прикладами чи посиланнями на певні джерела. При цьому важливо, щоб слухачам були зрозумілі мета і зміст такого звернення, щоб одержана ними інформація лягла в основу їхніх роздумів і виступів.

Поради тому, хто виступає

- Не поспішайте говорити відразу. Глибоко вдихніть і в повільному темпі почніть виступ.
- Під час виступу контролюйте своє дихання (груди тримайте рівно, вдихайте повітря носом і ротом водночас).
- Силу голосу пристосовуйте до акустики і розмірів приміщення.
- Дивіться прямо на слухачів. Намагайтеся тримати в полі зору їх усіх.
- Стежте за своєю поставою, мімікою, жестами (жести повинні бути природними, а не штучними; уникайте таких жестів-паразитів, як покручування гудзика тощо).
- Якщо вас перестали слухати, змініть мовлення, наведіть цікавий факт, поставте риторичне запитання тощо.
- Не говоріть надто довго: це стомлює і вас, і слухачів.
- Говоріть переконливо, використовуючи різні прийоми (приклади із життя, порівняння, аналогію, протиставлення).
- Роблячи паузи, не заповнюйте їх звуками типу «...е-е-е...», «...ну-у...» та ін.
- Будьте тактовними, виявляйте дружнє ставлення до слухачів, не припускайтеся повчального тону.

Як наголосити на якійсь думці

- Перш ніж висловити думку, зробіть тривалу паузу.
- Підсильте свій голос або стиште його.
- Уповільніть виклад і наголосіть на кожному слові в реченні.
- Доповніть усне слово доречним жестом і мімікою.
- Змініть тон голосу.
- Повторіть речення.

300. Проведіть у класі бесіду або дискусію на одну з поданих тем (на вибір). Проаналізуйте свій виступ і виступи однокласників. Скористайтеся поданими вище пам'ятками.

Теми для бесіди: «Моя країна – Україна», «Духовний пантеон України», «Чим красиве моє місто (село)?», «Вихованість – важлива риса людини», «Музичні вподобання».

Теми для дискусії: «Чи потрібно стежити за модою?», «Чи потрібно залучати учнів до громадських робіт?», «Чи треба дозволити учням відвідувати уроки за бажанням?», «Чи потрібна ранкова зарядка в школі?».

301. І. Прочитайте лист до газети. Визначте його тему та основну думку. Чи знайома вам описана в листі ситуація?

ОНУК

Моєму онукові 15 років. У нього є мама, тато, бабуся і дідусь. Так приємно писати саме такі слова, а не «дідок» і «бабка», як він нас називає.

Навіть не можу згадати, на якому етапі ми його «втратили». Раптом слух почав різати тон, яким розмовляв наш хлопчик. Жодні зауваження,

повчання не давали результатів. Було почуття, що він просто одержує насолоду від того, як ми бурхливо реагуємо на його відповіді. Він уміло й жорстоко кривдив нас на словах, виводив з терпіння, перевіряв нас аж до агресії. Коли ми починали кричати і пояснювати, що, крім нас, ще є люди, з якими йому доведеться спілкуватися, і що не всі його приймуть таким, яким він себе показує, він давав зрозуміти, що йому байдуже.

Потім батьки, більше наслідуючи моду, ніж з потреби, купили йому комп'ютер. З цього все й почалося. Хлопець цілком поринув у віртуальне життя. Коли він сідає за комп'ютерні ігри, – це зовсім інша людина. І найдивніше: він запрошує мене, щоб я зрозуміла, чому життя в комп'ютері йому цікаве, а наяву – усе нісенітниця. А мені шкода згаяного часу. Він міг би прочитати цікаву книжку (а так йому читаю я, просто силуючи його), побувати в театрі (іноді ходимо, але вислухуємо невдоволення з його боку, що він відбуває повинність), прогулятися Печерськом, захоплюючись смаком старовини. От на цьому етапі в нас з ним розвилка. З якого боку підійти? Чим захопити і в який спосіб?

З великою надією хоч на зачіпку, як врятувати внука, бабуся Люся (З газети «Голос України»).

- II. Проведіть у класі дискусію щодо змісту прочитаного листа, під час якої висловте й обґрунтуйте думки з таких питань: а) Хто винен у родинному конфлікті? б) Чи можливо і в який спосіб налагодити теплі стосунки в родині хлопця? в) На яких засадах повинні будуватися стосунки між батьками й дітьми?
- III. Укажіть на позитивні риси виступів ваших однокласників.

302. I. Прочитайте текст. Чи можна його вважати роздумом? Обґрунтуйте свою думку.

ТВОЯ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Найбільшочіша проблема багатьох підлітків – це прагнення бути самостійними і незалежними. Дорослі чудово розуміють це прагнення. Чого ж тоді виникають конфлікти? Очевидно, через різне розуміння поняття незалежності.

Хто така незалежна людина? Можливо, це людина, яка не залежить ні від кого, не підкоряється нікому й нічому? А можливо, це самостійна й рішуча в поведінці людина?

Що вибираєш ти? Напевне, перше – не підкорятися нікому. А близькі тобі дорослі люди, очевидно, чекатимуть від тебе іншого – самостійності й рішучості в поведінці.

А чи можливо для підлітка і справді не залежати ні від кого і ні від чого? Погодсья: багато в чому ти все-таки залежиш... Одяг, харчування, розваги, оплата твоїх телефонних розмов, користування Інтернетом і ще багато чого іншого. А проблеми

Г. Павлюк. Вітрила нашої юності

з твоєю освітою і здоров'ям, роздуми про твоє майбутнє? Це теж лягає на плечі батьків. Звичайно, ти – особистість. За тебе ніхто не має права вирішувати, який одяг тобі носити, яку музику слухати, яку професію тобі обрати.

У всьому цьому і тобі, і батькам доведеться бути залежними один від одного. Тобі – рахуватися з їхньою думкою, а їм – із твоєю (*Із журналу*).

II. Проведіть у класі полеміку на тему «Яку людину можна вважати незалежною». Під час полеміки висловіть свої міркування про те, чи легко і чи можливо бути незалежним і від кого насамперед хочуть бути незалежними підлітки. Розкажіть про свій перший незалежний вчинок та чи вважаєте ви себе незалежною людиною.

Проект

Проведіть у класі спільно з батьками **вечір-диспут** на одну з поданих тем: а) «Коли людина стає дорослою?»; б) «Чи потрібно завжди говорити правду?»; в) «Що важливіше: ким бути чи яким бути?».

Поділіться на дві групи: батьки і діти. Підготуйте виступ, у якому чітко висловіть свою точку зору. На початку виступу, скориставшись довідниковою літературою, дайте визначення ключовим поняттям, про які ви будете говорити (наприклад, *дорослість, правда, брехня* тощо).

Доберіть аргументи (докази) з художньої літератури, життєвого досвіду, історії, за допомогою яких ви могли б підсилити та довести власну точку зору чи спростувати точку зору опонентів.

Продумайте заздалегідь короткий виступ, який ви могли б виголосити наприкінці зустрічі.

Урок 10. ВИСТУП ПУБЛІЦИСТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Пригадайте

- Які особливості публіцистичного стилю?

303. I. Прочитайте текст виступу. Визначте його тему й основну думку. У якій ситуації спілкування можливе таке висловлювання?

НЕ КАЖИ «НІКОЛИ»

Час від часу в кожній сім'ї відбуваються непорозуміння. Хтось для своїх близьких стає джерелом неприємностей, і, якщо ви виявилися потерпілою стороною, гнів є цілком природною реакцією. Можливо, ви навіть вимовляєте: «Я ніколи не пробачу тобі цього». Це вкрай негативні слова, якими ви завантажуєте свій мозок. Хоч би за яких обставин ми це говорили, слід заспокоїтися, зібратися з думками й відновити в пам'яті картину того, що трапилось.

Чи можемо ми змінити ту подію? Звичайно, ні. Тому намагайтеся більше не дозволяти собі промовляти: «Я ніколи тобі не пробачу». Це не зробить вас

щасливим, не зніме тяжкості з душі та не запобігатиме таким подіям у майбутньому. Жодної користі ця заява вам не принесе, вона поволі руйнуватиме вас ізсередини і призведе до глибокого конфлікту із самим собою.

Часто найпростіший і швидший шлях полягає в тому, щоб запитати самого себе: «Чому він так сказав?» або «Чому він це зробив?». Навіть якщо не знайдете логічної відповіді, ви принаймні спробуєте по-новому подивитися на ситуацію і зрозуміти іншу людину.

Щоб відчувати себе щасливим у колі сім'ї, старайтеся концентрувати свою увагу на позитивних сторонах. Не надто зациклюйтеся на дратівливих звичках членів родини. Коли люди живуть разом, у будь-якому випадку можуть виникнути моменти роздратування або незадоволення. Долайте своє роздратування, замініть негативні емоції у своїй свідомості позитивними. Цей момент вельми важкий, але дуже, дуже важливий. Важкий, коли ви кажете собі: «Треба жити заради...», і дуже приємний, коли ви промовляєте: «Я люблю тебе». Три найсильніші слова, які одна людина може сказати іншій. Одним важко їх вимовити вголос, інші просто забувають про них, не надають їм особливого значення. Та все ж сила цих слів незаперечна (*З газети*).

II. Складіть і запишіть план тексту. За планом стисло перекажіть прочитане (усно).

Зверніть увагу! Від того, як оратор розпочав повідомлення, значною мірою залежить успіх виступу. Невдалий початок розсіює увагу слухачів, знижує інтерес до теми. Перші слова оратора мають завоювати увагу аудиторії, а останні – покликати посилити ефект від виступу.

304. Мозковий штурм. У чому секрет успішного публічного виступу?

305. I. Складіть і запишіть план виступу на одну з поданих суспільно-політичних тем (на вибір): «Щаслива сім'я», «Здоров'я нації – багатство держави», «Міцна економіка – міцна держава», «Яким має бути президент країни?», «Гордість держави».

II. За складеним планом підготуйте усний виступ публіцистичного характеру та виголосіть його перед однокласниками. Скористайтеся поданими нижче пам'ятками.

III. Прослухайте виступи однокласників, укажіть на позитивні сторони робіт.

Пам'ятки

Як підготувати виступ

1. Продумайте тему виступу, визначте основну думку.
2. Визначте адресата висловлювання.
3. З'ясуйте для себе мету виступу: поінформувати слухачів про щось чи переконати їх у чомусь.
4. Доберіть матеріал, з яким ви збираєтеся виступити.
5. Складіть план і відповідно до нього систематизуйте матеріал.
6. Продумайте, які мовні засоби ви використаєте.
7. Перекажіть усно текст виступу вдома.

Поради виступаючому

- Не будуйте надто довгих речень.
- Не говоріть безособово, не зловживайте третьою особою однини і множини.
- Не переважуйте виступ абстрактними поняттями і числами.

- Уживайте в тексті метафори, афоризми, прислів'я, приказки, цитати.
- Стежте за інтонацією.
- Уживайте звертання до слухачів та вислови для встановлення контакту (*зверніть увагу, як ви вже знаєте тощо*).

306. I. Поміркуйте, що ви хотіли б поліпшити в життєдіяльності вашого населеного пункту. Складіть і запишіть план та підготуйте за ним усний виступ перед місцевою громадою, у якому обґрунтуйте свою пропозицію та окресліть шляхи втілення її в життя.

II. Якщо маєте можливість, зробіть аудіозапис свого виступу, прослухайте його і проаналізуйте.

307. Уявіть, що вам треба виступити в теле- чи радіопередачі для старшокласників. Підготуйте усний виступ публіцистичного характеру на одну із запропонованих тем (на вибір): «Ким і яким бути?», «Цікава людина. Яка вона?», «Справи шкільні», «Мені пощастило», «Спробуй здивуватися», «Про смаки не сперечаються».

Урок 11. НАРИС ПРО ЛЮДИНУ

Пригадайте

- Які основні ознаки публіцистичного стилю?
- Що вам відомо про статтю як жанр публіцистичного стилю?

308. I. Прочитайте нарис. Проаналізуйте його з погляду змісту й форми. Укажіть ознаки публіцистичного стилю. На чому автор зосереджує увагу, описуючи життя і творчість українського художника Миколи Пимоненка? Чи вдалося автору зацікавити читачів цією статтю? Зробіть висновок про особливості нарису як жанру публіцистики.

СПІВЕЦЬ ЖИТТЯ НАРОДУ

Микола Пимоненко прощався чи не з найкращою своєю роботою «Гопак», яку в 1908 р. відправив до Парижа. Сутінки поволі виповнювали простору майстерню на Кадетській, укриваючи серпанком безліч полотен – завершених і незавершених. Але зараз він напружено вдивлявся у свого «Гопака», і оживали сторінки власного, такого непростого життя.

Ось він, босоногий хлопчина з київської околиці Пріорка, вирушає з батьком, самоуком-богомазом*, у свої перші далекі мандрівки по Україні. Обидва сподіваються, що дорогою їм траплятимуться церкви, де треба поновити іконостас, а може, й намалювати святого. Саме тоді зачаровано вбирав майбутній художник красу рідної землі, рідної природи, щоб пронести ці почуття через усе життя, через усю творчість. Мабуть, саме тоді вперше зіткнувся з неповторним побутом українського села, щоб через багато років раз по раз повертатися до нього, відображати у своїх картинах...

Коли хлопець підріс, батько вирішив повести його до малювальної школи. Художник Микола Мурашко, уважно оглянувши малюнки, сказав:

– Даруйте вже, добродію, проте зле вдієте, якщо здібності вашого сина на іконостас переведете. З нього, повірте, може хороший художник вирости. Пильне око має, вправну руку. Вчитися хлопцеві треба, неодмінно вчитися.

Незабаром Микола Пимоненко стає учнем Київської малювальної школи, після закінчення якої вступає до Академії мистецтв у Петербурзі. Молодий киянин демонструє разучі здібності, про нього говорять як

М. Пимоненко. Пасха

про претендента на найвищі академічні нагороди. Але сталося не так, як бажалося. Досить висока плата за навчання, матеріальна скрута й важка хвороба змусили юнака, не закінчивши навчання в академії, покинути Петербург і знову повернутися в Україну. Поселившись у Києві, він стає викладачем школи, де ще недавно й сам навчався.

Його великі за розміром полотна, що починають з'являтися на виставках у Києві, а згодом у Петербурзі й Москві, вражають теплом, щирістю, залюбленістю в неповторну красу природи, людської праці. Микола Пимоненко зазвичай малював київських квітниківок, що впадали місце біля прадавнього Сінного базару, маленьких пастушків, замислених бабусь, тихі українські надвечір'я, коли все дихає умиротвореним спокоєм. Проте є в його доробку й картини, що порушують складні суспільні проблеми. Щемне почуття охоплює, коли дивишся такі роботи художника, як «Рекрути», «Самосуд», «Призов запасних».

Його називали співцем життя простого люду. Він належав до правдивих художників-реалістів, які відображали життя таким, яким воно було.

Минуло кілька місяців, і до Миколи Корниловича дійшла паризька сенсація: саме «Гопак» збирає найбільше глядачів. А згодом на адресу українця надійшло офіційне запрошення прибути в Париж для вручення йому найвищої нагороди міжнародної виставки – великої Золотої медалі.

Микола Пимоненко не знав, що в Парижі на нього чекає ще одна приємна несподіванка: дирекція Лувру вирішила придбати «Гопак» для експозиції в цьому найбільшому й найшанованішому на той час музеї. Не багатьом художникам XIX століття випала така честь (За В. Туркевичем).

*Богомáz – той, хто малює ікони; іконописець.

II. Розгляньте репродукцію картини М. Пимоненка «Пасха». Стисло опишіть її. Зіставте свої враження від цього твору мистецтва зі змістом нарису.

Жанрові особливості

Нарис – прозовий жанр публіцистичного стилю, у якому зображення життя подане переважно на основі спостережень автора (ліричного героя).

Особливості нарису:

- документальна точність;

Нарис про людину

- публіцистичність;
  - використання засобів художньої виразності.
- Нариси бувають проблемні й портретні.

У **нарисі про людину**, як правило, описується реальна людина, яка заслуговує на увагу, про життя і діяльність якої цікаво дізнатися читачам, слухачам чи глядачам. У центрі такого нарису – не просто «істота», а особистість з характером, з її духовністю, з конкретними вчинками, які розкриваються в суспільно значущих діях чи конфліктних ситуаціях.

Зверніть увагу! Читач шукає в нарисі не сухого опису фактів, назв посад, переліку службових обов'язків людини, а розповіді, яка б розкривала її внутрішній світ.

Вимоги до нарису

Нарис включає в себе описові елементи (пейзаж, портрет, інтер'єр) і розповідь про вчинки героїв.

Працюючи над нарисом, треба пам'ятати, що:

- нарис має залишати в читача враження, ніби він особисто познайомився з людиною, ім'я якої йому давно відоме;
- персонаж нарису має бути присутнім з перших рядків тексту й не зникати з жодного абзацу. Розповідь може містити цитати, сценки з життя, влучні зауваження;
- автор нарису має відшукати ті риси, які максимально точно окреслюють персонажа.

309. Мозковий штурм. Чим нарис відрізняється від статті?

310. Працюйте в парах. Оберіть один для одного персонажа для нарису (рідного чи знайомого, відому особистість тощо). Розкажіть, як би ви почали свій нарис, на яких рисах людини зосередили б увагу. Доберіть заголовок.

311. I. Напишіть нарис про людину – видатного представника певної професії (відповідно до профілю вашого класу). Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

II. Проведіть у класі конкурс нарисів. Кращі роботи запропонуйте для публікації в місцевих газетах або випустіть стінну газету із цими нарисами.

Пам'ятка

Як писати нарис

1. Вдумайтеся в тему, обрану для нарису.
2. Визначте адресата й мету висловлювання.
3. Сформулюйте основну думку.
4. Зберіть і систематизуйте необхідну інформацію про героя нарису. Доберіть переконливі докази для своїх тверджень (прикладі із життя, висловлювання інших людей).
5. Продумайте композицію нарису (вступ, основну частину, закінчення). Придумайте назву.
6. Подбайте про мовленнєве оформлення: вживайте мовні засоби, характерні для публіцистичного стилю.
7. Напишіть текст на чернетці, відредагуйте його, а потім переписуйте у чистовик.

Урок 12. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ДОРУЧЕННЯ. ОФІЦІЙНИЙ ЛИСТ

Пригадайте

- Які особливості офіційно-ділового стилю?
- Які ви знаєте ділові папери?

312. Прочитайте зразок доручення. Поміркуйте, з якою метою складено цей документ. Укажіть його реквізити.

ДОРУЧЕННЯ

Я, учень 10-го класу Калинівської середньої школи № 2 Бондаренко Богдан Олексійович, доручаю учениці 10-го класу Коваль Юлії Вікторівні одержати в касі відділу освіти Калинівської районної державної адміністрації мою грошову винагороду в сумі 400 (чотириста) грн.

10 квітня 2010 р.

/Підпис/

Підпис Бондаренка Б. О. засвідчую

Директор школи

/Печатка/

/Підпис/

Особливості доручення

Доручення – це документ, який дає повноваження його пред'явникові на виконання будь-яких дій від імені окремої особи чи установи, підприємства тощо.

Установа чи особа, яка уклала доручення, може в будь-який час його скасувати, а особа, якій видано доручення, може в будь-який час відмовитися від нього.

Види доручень

Доручення бувають:

- особисті (надання повноважень одній особі іншій). Наприклад, право на одержання заробітної плати, поштового переказу тощо;
- офіційні (надання повноважень посадовій особі установою). Наприклад, право представляти підприємство в суді чи отримати товар.

Реквізити доручення

Реквізити особистого доручення:

- назва виду документа;
- текст доручення:
  - прізвище, ім'я, по батькові особи, яка видала доручення (довіритель);
  - прізвище, ім'я, по батькові особи, якій видане доручення (довірена особа);
  - що доручається;
- дата складання документа;
- підпис довірителя;
- засвідчення підпису довірителя установою, де працює (навчається) довіритель.

Зверніть увагу! Особисте доручення буде правомірним лише за умови, що підпис довірителя засвідчено службовою особою (підпис цієї особи і печатка установи). Доручення, у якому відсутня дата, не має юридичної сили.

313. Складіть документ, у якому ви: а) доручаєте комусь зі своїх родичів одержати вашу стипендію; б) доручаєте своєму товаришу отримати на складі спортивної школи форму для участі в змаганнях.

314. Прочитайте зразок офіційного листа, укажіть його реквізити. З якою метою складено цей документ?

ВИДАВНИЦТВО «РОСИЧІ»		
м. Вінниця, вул. Колоскова, 76		
Директорові книжкового магазину «Світ знань» Карпенко Л. М.		
29.05.2010 № 18		
Шановна Лідіє Михайлівно!		
На Ваше прохання надсилаємо плани-проспекти видавництва «Росичі» на друге півріччя 2010 року.		
Після детального ознайомлення з ними Ви можете замовити зазначені в планах-проспектах книги за ціною видавництва. Замовлені книги надсилаються післяоплатою.		
Сподіваємося на подальшу взаємовигідну співпрацю.		
<i>Додаток: на 10 арк.</i>		
З повагою		
Директор	/Підпис/	С. М. Борисевич

Примітка. Якщо лист складено не на бланку, його дата проставляється нижче підпису ліворуч.

Особливості листа

Офіційний лист – письмовий документ, який є засобом спілкування між установами (організаціями, підприємствами), а також між приватними особами й установами. Завдяки листуванню ведуть переговори про предмет виробничої зацікавленості, уточнюють певні питання, висувають претензії та вимоги, з'ясовують ділові стосунки, вносять пропозиції, повідомляють про певні заходи, висловлюють подяку тощо.

Текст офіційного листа має бути лаконічним, стримано емоційним.

Службове листування ведеться від імені установи, а не від імені посадової особи, яка підписала документ. У таких листах прийнято писати про себе й адресата в першій і другій особі множини («Надсилаємо для використання», «Просимо повідомити» тощо).

Види листів

Усі офіційні листи за функціональними ознаками умовно поділяють на:

- листи, що потребують відповіді (*листи-прохання, листи-звертання, листи-пропозиції, листи-запити, листи-вимоги*);

Реквізити
листа

- листи, що не потребують відповіді (*листи-попередження, листи-нагадування, листи-підтвердження, листи-відмови, листи-повідомлення, інформаційні листи*).

Реквізити офіційного листа:

- найменування установи;
- адресат;
- дата, вихідний номер документа (якщо є);
- текст листа;
- відмітка про наявність додатка;
- підпис, ініціали, прізвище, посада особи, що підписала лист.

Структура
тексту

Текст офіційного листа складається з таких **логічних елементів**: вступ, докази, висновок і заключення. Проте зовсім не обов'язково, щоб кожен лист будувався за такою схемою. Уміння написати службовий лист якраз і полягає в тому, щоб правильно визначити, які з перелічених елементів у даній ситуації необхідні, а від яких можна відмовитися.

Логічні елементи тексту листа

Елементи	Зміст елементів
Вступ	міститься виклад причин, які викликали появу листа; посилання на рішення органів вищого рівня або одержаний документ
Докази	викладається історія питання, наводяться факти, посилання на законодавство, робляться логічні висновки
Висновок	викладається суть питання, основна думка документа, прохання, пропозиція, згода, відмова та ін.
Заклучення	висловлюється очікуваний результат, готовність до подальшої співпраці

Пам'ятка

Поради щодо написання листів

- Варто використовувати ввічливі форми звертання (*шановний, високошановний, високоповажний, вельмишановний* тощо).
- Офіційні листи необхідно писати в доброзичливому, а не в наказовому тоні, не допускається виявлення роздратування, злої насмішки, грубощів тощо.
- Лист, адресований окремій людині, а не установі, краще закінчувати словами «*З повагою*», «*З пошаною*».
- Використовуйте короткі речення.
- По можливості уникайте складних речень.
- Використовуйте загальнозвживані й зрозумілі слова.
- По можливості уникайте деяких прикметників, без яких можна обійтися, слів та фраз, які повторюються.
- Перевіряйте значення слів, пунктуацію, орфографію, написання прізвищ, слів з великої літери, термінів, географічних назв тощо.

- Пам'ятайте, що адресат отримує не лише ваші листи, і тому пишіть не багатослівно, а лаконічно.
- Упевніться, що ви розташували всі питання в порядку їхньої значущості.

315. I. Напишіть офіційний лист. Скористайтеся поданою нижче довідкою.

II. Перечитайте ваш лист і подумайте: чи справді у вашому документі йдеться про те, що ви хотіли сказати? Чи можуть ваші ідеї й поняття бути розтлумачені інакше, ніж ви хотіли? Чи немає у документі граматичних помилок? Чи впевнені ви в тому, що всі використані вами слова мають саме ті значення, які ви в них вклали?

Довідка.

1. *Варіанти побудови початку тексту листа:* Враховуючи необхідність; Згідно з попередньою домовленістю; Враховуючи важке становище; У зв'язку з проведенням робіт; У відповідь на Ваше прохання.

2. *Варіанти формулювання інформативної частини:* Додатково повідомляємо; Крім того, потрібно додати; Отже, нам необхідно; Проте повинні зазначити; Ми із задоволенням ознайомилися зі змістом Вашого листа й хотіли повідомити деякі пропозиції; При цьому просимо врахувати, що.

3. *Варіанти закінчення тексту листа:* Дякуємо за допомогу; Хочемо ще раз висловити свою щирю вдячність; Сподіваємося, що наша пропозиція зацікавить Вас; Сподіваємося отримати Вашу відповідь найближчим часом; Ми будемо раді співпрацювати з Вами і чекаємо Вашої відповіді; Просимо Вас терміново повідомити; Просимо терміново вжити заходів; Вибачте за зайві клопоти; Просимо вибачення за те, що змушені турбувати Вас.

Зверніть увагу! Лист-відмову можна розпочати з констатації відмови, проте краще спочатку пояснити, чим вона зумовлена. Відмова не справляє різко негативного враження, якщо їй передуватиме переконливе та логічне пояснення або ділова порада виходу з неприємної ситуації чи порада, до кого необхідно звернутися адресатові.

316. *Попрацюйте в парах.* Уявіть, що ви та ваш однокласник (однокласниця) працюєте керівниками установ. Розподіливши ролі, напишіть лист одного керівника іншому з проханням допомогти у вирішенні певного питання та лист-відповідь із запевненням допомоги чи обґрунтованою відмовою.

Урок 13. ВІТАЛЬНА ПРОМОВА. ВІТАЛЬНИЙ АДРЕС

317. I. Чи доводилося вам виголошувати вітальну промову? Розкажіть, кого і з якої нагоди ви вітали, про що йшлося у привітанні. Чи задоволені ви своїм виступом?
II. Прочитайте вітальну промову Президента Національної академії наук України, академіка Бориса Євгеновича Патона на урочистому відкритті Всеукраїнського фестивалю науки (16–19 травня 2007 р.).

Шановні учасники урочистого зібрання, колеги, поважні гості!

Сердечно вітаю всіх вас з відкриттям першого Всеукраїнського фестивалю науки.

Започаткування Фестивалю науки в Україні, безумовно, сприятиме популяризації досягнень вітчизняної науки, посиленню її зв'язків з ви-

робництвом, зростанню інновацій в економіці, інших сферах суспільної діяльності.

Наука сьогодні – рушійна сила прогресу людства. Результати новітніх досліджень учених кардинально впливають на розвиток промисловості і енергетики, транспорту і зв'язку, медицини і сільського господарства. Вони крок за кроком роблять наше життя досконалішим і комфортнішим. За всіма науковими новаціями і технологічними розробками, які з часом стають невід'ємною частиною нашої роботи і побуту, криється титанічна праця вчених, інженерів і виробничників.

Завдяки невтомній творчій діяльності вчених Національної академії, галузевих академій наук, вищих навчальних закладів наша держава зберегла свій науковий потенціал і посідає

гідне місце у світовому науковому співтоваристві. Наука в Україні охоплює практично всі напрями сучасних знань у природничих, технічних і соціогуманітарних науках. Широке міжнародне визнання мають роботи наших математиків. Фундаментальні результати отримано в галузі інформатики, зокрема в теорії побудови нових інтелектуальних інформаційних технологій і систем, у розробці принципів розумної поведінки кібернетичних пристроїв, у створенні складних людино-машинних комплексів. Наукові дослідження українських учених з фізики наднизьких температур, зокрема з ядерного магнетизму, кінетики квантових ефектів, електронних систем, що локалізовані наддрідким гелієм, в останні роки певною мірою визначають світовий рівень досліджень у цій галузі. Помітно розширилися дослідження з нанофізики та наноелектроніки. Підтримується високий рівень досліджень у багатьох напрямках матеріалознавства. Світовий пріоритет набули дослідження вітчизняних науковців у галузі молекулярної фізіології, а також кріобіології та кріомедицини...

Шановні колеги! Наше сьогоднішнє свято пов'язано насамперед із взаємовідносинами науки і суспільства, формуванням наукового світогляду громадян. Демонструючи суспільству наукові досягнення і перспективи подальшого розвитку творчого пошуку, ми, безумовно, чекаємо і зворотного зв'язку, особливо з боку допитливої молоді, яка завтра прийде в науку і продовжить подвижницький шлях учених старших поколінь.

Саме тому Національна академія наук разом з Міністерством освіти і науки ініціювала, починаючи з поточного року, регулярне проведення Всеукраїнських фестивалів науки, яке було підтримано Урядом нашої держави. Нам дуже приємно, що цей Фестиваль щороку співпадатиме з професійним святом працівників наукової сфери – Днем науки, встановленим Указом Президента України.

Б. Патон

Дозвольте відкрити перший Всеукраїнський фестиваль науки і побажати всім учасникам приємного спілкування із світом сучасних і майбутніх знань, а молодим дослідникам знайти своє місце в науці.

Дякую за увагу.

III. Проаналізуйте промову за такими показниками: 1. На які частини можна умовно поділити промову? 2. Як доповідач звертається до присутніх? 3. Як оцінено роль Фестивалю науки? 4. Що сказано про роль науки в суспільстві? 5. Про які досягнення вітчизняних науковців ідеться? 6. Якими побажаннями завершується промова?

Вітальна промова

Одним з видів публічного мовлення є **вітальна промова**. У **вітальній промові** слід дотримуватися класичних правил публічного мовлення. При цьому не варто вдаватися до критики або констатації негативних моментів.

Пам'ятка

Правила святкової промови

- Відчувати емоційний підйом, радість, натхнення. Позитивними сигналами є усмішка, контакт очей, відкриті жести, пряма постава, помірна жестикуляція, відсутність жестів-паразитів, трохи гучніший голос, трохи швидший темп мови та ін. Пам'ятайте: позитивні емоції так легко передаються.

- Мати охайний вигляд. Пам'ятайте: святковий акцент у зовнішності необхідний.

- Говорити стисло й змістовно. Місткість досягається за рахунок використання метафор, цитат, прикладів, прислів'їв, приказок. Пам'ятайте: стислість – сестра таланту і... вияв поваги до аудиторії.

318. Мікрофон. Про що, на вашу думку, слід обов'язково сказати у привітанні з нагоди дня народження людини?

319. Підготуйте вітальну промову з нагоди (на вибір): а) дня народження когось із рідних, товаришів, знайомих; б) професійного свята; в) ювілею навчального закладу; г) перемоги в конкурсі чи змаганнях; г) закінчення навчального закладу; д) відкриття нового стадіону чи парку у вашому населеному пункті. Потренуйтеся вдома виголошувати вітальну промову.

Вітальний адрес

Вітальний адрес – це письмове привітання з нагоди ювілею особи, знаменної дати з дня заснування установи тощо.

У вітальному адресі, як правило, зазначаються результати й заслуги певної діяльності. Мета цього документа – оцінити й підкреслити здобутки людини, установи чи громади.

Зверніть увагу! Потрібно розрізняти пароніми *адрес* і *адреса*. *Адреса* – місце мешкання людини чи місце знаходження установи; *адрес* – письмове привітання особи, установи.

320. Прочитайте вітальні адреси. Укажіть їхніх адресатів. Розкажіть, з якої нагоди написано ці привітання та про що в них ідеться.

Вітальний адрес з нагоди Дня міста Умані

Шановні уманчани!

Ваше місто завжди цікавило відомих людей, свого часу його відвідували Богдан Хмельницький, Тарас Шевченко, Іван Котляревський, Олександр Пушкін, Василь Симоненко, Надія Суровцева та багато інших визначних світових талантів. Кожен із гостей міста насамперед прагне відвідати національну перлину садово-паркового мистецтва «Софіївку», визнану одним із Семи чудес України.

Умані судилося стати й центром паломництва брацлавських хасидів, які щороку відвідують могилу свого духовного наставника цадика Нахмана.

Ваш край дав Батьківщині визначних полководців – двічі Героя Радянського Союзу Івана Черняхівського та Героя Радянського Союзу Кузьму Дерев'янка, який за дорученням уряду підписав акт беззастережної капітуляції Японії, поставивши остаточну крапку в Другій світовій війні.

Сердечно вітаємо з Днем міста працівників усіх промислових підприємств Умані, а також підприємців, освітян, медиків, працівників закладів культури та спорту.

Особливої відзнаки заслуговує сьогодні уманська студентська та учнівська молодь, яка завжди бере найактивнішу участь у житті територіальної громади, любить і пишається своїм містом.

Зичимо всім уманчанам міцного козацького здоров'я, здійснення всіх крилатих задумів, нових успіхів, досягнень і звершень у розбудові незалежної України. Добробуту, радості й піднесеного настрою! Хай множиться щастям кожен новий день і все ваше життя!

З повагою

Голова Черкаської обласної ради

Володимир Гресь

Вітальний адрес з нагоди ювілею

Вельмишановний Миколо Івановичу!

Прийміть наші найциріші вітання з нагоди Вашого 50-річного ювілею. Раді висловити Вам сердечну вдячність за співпрацю протягом 20 років. Горді за Ваші наукові успіхи.

Знаємо Вас як талановитого вченого, ерудованого, інтелігентного співрозмовника й мудрого керівника.

Зичимо доброго здоров'я, творчого натхнення, віку довгого й великої радості в дружному родинному колі.

Щиро Ваші колеги

321. I. Складіть і запишіть вітальний адрес з нагоди ювілею якоїсь людини, організації чи населеного пункту. Продумайте оформлення адреса.

II. За бажанням проведіть у класі конкурс вітальних адресів, під час якого оцініть як зміст документа, так і його оформлення.

Урок 14. ПЕРЕКЛАД ТЕКСТІВ

322. I. Прочитайте виразно текст. Визначте його стиль і тип мовлення, тему та мікротеми. До якого жанру він належить?

Синее влажное утро с трудом пробивалось сквозь **осенний туман**. Жёлтые дубовые заросли стояли в росе. Малышкин шёл рядом и почти не смотрел по сторонам – он не спускал с меня глаз. Он заставлял меня смотреть то на **море**, сизой тучей лежавшее внизу у **наших ног**, то на последний **жёлтый** цветок, выросший на каменистой **дороге**, то на далёкий водопад, казавшийся издали прядью белых нитей, брошенных на отвесные скалы.

Он следил за выражением моего лица и вдруг засмеялся: он был рад, что ему удалось ещё одному человеку показать этот утренний мир. В эту минуту он был проводником по прекрасному, он приобцал меня к этой приморской осени и был **счастлив**, что ещё одному человеку он **смог** передать хотя бы частицу тех чистых и ясных представлений, какими он жил в те дни (*К. Паустовский*).

II. Перекладіть і запишіть текст українською мовою, добираючи відповідні до теми й мети висловлювання мовні засоби.

III. Зіставте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

 323. Перекладіть українською мовою. Порівняйте вживання та написання прийменників в українській та російській мовах. За потреби скористайтеся російсько-українським словником.

Сказать в двух словах, с глазу на глаз, прийти по вкусу, смотря по погоде, в его пользу, вокруг города, посредством суффиксов, сверх всякого ожидания, при жизни, из-за неосторожности, согласно приказу, знать по газетам, дом в два этажа, при помощи скальпеля, принимать близко к сердцу, в случае засухи, принять во внимание, на протяжении двух дней, несмотря на болезнь, благодаря заботам, в течение жизни, согласно правилу.

324. I. Прослушайте текст з голосу вчителя або однокласника. Виконайте синхронний переклад тексту.

1. Дельфины ведут себя на морях, как настоящая спасательная команда, помогая людям, попавшим в беду. Более того, зарегистрированы десятки случаев, когда больные и раненые дельфины сами приплывали к людям за помощью или звали на выручку к запутавшемуся в сетях детёнышу.

Что же побуждает дельфинов спасти тонущих людей, выталкивая их из воды? Оказывается, что это связано с присущим им врождённым рефлексом выталкивания сородичей на воздух. Дыхание у дельфинов может осуществляться только при выныривании. Если же ослабевший дельфин или новорождённый детёныш не в состоянии подняться наверх

Порівняйте!

Українською мовою	Російською мовою
Час (невизначена кількість)	Час (60 хв)
Неділя (один з днів тижня)	Неделя (7 днів тижня)
Луна (відлуння)	Луна (місяць)
Річ (предмет)	Речь (промова)
Трус (обшук)	Трус (боягуз)
Злодій (той, що краде)	Злодей (лиходій)

и выставить голову из воды, то на помощь ему по издаваемым сигналам бедствия придут другие дельфины и вытолкнут его из воды. Рефлекс выталкивания проявляется у дельфинов и при виде молчащего или даже мёртвого сородича. Этим и объясняется выталкивание из воды тонущих людей (*И. Заянчковский*).

2. Мы ходим по земле, но часто ли нам приходит в голову желание нагнуться и тщательно рассмотреть всё, что находится у нас под ногами? А если бы мы нагнулись и начали рассматривать её, то на каждой пяди нашли бы много любопытных вещей.

Разве не интересен сухой мох, рассыпающийся из своих кувшинчиков изумрудную пыльцу, или цветок подорожника, похожий на сиреневый солдатский султан? Или обломок перламутровой ракушки – такой крошечный, что из него нельзя сделать даже карманное зеркальце для куклы, но достаточно большой, чтобы бесконечно переливаться и блестеть таким же множеством неярких красок, каким горит на утренней заре небо над Балтикой.

Обо всём этом можно писать сказки – такие сказки, что люди будут только качать головами от удивления, говоря друг другу: «Откуда только взялся такой благословенный дар у этого долговязого сына башмачника из Одензы? Должно быть, он всё-таки колдун» (*К. Паустовский*).

3. До наших дней сохранился замок Монте-Кристо, как писали современники, – одно из самых прелестных безумств, которые когда-либо делал Дюма. На участке, поросшем лесом, Дюма приказал возвести замок, разбить парк с романтическими лужайками, водопадами и подъёмными мостами.

Давно осыпалась позолота с вензеля «А. Д.» на чугунной решётке ворот «Монте-Кристо». Но ежегодно безвестные почитатели Александра Дюма приезжают и будут приезжать сюда до всех концов света.

В Марселе одна из улиц в квартале, раскинушемся по склону холма, который высится над главной улицей Канебьер, носит имя графа Монте-Кристо, другая – аббата Фарина, третья – Эдмона Дантеса. Многие марсельцы и по сей день искренне верят, что всё, о чём написал Дюма в своём романе, случилось на самом деле. Этой верой ловко пользуются лодочники и расторопные гиды, предлагающие посетить замок Иф. Повсюду – на площадке внутри Форта, в казематах – толпы туристов. С любопытством они останавливаются перед табличками на дверях камер, гласящих, что здесь содержались некие Эдмон Дантес – в будущем граф Монте-Кристо – и обладатель несметных сокровищ аббат Фарин. Так писательский вымысел, согласно которому несчастный юноша оказался похороненным в этой страшной тюрьме на многие годы, в наши дни обрёл жизненное подтверждение (*Р. Билоусов*).

Замок Монте-Кристо

II. Перевірте за допомогою словника правильність перекладу слів та словосполучень, які викликали у вас труднощі.

Урок 15. ВІДПОВІДЬ НА ЕКЗАМЕНІ

325. Прочитайте уривки учнівських відповідей на екзамені. Які недоліки ви помітили? Відредагуйте усно ці висловлювання.

1. Риби мають обтічну форму тіла. Є плавальний міхур. Отже, риби – водяні хребетні тварини, які мають характерні особливості. Органами дихання риб є зябра. Вони бувають прісноводні й морські.

2. Речення бувають прості. Вони можуть бути односкладними і двоскладними. А це є складні речення. В односкладному реченні є лише один головний член речення. Якщо ж у реченні є два головних члени, то це речення буде двоскладним.

Особливості відповіді

Відповідь на екзамені – це цілісне зв'язне монологічне висловлювання в науковому стилі, для якого характерні композиційна завершеність, чітка послідовність у викладі матеріалу.

Як і будь-яке висловлювання, відповідь на екзамені має вступ, основну і заключну частини.

Відповідаючи на екзамені, слід дотримуватися нешвидкого темпу вимови, чітко ділити матеріал на частини, робити паузи, правильний логічний наголос.

Зверніть увагу! Невміння побудувати зв'язну відповідь часто призводить до зниження оцінки за знання матеріалу.

326. I. Складіть план усної відповіді на екзамені на одну з тем: «Кайдашева сім'я» – соціально-побутова повість-хроніка», «Правопис апострофа», «Політичний портрет П. Скоропадського», «Механічний рух та його види», «Числові функції», «Демографічні процеси і демографічна політика». За планом підготуйте відповідь. За потреби скористайтеся поданими нижче довідкою та пам'яткою.

II. **Попрацюйте в парах.** Вислухайте відповідь однокласника (однокласниці). Виділіть у цьому висловлюванні ті сторони, які дадуть змогу одержати на екзамені високий бал.

Довідка. Слова і словосполучення, за допомогою яких можна перейти від теоретичного матеріалу до прикладів та їхніх пояснень: *наприклад, прикладом може служити, крім того, таким чином, отже, поряд з тим, по-перше, по-друге* та ін.

Пам'ятка

Вимоги до відповіді на екзамені

- Наявність початкової фрази, яка організовуватиме загальне висловлювання.
- Зв'язок між частинами висловлювання.
- Чітка послідовність у викладі матеріалу.
- Правильне використання засобів вираження зіставних, причинно-наслідкових та інших відношень.
- Композиційна завершеність відповіді.
- Наявність прикладів, пояснень.
- Дотримання наукового стилю мовлення.
- Правильність мовлення.

ДОДАТКИ

Додаток 1

УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ ТАБЛИЦІ ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

Звуки		
Голосні	Приголосні	
	Тверді	М'які
[a], [o], [y], [e], [и], [і]	[б], [п], [в], [м], [ф], [ж], [ч], [ш], [дж], [г], [ґ], [к], [х], [д], [т], [з], [с], [ц], [дз], [л], [н], [р]	[й], [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [дз'], [л'], [н'], [р']

Напівном'якшені звуки (відтінки твердих приголосних)

[б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], [ж'], [ч'], [ш'], [дж'], [г'], [ґ'], [к'], [х']

Дзвінки/глухі приголосні

Дзвінки	[б]	[д]	[д']	[з]	[з']	[дз]	[дз']	[ж]	[дж]	[г]	[ґ]	-
Глухі	[п]	[т]	[т']	[с]	[с']	[ц]	[ц']	[ш]	[ч]	[к]	[х]	[ф]

Співвідношення деяких звуків і букв

- Буква «м'який знак» звука не позначає, а використовується для позначення м'якості приголосних на письмі: *день* – [ден'].
- Звук [дж] позначається двома буквами *д* і *ж*; [дз] – буквами *д* і *з*; [дз'] – буквами *д*, *з*, *ь*. Сполучення букв *дж* і *дз* позначають два окремі звуки [д] і [ж] та [д] і [з] тільки тоді, коли префікс слова закінчується на *д*, а корінь починається на *ж* або *з*.
- Буква *щ* завжди позначає два звуки – [ш] і [ч]: *щука* – [шч'ука].
- Буква *ї* завжди позначає два звуки – [й] та [і]: *їсти* – [йісти].
- Букви *я*, *ю*, *є* можуть позначати два звуки ([йа], [йу], [йе]) або один ([а], [у], [е]) та м'якість попереднього приголосного

Звукове значення букв *я*, *ю*, *є*

Позначають два звуки:	Позначають один звук і м'якість попереднього приголосного
<ul style="list-style-type: none"> • на початку слова: <i>яма</i> [й'ама]; • після голосного: <i>моя</i> [мой'а]; • після апострофа: <i>м'яч</i> [м'йач]; • після м'якого знака: <i>мільярд</i> [м'іл'й'ард]; • у деяких словах після [й]: <i>фойє</i> [фой'є] 	<ul style="list-style-type: none"> • безпосередньо після приголосного: <i>няня</i> – [н'ан'а]

Фонетична транскрипція

- **Завжди береться у квадратні дужки:** *ключ* – [к'л'уч].
- Кожен звук передається окремим знаком.
- Позначається наголос, якщо у слові два і більше складів.
- Не використовуються великі букви.
- Не використовуються букви *я, ю, є, ї, щ*.
- Знак / позначає м'якість приголосних, знак ' – пом'якшені відтинки приголосних; знак : – подвоєння приголосних; [e^h], [i^h], [o^h] – нечіткий голосний.
- На позначення короткої паузи в реченні ставиться похила вертикальна риска (/), на позначення кінця речення або тривалої паузи (на місці частин складного речення) ставляться дві похилі вертикальні риски (//)

Написання ненаголошених голосних [e], [и], [o]

Ненаголошені [e], [и], [o], що перевіряються наголосом

У складах з наголошеним голосним пишеться та сама буква, що й під наголосом	<i>степовий</i> , бо <i>степ</i> ; <i>голубка</i> , бо <i>голуб</i>
---	--

Ненаголошені [e], [и], [o], що НЕ перевіряються наголосом

Пишемо <i>e</i> , якщо при змінюванні слова сумнівний звук випадає або чергується з [і]	<i>вітер</i> – <i>вітру</i> , <i>каменя</i> – <i>камінь</i> . АЛЕ: <i>згинати</i> , <i>починати</i> , <i>проривати</i>
---	--

Пишемо <i>e</i> в кореневих буквосполученнях <i>-ере-, -еле-</i>	<i>берег</i> , <i>пелена</i>
--	------------------------------

Пишемо <i>и</i> в кореневих буквосполученнях <i>-ри-, -ли-</i>	<i>тривога</i> , <i>глитати</i>
--	---------------------------------

Пишемо <i>o</i> , якщо при змінюванні в наступному складі немає наголошеного [у] чи [і]	<i>пори́г</i> – <i>порога</i>
---	-------------------------------

Увага! У деяких словах (переважно іношомовних) написання ненаголошеного голосного не перевіряється: *левада*, *бензин*, *кишеня*, *пиріг*

Спрощення груп приголосних

Спрощення відбувається

Спрощення НЕ відбувається

У групах приголосних *-ждн-, -здн-, -стн-, -стл-* випадають літери *д, т*: *тиждень* – *тижневий*, *щастя* – *щасливий*

У словах *зап'ястний*, *кістлявий*, *пестливий*, *хвастливий*, *хвастнути*, *хворостняк*, *шістнадцять*

Примітка. У прикметниках, утворених від іменників іношомовного походження з кінцевим *-ст*, літера *т* у групі приголосних *-стн-* зберігається, хоч відповідний звук і не вимовляється: *компост* – *компостний*, *контраст* – *контрастний*

Написання м'якого знака

ь пишемо

ь НЕ пишемо:

після букв на позначення м'яких приголосних
[л'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [дз']
у таких випадках:

після букв на позначення губних і шиплячих: *дріб*, *доц*

у кінці слова та складу: *вісь*, *дядько*

Написання м'якого знака	
ь пишемо:	ь НЕ пишемо:
у середині складу перед <i>о</i> : <i>трьох, сьомий</i>	після <i>р</i> у кінці складу і слова: <i>Харків, чотирма</i> . Виняток: <i>Герький</i>
у словах на <i>-зький (-ський, -цький), -зькість (-ськість, -цькість), -зько (-сько, -цько), -зькому (-ському, -цькому), -зьки (-ськи, -цьки): близький, близько</i> . Виняток: <i>баскій, боязкій, в'язкій, дерзкій, різкій, жаскій, ковзкій, пласкій, порській</i>	після <i>н</i> перед буквами на позначення шиплячих та перед суфіксами <i>-ств(о), -ськ(ий)</i> : <i>тонший</i> . Виняток: <i>доньчин, неньчин, няньчин, бриньчати</i>
у словах на <i>-енько, -енька, -онько, -онька, -енький, -есенький, -ісінський, -юсінський: солоденько</i>	між буквами на позначення подовжених м'яких приголосних: <i>лю, життя</i>
у буквосполученнях <i>-льк-, -льч-, -ньц-,</i> якщо вони походять від буквосполучень <i>-льк-, -ньк-: скриньці, бо скринька</i>	після букв на позначення приголосних, крім [л], якщо за ними йдуть букви на позначення м'яких або пом'якшених приголосних: <i>користю, АЛЕ: різьбар, тьмянний</i>
після букви на позначення [л'] перед наступним приголосним: <i>читальня, стільчик</i>	після <i>д, т, и</i> перед суфіксом <i>-ченк(о), -чук, -чишин: Радчук, безбатченко</i>
	у сполученнях <i>-лч-, -лц-, -нч-, -нц-, -сц-, -сч-,</i> які утворилися від <i>-лк-, -нк-, -ск-: рибалці, бо рибалка</i>

Написання апострофа перед буквами <i>я, ю, є, ї</i>	
Апостроф пишемо:	Апостроф НЕ пишемо:
після букв <i>б, п, в, м, ф,</i> якщо перед ними в корені слів не стоїть буква на позначення приголосного, крім <i>р</i> : <i>п'ять, рум'яний</i>	після букв <i>б, п, в, м, ф,</i> якщо перед ними в корені є буква на позначення приголосного, крім <i>р</i> : <i>свято, цвях</i> . АЛЕ: <i>торф'яний</i>
після букви <i>р,</i> що позначає твердий звук (у вимові чується <i>й</i>): <i>бур'ян, пір'я</i>	після букви <i>р,</i> що разом із <i>я, ю, є</i> позначає м'який звук [р'] (у вимові не чується <i>й</i>): <i>буряк, кряк</i>
після префіксів , що закінчуються твердим приголосним: <i>без'язикий, від'їзд</i>	
після першої частини складних слів, що закінчується на твердий приголосний: <i>дит'ясла, пан'європейський, пів'яблука</i> . АЛЕ: <i>пів-Європи</i> (власна назва)	
у слові <i>Лук'ян</i> та похідних від нього: <i>Лук'яненко, Лук'янівка, Лук'янець</i> тощо	

Збіг приголосних	
Умови	Приклади
якщо корінь починається тим самим звуком, на який закінчується префікс	<i>відділити</i>
якщо корінь чи основа слова закінчується тим самим звуком, яким починається суфікс	<i>щоденний, розпрісся</i>
якщо перша частина складноскороченого слова закінчується тим самим звуком, яким починається друга	<i>військокомат</i>
у наголошених прикметникових суфіксах <i>-енн(ий)</i> , <i>-анн(ий)</i> , що вказують на вищий ступінь вияву ознаки або можливість чи неможливість дії	<i>здоров'єнний, нездійсненний</i>
у прикметниках на <i>-енн(ий)</i> старослов'янського походження	<i>огненний, священний</i>

Подовження приголосних [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж'], [ч'], [ш'] між голосними	
Умови	Приклади
в іменниках середнього роду на <i>-я</i> (крім тих, що означають назви малих за віком тварин: <i>гусеня, каченя</i>)	<i>знання, зілля</i>
у деяких іменниках чоловічого і жіночого роду на <i>-я</i>	<i>суддя, Ілля, стаття.</i> Виняток: <i>статей</i>
перед <i>я, ю</i> в деяких прислівниках	<i>зрання, спросоння, навмання, попідвіконню, попідтинню</i>
в іменниках жіночого роду III відміни орудного відмінка однини перед кінцевим <i>-ю</i>	<i>річчю, сіллю</i>
у формах дієслова <i>лити</i>	<i>ляю, зілляти</i>
НЕ подовжуються приголосні в словах <i>кутя, попадя, свиня, третя, третє</i>	

БУДОВА СЛОВА. СЛОВТВІР. ОРФОГРАФІЯ

Зміни приголосних перед суфіксами <i>-ськ(ий)</i> , <i>-ств(о)</i>	
г, ж, з + <i>-ськ-, -ств-</i> → <i>-зьк-, -зтв-</i>	<i>Рига – ризький, Париж – паризький, боягуз – боягузтво</i>
к, ч, ц + <i>-ськ-, -ств-</i> → <i>-цьк-, -цтв-</i>	<i>козак – козацький, козацтво, ткач – ткацький</i>
х, ш, с + <i>-ськ-, -ств-</i> → <i>-ськ-, -ств-</i>	<i>птах – птаство, товариш – товариський, товариство</i>
Виняток: <i>казахський, баскський, мексський, тюркський, цюрихський</i>	

Правопис літер <i>и, е</i> в суфіксах іменників	
Пишемо <i>и</i> в суфіксах:	Пишемо <i>е</i> в суфіксах:
<p>-ичок, -ичк у словах, що походять від слів із суфіксами <i>-ик, -иц</i>: <i>вогничок, кошичок</i></p>	<p>-ечок (-єчок), -ечк (-єчк) у словах із зменшено-пестливим значенням: <i>вершечок, віконечко, краєчок</i></p>
<p>-ив(о) для вираження збірних понять, які означають матеріал або продукт праці: <i>печиво, морозиво</i></p>	<p>-ев(о) у слові <i>марєво</i></p>
<p>-ик, -ник, -чик, -щик у словах <i>братик, вузлик, працівник, хлопчик</i></p>	<p>-ен в іменниках середнього роду, що означають живі істоти: <i>вовчєня, гусєня</i></p>
<p>-иськ(о), -ищ(є) в іменниках із переважно емоційно-негативним відтінком у значенні: <i>хлопчисько, бабище</i></p>	
<p>-ир, -ист, -изм у словах іншомовного походження після <i>д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р</i>: <i>бригадир, командир, бандурист</i></p>	
<p>-ин у присвійних прикметниках, утворених від іменників І відміни, після приголосних (крім <i>й</i>): <i>Галин, тітчин</i></p>	

Суфікси <i>-ев (-єв), -ов</i> у прикметниках		
Пишемо <i>-ев</i> :	Пишемо <i>-єв</i> :	Пишемо <i>-ов</i> :
у прикметниках, які мають перед цим суфіксом м'який або шиплячий приголосний і в яких наголос падає переважно на основу слова: <i>грушевий, овочевий</i>	у прикметниках, у яких перед суфіксом виступають букви на позначення м'яких [н'], [т'], [й]: <i>суттєвий, життєвий</i>	а) у прикметниках, які мають перед цим суфіксом твердий приголосний: <i>вітровий, казковий</i> ; б) у прикметниках, які мають перед цим суфіксом шиплячий або м'який приголосний, причому наголос падає на закінчення: <i>дощовий, речовий</i>

Уживання префіксів <i>з(-), роз-, без-</i>	
Умови	Приклади
Перед буквами <i>к, л, т, ф, х</i> префікс <i>з-</i> відповідно до вимови позначається буквою <i>с</i> . Перед усіма іншими приголосними вживається префікс <i>з-</i>	<i>сказати, сфотографувати, зсадити, зшити</i>
Префікси <i>роз-, без-</i> завжди пишемо з буквою <i>з</i>	<i>розказати, безпечний</i>
Увага! В українській мові префіксів <i>рос-</i> і <i>бес-</i> немає	

Уживання префіксів <i>пре-, при-, прі-</i>		
Пишемо <i>пре-</i> :	Пишемо <i>при-</i> :	Пишемо <i>прі-</i> :
у прикметниках і прислівниках для вираження найвищого ступеня ознаки: <i>премудрий, преподано</i>	переважно в дієсловах, що означають наближення, приєднання до чогось, неповноту дії чи ознаки: <i>приїхати, присісти</i> . А також у похідних від них: <i>прибуття, приклеєний</i>	у словах <i>прізвище, прізвисько, прірва</i>
у словах <i>презирство, презирливий, преподобний, престол, преосвященний</i>	у прикметниках та іменниках, що означають знаходження біля чогось: <i>прикордонний, пригірок</i>	

Правопис складних слів	
Пишемо разом:	Пишемо через дефіс:
слова, утворені від підрядних словосполучень (у яких від одного до іншого слова можна поставити питання): <i>новобудова, східнослов'янський</i>	слова, утворені від сурядних словосполучень (у яких усі слова рівноправні): <i>українсько-англійський</i>
слова з першими частинами <i>авіа-, авто-, агро-, водо-, кіно-, макро-, мікро-, супер-, теле-, фото-</i> і под.: <i>кіномистецтво</i>	слова з першою частиною <i>віце-, екс-, лейб-, максі-, міні-, обер-, воєнно-, військово-</i> : <i>міні-футбол</i> . Вияток: <i>військовополонений</i>
прикметники <i>глухонімий, хитромудрий, зловорожий</i>	прикметники, які означають відтінки кольору: <i>темно-зелений</i> . Вияток: <i>жовтогарячий, червоногарячий</i>
	слова, утворені поєднанням тих самих слів, синонімічних слів, антонімічних слів, близьких за значенням слів, слів з тим самим коренем: <i>білий-білий, тишком-нишком, більш-менш, батько-мати, великий-превеликий</i> . АЛЕ: <i>кінець кінцем, чин чином, сама самотою</i>
	слова, у яких перше слово підкреслює певну прикмету чи особливість предмета, явища, названого другим словом: <i>свят-вечір, стоп-кран, яхт-клуб</i>

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Антоніми – протилежні за значенням слова	<i>веселий – сумний</i>
Синоніми – близькі за значенням слова	<i>сміливий – мужній – хоробрий</i>
Омоніми – слова, однакові у вимові, але різні за значенням	<i>коса (зачіска) – коса (мілина в морі)</i>

Лексика за ступенем уживаності		
Активна	Пасивна	
	Застарілі слова	
	Архаїзми	Історизми
		Неологізми

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

ЧАСТИНИ МОВИ					
Назва частини мови	Лексичне значення	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль	Питання	
Самостійні	Іменник	означає предмет	має рід, змінюється за числами, відмінками	будь-який член речення	хто? що?
	Прикметник	означає ознаку предмета	змінюється за родами, числами, відмінками	означення, присудок	який? чий?
	Числівник	означає кількість і порядок предметів при лічбі	змінюється за відмінками, деякі за числами та родами	будь-який член речення	скільки? котрий?
	Займенник	вказує на предмет, ознаку, кількість, але не називає їх	змінюється за відмінками, деякі за особами, числами, родами	підмет, додаток, означення	хто? що? який? чий? скільки?
	Дієслово	означає дію предмета	змінюється за часами, числами, особами або родами	будь-який член речення	що робить? що зробить?
	Прислівник	означає ознаку дії, ознаку предмета, ознаку ознаки	не змінюється	обставина, означення, присудок	як? де? коли? та ін.
Службові	Прийменник				
	Сполучник	не мають	не змінюються	не є членами речення	не відповідають
	Частка				
Вигук	виражає почуття, емоції, волевиявлення, але не називає їх	не змінюється	може бути членом речення, якщо вживається у значенні самостійного слова	не відповідає	

Закінчення іменників II відміни в родовому відмінку однини

-а(-я)	-у(-ю)
Іменники чоловічого роду, які означають: а) назви істот: <i>лікаря, товариша</i> ; б) назви чітко окреслених конкретних предметів: <i>ножа, воза, молотка</i> ; в) назви мір довжини, ваги, часу, грошей, місяців, днів тижня: <i>кілограма, вівторка</i> ;	Іменники чоловічого роду, які означають: а) назви речовин, матеріалів: <i>меду, піску</i> ; б) назви нечітко окреслених предметів і понять: <i>космосу, вальсу, світу</i> ; в) назви відчуттів: <i>болю, страху</i> ;

Закінчення іменників II відміни в родовому відмінку однини	
-а(-я)	-у(-ю)
г) назви населених пунктів: <i>Кисва</i> (АЛЕ: <i>Кривого Рогу</i> – складна назва); г) географічні назви з наголосом на закінченні: <i>Дніпра, Дністра</i> ; д) наукові терміни: <i>атома, радіуса</i> (АЛЕ: <i>роду, сюжету, роману</i>)	г) назви явищ природи: <i>вітру, морозу</i> ; г) назви установ і організацій: <i>інституту, заводу</i> ; д) географічні назви, у яких наголос не падає на закінчення: <i>Кавказу, Бугу, Криму</i>
Увага! Деякі іменники чоловічого роду в родовому відмінку однини можуть мати паралельні закінчення. Це залежить від наголосу або від значення іменника. Наприклад: <i>дворá</i> – <i>двору</i> , <i>листопада</i> (назва місяця) і <i>листопаду</i> (падолист)	

Творення імен по батькові	
Чоловічі імена по батькові	Жіночі імена по батькові
За допомогою суфікса -ович : <i>Олегович, Анатолійович</i> . Запам'ятайте: <i>Іллч, Якович, Лукич, Кузьмич</i> (і <i>Кузьмович</i>), <i>Савич</i> (і <i>Савович</i>), <i>Хомич</i> (і <i>Хомович</i>)	За допомогою суфікса -івна (-ївна) : <i>Олегівна, Анатоліївна</i>

Творення ступенів порівняння прикметників			
Вищий ступінь		Найвищий ступінь	
Проста форма	Складена форма	Проста форма	Складена форма
За допомогою суфіксів -іш-, -ш- : <i>добріший</i>	За допомогою слів більш, менш , які додаються до звичайної форми прикметника: <i>більш добрий</i>	За допомогою префікса най- , який додається до простої форми прикметника вищого ступеня: <i>найдобріший</i>	За допомогою слів найбільш, найменш , які додаються до звичайної форми прикметника: <i>найбільш добрий</i>

Відмінювання числівників				
Відмінок	Відмінкові форми			
Н.	один	два	п'ять	сорок
Р.	одного	двох	п'яти, п'ятох	сорока
Д.	одному	двом	п'яти, п'ятьом	сорока
З.	як Н. або Р.	як Н. або Р.	п'ять, п'ятьох	сорок
Ор.	одним	двома	п'ятьма, п'ятьома	сорока
М.	(на) одному, (на) однім	(на) двох	(на) п'яти, (на) п'ятьох	(на) сорока

Відмінювання числівників		
Відмінок	Відмінкові форми	
Н.	шістдесят	шістсот
Р.	шістдесяти, шістдесятох	шістсот, шістсохот
Д.	шістдесяти, шістдесятьом	шістстам, шістьомстам
З.	шістдесят, шістдесятох	шістсот
Ор.	шістдесятьма, шістдесятьома	шістьмастами, шістьомастами
М.	(на) шістдесяти, шістдесятох	(на) шістстах, шістьохстах

Займенники		
Розряд	Лексичне значення	Приклади
Особові	вказують на істоти, предмети, явища і поняття	<i>я, ти, він, вона, ми, ви</i>
Зворотний	вказує на відношення до діючої особи	<i>себе</i>
Питальні	містять запитання про особу, предмет, ознаку, кількість	<i>хто? який? чий? скільки?</i>
Відносні	вживаються для зв'язку частин складного речення	<i>хто, що, який, чий, котрий, скільки</i>
Неозначені	вказують на невідомі, неозначені особи, предмети, ознаки, кількість	<i>щось, будь-який, абищо, деякий, хтосьна-який</i>
Заперечні	вказують на відсутність особи, предмета, ознак, кількості	<i>ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки</i>
Присвійні	вказують на приналежність якогось предмета певній особі	<i>мій, твій, свій, наш, його</i>
Вказівні	вказують на виділення якогось одного предмета з ряду інших	<i>цей, той, такий, стільки</i>
Означальні	вказують на узагальнену ознаку предмета	<i>весь, всякий, кожний, самий, жодний, інший</i>

Дієслівні форми		
Дієвідміювані (змінюються за особами, родами, числами)	Відміювані (змінюються за відмінками, родами і числами)	Невідміювані (не змінюються ні за особами, ні за відмінками, родами, числами)
<ul style="list-style-type: none"> особові форми дієслова 	<ul style="list-style-type: none"> дієприкметник 	<ul style="list-style-type: none"> безособові дієслова інфінітив дієприслівник дієслівні форми на <i>-но, -то</i>

Написання складних прислівників		
Пишемо разом, якщо утворені сполученням:	Пишемо окремо прислівники та прислівникові сполуки, що складаються:	Пишемо через дефіс, якщо утворені за допомогою:
прийменника з прислівником, іменником, коротким прикметником, числівником або займенником: <i>повсюди, внизу, удвоє, внічю</i> . АЛЕ: <i>по двоє, по троє, до чого, за віщо</i>	з прийменника та іменника, у яких іменник зберігає своє конкретне лексичне значення: <i>без жалю, уві сні</i>	прийменника <i>по</i> та закінчення <i>-ому, (-к)и</i> : <i>по-українському, по-сусідськи</i>

Написання складних прислівників		
Пишемо разом, якщо утворені сполученням:	Пишемо окремо прислівники та прислівникові сполуки, що складаються:	Пишемо через дефіс, якщо утворені за допомогою:
кількох прийменників із будь-якою частиною мови: <i>знадвору, позавчора</i>	з двох іменників та одного або двох прийменників: <i>день у день, рік у рік, раз у раз, з дня на день</i>	прийменника <i>по</i> від порядкових числівників: <i>по-перше</i>
кількох основ (із прийменником чи без нього): <i>мимохідь, стрімголов</i>	з прийменника з повним прикметником чоловічого роду: <i>в цілому, в основному</i>	частки <i>будь-, небудь, казна-, -то, хтозна-</i> : <i>казна-де, так-то, хтозна-як</i>
		двох прислівників або повторенням слова чи основи без службових слів або зі службовими словами між ними: <i>вряди-годи, с'як-так, віч-на-віч</i>

Написання складних прийменників	
Пишемо разом, якщо утворені сполученням:	Пишемо через дефіс:
одного або двох прийменників із будь-якою частиною мови: <i>навколо</i>	якщо слово починається з прийменника <i>з-, із-</i> : <i>з-понад, із-за</i>
двох чи більше простих прийменників: <i>понад, поміж</i>	

Написання сполучників	
Пишемо разом:	Пишемо окремо:
якщо це складний сполучник: <i>щоб, проте, якби, притому, ніби, мовби, неначе, начебто, немовбито</i>	якщо це складений сполучник: <i>як тільки, у зв'язку з тим що, через те що, з тим щоб</i>
Увага! Частина сполучників може мати при собі частки <i>б, би, ж, же</i> , які пишуться окремо (<i>хоч би, або ж, бо ж, але ж, адже ж, коли б</i>), а також частки <i>то, но, бо</i> , з якими сполучники пишуться через дефіс (<i>тим-то, тільки-но, тому-то, якби-то, отож-бо</i>)	

Написання часток із повнозначними словами		
Пишемо разом:	Пишемо через дефіс:	Пишемо окремо:
частки <i>аби-, де-, -сь, -ся, що-, чи-, як-, ані-</i> : <i>абихто, чимало, щодня</i>	частки <i>казна-, хтозна-, бозна-, будь-, небудь</i> : <i>будь-хто</i>	інші частки, зокрема <i>б (би), ж (же), то</i> (вказівна): <i>хоч би, хіба ж</i>
	частки <i>-бо, -но, -от, -таки, -то</i> (підсилювальна), якщо вони стоять безпосередньо після слова, з яким пов'язані за змістом: <i>все-таки</i>	
Якщо між часткою і словом, якого вона стосується, стоїть інша частка чи прийменник, то всі три слова пишемо окремо: <i>аби в кого, все ж таки</i>		

Написання <i>не</i> з різними частинами мови	
Пишемо разом:	Пишемо окремо:
зі словами, які без <i>не</i> не вживаються: <i>негода, ненароком, нехтувати</i>	з числівниками, займенниками: <i>не троє, не наш.</i> АЛЕ: <i>неабиякий, неабихто</i>
з іменниками, прикметниками, займенниками, прислівниками, які з <i>не</i> означають одне поняття (можна замінити синонімом без <i>не</i>): <i>неспокій (тривога)</i>	зі словами різних частин мови, коли в реченні є протиставлення: <i>не високо, а низько</i>
з дієсловами, яким <i>не</i> надає нового значення: <i>неславити (ганьбити).</i> АЛЕ: <i>не славити</i> (у значенні <i>не прославляти</i>)	з дієсловами, дієприслівниками (крім тих, які без <i>не</i> не вживаються): <i>не знає, не маючи</i>
з дієприкметниками, крім випадків, коли пишемо окремо: <i>незавершена робота</i>	з дієприкметниками, при яких є залежні слова або які виступають у ролі присудка: <i>не закінчена мною робота; твір не написаний</i>
у складі префікса <i>недо-</i> , який означає дію, стан або якість у неповній мірі: <i>недобачати, недописаний.</i> АЛЕ: <i>не дослухати</i> (<i>не</i> виражає заперечення дії)	з прикметниками в ролі присудка, якщо часткою <i>не</i> заперечується ознака: <i>вітер не сильний</i>
у заперечному слові <i>немає</i> (можна замінити формою <i>нема</i>): <i>у нього немає олівця.</i> АЛЕ: <i>він не має олівця</i>	з підсилювальними прислівниками та зі словами, що пишуться через дефіс: <i>не зовсім, не по-нашому, не сьогодні-завтра</i>
Якщо в реченні немає протиставлення і слово може вживатися без <i>не</i> , то <i>не</i> з іменниками, прикметниками й прислівниками треба писати залежно від змісту – окремо (якщо щось заперечуємо) чи разом (якщо стверджуємо)	

Написання <i>ні</i> з різними частинами мови	
Пишемо разом:	Пишемо окремо:
зі словами, які без <i>ні</i> не вживаються: <i>ніяково, нікчемний</i>	у заперечних реченнях для посилення заперечення: <i>не сказав ні слова</i>
у заперечних займенниках та в прислівниках: <i>ніякий, ніколи</i>	у складі заперечних займенників, якщо відділяється від займенника прийменником: <i>ні з кого, ні до якого</i>

ОРФОЕПІЧНИЙ СЛОВНИЧОК

А

активність [акт'ивн'іс'т']
ательє [атє^нл'йє]

Б

багáтство [багáцтво]
бажáння [бажáн':а]
бáтьківщина [бат'к'івщ'ина]
бáчитися [бáчи^т'ти^с'а],
-чишся [чи^с'с':а], -читься [чи^с'ц':а],
-чатся [чац':а]
безжýрний [бе^н'ж:ýрний]
безме́жжя [бе^н'земе́ж':а]
бе́рег [бе́ре^н'г]
берізка [би^р'ізка], -зці [з'ц'і]
блiзько [близ'ко]
боротьба́ [бород'ба́]

В

везті́ [ве^н'зті́]
велетéнський [ве^н'ле^н'тєн'с'кий]
верну́тися [ве^н'рнýти^с'а],
вє́рнешся [не^с'с':а],
вє́рнеться [не^с'ц':а]
весі́лля [ве^с'ілл':а]
вибачáтися [ви^с'бачáти^с'а],
-чся [ц'с'а]
вітáтися [ві^т'áти^с'а],
-áешся [áйе^н'с':а], -áється [áйе^н'ц':а]
вмивáтися [вми^с'вáти^с'а],
-áешся [áйе^н'с':а], -áються [áйуц':а]
во́гкий [вóхкий]
вокзáл [вогзáл]
вúдка [вúдка]
вуздéчка, -éчці [éц':і]
вúзько [вúз'ко]

Г

гáдка [гáдка]
грядка [гр'áдка]

Д

дáлеч [дáле^н'ч], -ччю [ч':у]
дивíтися [ди^в'івити^с'а],
дiвши́ся [ви^с'с':а], дивíться [ви^с'ц':а]
дiгтя́р [д'іх'т'ар]
дiжка [д'іжка], -жці [з'ц'і]
дóвідка [дóв'ідка]

дóсвід [дóс'в'ід]
дочкá, дочці́ [доц':і]
дóччин [дóч':ин]
дóшка, дóшці́ [дóс'ц'і]
дúжка, -жці́ [з'ц'і]

З

збiгáтися [зб'ігáти^с'а]
-áешся [áйе^н'с':а], -áються [áйуц':а]
зернó [зе^н'рнó]
зжáти [ж'áти]
злiсть [з'л'іс'т']
змiнóватися [зм'ін'увати^с'а],
змiнóється [зм'ін'úйе^н'ц':а]
зозúля [зо^з'úл'а]
зса́дити [с:адіти]
зе́сунути [с:úнути]
зшивáти [ш:и^с'вáти]

К

кáзка [кáзка], -зці́ [з'ц'і]
кiгóть [к'ігот'], -гтя́ [хт'а]
клáдка [клáдка]
кнiжка́ [кнiжка́], -жці́ [з'ц'і]
кожúх [ко^ж'úх]
корiтце́ [корiц'е]
котíтися [котíти^с'а],
кóтиться [кóти^с'ц':а]
крутíтися [крутíти^с'а],
-úтишся [úти^с'с':а], -úти́ться [úти^с'ц':а]
кúзня́ [кúз'н'а]

Л

лебедíний [ле^н'бе^н'дiний]
лє́гко [лє́кко]
лiчбá [л'іджбá]
лóжка [лóжка], -жці́ [з'ц'і]
льодя́ний [л'од'аний]

М

мере́жка [ме^н'ре́жка], -жці́ [з'ц'і]
мерехтíння [ме^н'ре^н'хт'ін':а]
молотьбá [молод'бá]
моту́зка [мо^у'тúзка], -зці́ [з'ц'і]

Н

напíтися [напíти^с'а],
-п'є́шся [пiйє^с'с':а], -п'є́ться [пiйє^с'ц':а]
ни́зький [ни^с'з'кiй]

ніготь [н'ігот'], -гті [хт'і]
ніч [н'іч], ніччю [н'іч':у]

О

оббіти [об:іти]
освітній [ос'в'ітн'ій]
осінній [ос'ін':ій]

П

петрушка, петрушці [пе^нтрúс'ц'і]
пісня [п'іс'н'а]
посмішка, посмішці [пóс'м'іс'ц'і]
премудрий [пре^нмúдрий]
привізиши [при^нв'іжши]
привізиши [при^нв'іш:и]
прóсьба [прóз'ба]
прúдко [прúдко]

Р

рентгén [ре^нндгén]
рідкість [р'ідк'іс'т']
рідний [р'ід'н'і]
рюкзák [р'угзák]
рясніти [р'ас'н'іти]

С

світло [с'в'ітло]
серéжка [се^нрéжка], -éжці [éз'ц'і]
сміятися [с'м'ійати^с'а],
-ієшся [ійєс':а], -іється [ійєц':а]
солóдкий [солóдкий]

сорóчка, -óчці [óц':і]
сподівáтися [спод'івáти^с'а],
-áешся [áйе^н'с':а], -áється [áйе^н'ц':а]
стіл [с'т'іл]
стру́жка [стру́жка], -жці [з'ц'і]
студéнтський [студén'с'кий]
суцві́ття [суц'в'іт':а]

Т

тітчин [т'іч:и^н']*
тóчність [тóчн'іс'т']
тури́стський [туріс'кий]

У

учі́тися [учіти^с'а], у́чишся [у́чи^с'а],
у́читься [у́чи^с'а]

Х

хáтний [хáт'н'ій]
хвилю́ватися [хви^нл'увáти^с'а],
-лю́ючися [л'у́йе^н'с':а]
ховáтися [ховáти^с'а],
-áешся [áйе^н'с':а], -áється [áйе^н'ц':а]

Ш

швидкі́й [шви^ндкій]
шелесті́ти [ше^нле^нс'т'іти]
ші́стдесят [ш'ізде^н'с'át]
ші́стна́дцять [ш'існáдз'ц'ат']*
ші́стє́т [ш'іс:ót]

* Коли [т] і [д] стоять перед [з], [ц], [с], то [т] переходить у [ц], а [д] – у [дз].
Коли [т] і [д] стоять перед шиплячими, то [т] переходить у [ч], а [д] – у [дж].
Наприклад: *вітчівзна* [в'іч:івзна].

СЛОВНИЧОК НАГОЛОСІВ

А

абіколи
агронómія
апартáменти

Б

ба́йдуже
безвiдсóтковий
бензопровiд
бiржовий
близький
борóдавка
босóніж
бо́язнь
бресті́, бредемó,
брeдетé
було́
бюлетéнь

В

варiвoдa
везті́
вéксель
Велíкдень
вeсті́
вигнáння
вiдoбуток
визвóльний
визнáння
вимóва
вимóга
вiпaдок
вiпpавдaння
вирáзний
вiсiті́
вистaвкóвий
вiдiгнyтий
вiдoбpазити
вiдстoя́ти
вoднóрaз
вoднóчac
всeрeдинi
всiдiті́

Г

гeтьмaн
гeтьмáнствo
глядáч

горобiна
горошiна
гуртóжиток

Д

далeбi
двopoвий
дiхaння
дóнькa
допiзнa
дoчкá
дóщeчкa
дрiмóтa

Ж

живóпис
житлoвий

З

завдáння
зaвepшiти, зaвepшý
завiднa
зáoчi
зaпитáння
заслáння
звiсокa
злóдiй
зóвсiм
зрáння

К

кaзáти, кaжý
кaлiнoвий
квaртáл
кiдaти
кiлoмeтp
клiткoвiнa
кóвзaння
кóвзaти
кóлeсo
кóлiя
кopи́сний
кoтpий
кpиккий
кpoпивá

Л

лeгкий
листoпáд

лiтoпис
льoдoвий

М

мaрмyрoвий
мeдикaмeнти
мeдoвий
мeжoвий
мeтaлyргiя
мигáти
милoстiвий
мiлiмeтp
мiлкий

Н

нaвзнaки
нaвiки
нa вiкi
нaвпiл
нaвчáння
нaживo
нaзóвсiм
нáрiзнo
нáчинкa
нeзрúчний
нeнáвисть
нecтí, нeслá
никoтpий
новий

О

обрúч
óбстpил
oдинáдцять
oднoрaзoвий
oкpим
óлeнь
oптóвий
oтáмaн

П

пeрeдpук
пeрeпис
пeрeпoвiстi
пiтí, пiдe, пiдeмo,
пiдyть
плигáти
пoвeстí

пóдруга
позáочі
полéжати
помилкóвий
посерéдині
посідіти
послáння
приеднáння
прийти, прийду́
при́чип
прія́тель

Р

ра́зом
ре́шето
речовина́
ринкóвий
різкий
розв'язáння
рукóпис
руслó
русловий

С

сантимéтр
сéрдити
серéдина
сидіти, сидимó, сидите́
симéтрія
скрипкóвий
слі́на
сóлений
сóлодоці
солóмина
стóляр

Т

твердий
текстóвий
терези́
терпкий
тісний
тóвпитися
товстий
той, тогó, до то́го
тонкий
торф'яний

У

український
упродóвж
урочістий
у́смішка

Ф

фарту́х
фаховий
фенóмен
фірмовий

Х

хваткий
хвильовий
хрестóвий
хрестові́на
хто-не́будь
хутровий

Ц

цегляний

цей, цьогó, до цьогó
цемент
це́нтнер
цеховий
циба́ти
ціка́венький

Ч

час, ча́су
черговий
чарка́ти
черпа́ти
черствий
че́рствіти
чита́ння
чотирна́дцять

Ш

швидкий
шкіряний
шлункóвий
шлях, шля́ху

Щ

щабéль
щипці́

Я

яблунéвий
яли́новий
ярмаркóвий
яскра́вити
яскра́вшати

СЛОВНИЧОК ПАРОНІМІВ

Абонемент // абонент

Абонемент – право на регулярне користування чимось упродовж певного терміну і документ, що надає на це право; відділ бібліотеки: *театральний абонемент; абонемент художньої літератури.*

Абонент – користувач абонементу: *у бібліотеки 20 тис. абонентів.*

Ароматичний // ароматний

Ароматичний – який використовують для добування пахоців, який є джерелом поширення приємного запаху: *ароматичні олії.*

Ароматний – запашний, духмяний, із якого виходить приємний запах: *ароматний чай.*

Афект // ефект

Афект – нетривалий стан сильного нервового збудження: *у стані афекту.*

Ефект – враження, яке хтось або щось справляє на когось; результат якогось дії; засіб для створення певного враження: *справити ефект, економічний ефект.*

Буланій // булатний

Буланій – про масть коня – світло-рудий з чорним хвостом і гривною: *буланій кінь.*

Булатний – виготовлений з особливо міцного виду сталі: *булатний клинок.*

Веліти // воліти

Веліти – віддавати наказ (книжне, застаріле слово): *веліти покликати когось.*

Воліти – бажати, прагнути чогось; уважати за краще: *воліє прийти.*

Виборний // виборчий

Виборний – який обирається голосуванням: *виборна посада.*

Виборчий – який стосується виборів, їхньої організації та проведення: *виборча комісія.*

Відчуття // почуття

Відчуття – здатність відчувати органами чуття явища реальної дійсності; переживання, відчуття чогось через інтуїцію: *відчуття болю.*

Почуття – емоції, спричинені певними переживаннями; уміння тонко щось відчувати: *почуття гумору.*

Гамувати // тамувати

Гамувати – угамовувати, приборкувати; не давати виявлятися чомусь: *гамувати дітей.*

Тамувати – заспокоювати, стишувати, зменшувати дію чогось; задовольняти потребу чогось (звичайно про спрагу, голод): *тамувати біль, спрагу.*

Гастарбайтер // остарбайтер

Гастарбайтер – заробітчанин, людина, яка працює за наймом в іншій країні.

Остарбайтер – людина, яку під час Другої світової війни насильно вивезли для примусових робіт у Німеччину.

Гірський // гірничий

Гірський – прикметник до «гора», стосується гір; який перебуває, живе в горах; який використовують у горах: *гірські лижі*.

Гірничий – який стосується гірників, добування корисних копалин: *гірничі промисловість*.

Громадський // громадянський

Громадський – який стосується громади, пов'язаний із нею; колективний, який належить усій громаді: *громадська діяльність*.

Громадянський – який стосується громадянина, властивий йому; цивільний, невійськовий: *громадянська позиція*.

Декваліфікація // дискваліфікація

Декваліфікація – втрачання кваліфікації, професійних знань і умінь.

Дискваліфікація – оголошення кого-небудь нездатним або негідним до якоїсь роботи; позбавлення спортсменів права брати участь у змаганнях: *дискваліфікація за вживання допінгу*.

Дослідний // дослідницький

Дослідний – який стосується досліду, пов'язаний з ним: *дослідні машини*.

Дослідницький – який стосується дослідника, належить йому: *дослідницький метод*.

Дружний // дружній

Дружний – який відбувається одночасно, злагоджено, спільно; пов'язаний дружбою і згодою: *дружний колектив*.

Дружній – який ґрунтується на дружбі, прихильності, взаємно доброзичливий: *дружній погляд*.

Економічний // економний

Економічний – який стосується економіки: *економічний спад*.

Економний – ощадливий, який бережливо витрачає гроші, сили; оснований на економії: *економна людина*.

Земний // земельний

Земний – який стосується Землі як планети: *земне тяжіння*.

Земельний – який стосується користування землею, землеволодіння або землеподілу: *земельна ділянка*.

Інцидент // прецедент

Інцидент – прикрий випадок, сутичка: *інцидент під час вистави*.

Прецедент – випадок, що став приводом, прикладом, мотивом тощо для всіх наступних: *скандал, що не має прецедентів*.

Кольоровий // колірний

Кольоровий – який має якийсь колір (не білий); яскравий: *кольорові олівці*.

Колірний – який стосується кольору; прикметник до слова «колір»: *колірна гама*.

Крикливий // кричущий

Крикливий – який часто плаче, кричить (про дитину); пронизливий, різкий, схожий на крик: *крикливе немовля*.

Кричущий – абсолютно неприпустимий, який викликає справедливий протест і обурення: *кричущий випадок*.

Металевий // металічний

Металевий – виготовлений, зроблений із металу: *металева огорожа*.

Металічний – дзвінкий, сріблястий, який звучить високо і сильно (про звук, голос, сміх): *казати металічним голосом*.

Мимохідь // мимохить

Мимохідь – не зосереджуючись на чомусь, між іншим, побіжно; минаючи кого- або що-небудь: *переглянути мимохідь*.

Мимохить – без певного наміру; всупереч бажанню, власній волі: *заплакати мимохить*.

Напруга // напруження

Напруга – фізичний термін: *напруга в електромережі*.

Напруження – стан зосередження сил під час здійснення чого-небудь, напруженість: *нервові напруження*.

Нараз // наразі

Нараз – раптом, ураз, несподівано, зненацька: *нараз пішов сніг*.

Наразі – зараз, у цей момент, у момент мовлення: *наразі всі розійшлися*.

Одвічний // довічний

Одвічний – який існує спрадавна, споковіку; вічний, невмирущий: *одвічні істини*.

Довічний – який триває до кінця життя, не обмежений терміном; безстроковий: *довічна каторга*.

Ожеледиця // ожеледь

Ожеледиця – тонкий шар льоду на поверхні землі: *на дорогах ожеледиця*.

Ожеледь – кристали льоду-снігу, якими обростають стовбури та гілки дерев, дрови тощо: *вкриватися ожеледдю*.

Паливо // пальне

Паливо – горюча речовина (дрова, газ, вугілля тощо), яка використовується з метою добування тепла: *закидати паливо*.

Пальне – паливо для двигунів: *заправити бак паливом*.

Парламентер // парламентарій

Парламентер – особа, яка веде перемовини з ворогом на війні: *послати парламентаря на перемовини*.

Парламентарій – член парламенту: *зустріч парламентаріїв*.

Показчик // показник

Показчик – напис або який-небудь знак, що вказує на напрям руху, розташування чого-небудь; довідковий перелік: *алфавітний показчик*.

Показник – дані, які свідчать про кількість чого-небудь; характеристика властивостей вибору: *показники виробництва*.

Природний // природничий

Природний – створений природою, а не людиною; зумовлений законами природи; звичайний, вільний: *природні зони, природна поведінка*.

Природничий – природознавчий; пов'язаний із вивченням природи: *природничі науки*.

Ревнивий // ревний

Ревнивий – який вдається до ревнощів: *ревнивий чоловік*.

Ревний – старанний, сумлінний, добросовісний у роботі; палкий: *ревний сподвижник*.

Сердечний // сердешний // серцевий

Сердечний – сповнений доброзичливості, чуйності; добрий, щирий, вірний: *сердечна людина*.

Сердешний – який викликає співчуття; бідолашний, нещасний: *сердешна жінка*.

Серцевий – який стосується серця, його діяльності; пов'язаний з хворобами серця, їх лікуванням: *серцевий ритм*.

Споживчий // споживацький

Споживчий – призначений для задоволення потреб споживання: *споживчий кошук*.

Споживацький – такий, що прагне задоволення власних потреб, ігноруючи громадські інтереси: *споживацькі нахили*.

Туристичний // туристський

Туристичний – який стосується туризму – спеціально організованого відпочинку: *туристична агенція*.

Туристський – який стосується туристів: *туристське спорядження*.

Ущент // ущертъ

Ущент – зовсім, цілком, не лишивши нічого, дотла, остаточно: *спаливши ущент*.

Ущертъ – по вінця, до країв (посудини): *наповнений ущертъ*.

Фієста // сієста

Фієста – у країнах Латинської Америки та Іспанії – пишний карнавал.

Сієста – у країнах Латинської Америки, Іспанії та деяких інших державах – пообідній відпочинок у найспекотнішу частину дня.

Численний // чисельний

Численний – який є у великій кількості: *численні витрати*.

Чисельний – який стосується числа; виражається числом, числовий; кількісний: *чисельне рішення, чисельне збільшення*.

Шкіряний // шкірний

Шкіряний – виготовлений зі шкіри, пов'язаний з її виготовленням; обтягнутий, оздоблений шкірою: *шкіряний портфель*.

Шкірний – який стосується шкіри – зовнішнього покриву тіла людини і тварини: *шкірні хвороби*.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Список умовних скорочень

ч. – чоловічий рід

с. – середній рід

ж. – жіночий рід

перен. – переносне значення

невідм. – невідмінюване слово

розм. – розмовне слово

заст. – застаріле слово

АСПЕ́КТ, -у, ч. 1. Кут зору, під яким розглядаються предмети, явища, поняття.

2. Ознака пошуку даних; за кількістю ознак, указаних в умові пошуку.

АТО́Л, -у, ч. Кораловий острів кільцеподібної форми.

БЛАВА́Т, -у, ч. 1. Волошка. 2. *заст.* Шовкова тканина блакитного кольору; взагалі шовк; одяг із такої тканини.

БЛОГ, -а, ч. Веб-сайт, основний зміст якого – записи, статті або інші форми даних, що регулярно додаються (характеризується короткими записами тимчасового значення); мережевий журнал подій.

БО́ТНЕТ, а, ч. Мережа заражених вірусом комп'ютерів, яка автоматично розсилає шкідливі програми.

БУНЧУ́К, -а, ч. 1. *іст.* Булава з металевою кулькою на кінці та прикрасою-китицею з кінського волосу; в давні часи широко застосовувалася в Туреччині, Польщі, Росії (як ознака влади козацьких отаманів) та Україні (як ознака влади гетьманів). 2. У деяких військових оркестрах – шумовий музичний інструмент (з дзвіночками), прикрашений волоссям із кінських хвостів.

БЮДЖЕ́Т, -у, ч. Планові обчислення майбутніх очікуваних грошових доходів і видатків держави, підприємства, сім'ї на певний період.

ВАКА́НСІЯ, -ї, ж. 1. Вільна посада в штаті установи. 2. *фізика.* Дефект кристала, який полягає у відсутності атома чи іона у вузлі кристалічної решітки.

ВАРІА́ЦІЯ, -ї, ж. 1. Видозміна другорядних елементів чого-небудь при збереженні основи. 2. Видозміна основної музичної теми, мелодії або її супроводу. // *множина.* Музичний твір, у якому основна тема піддається різноманітним змінам (мелодичним, ритмічним, ладовим, гармонічним). 3. Сольний класичний танець у балеті. 4. *біологія.* Деякі відхилення від основного типу у тварин і рослин під впливом природних або штучних умов.

ГАРМО́НІЙНИЙ, -а, -е. 1. Приємний для слуху; милозвучний. 2. Який знаходиться в чіткій відповідності з чим-небудь; сповнений гармонії. 3. Заснований на принципах гармонії.

ГУДЕ́ЦЬ, -дця, ч., *заст.* Співець-пророк.

ДЕСНІ́ЦЯ, -ї, ж., *заст., книжне, урочисте слово.* Права рука, а також рука взагалі.

ДЮРА́МА, -и, ж. Картина разом із бутафорським планом (фігурами людей, макетами різних предметів і т. ін.) для підсилення загального враження. // Картина, виконана на прозорій тканині, матовому склі і т. ін. і спеціально освітлена для створення враження об'ємності.

ДОСТЕМÉННИЙ, -а, -е, *розм.* Справжній, дійсний. // Надзвичайно схожий, точнісінько такий, як.

Є́ГЕР, -я, ч. 1. Спеціаліст-мисливець, що керує полюванням. 2. Спеціаліст, що веде облік фауни у лісах, національних парках та здійснює нагляд за нею. 3. Спеціально тренований солдат для ведення воєнних дій у природних умовах, переважно в горах. 4. За феодалізму – слуга в поміщицькому господарстві, виізний лакей.

ІГНОРУВАТИ, -ую, -уеш, *недок.* і *док.*, *перех.* Навмисно не помічати кого-, чого-небудь, не звертати увагу на когось, щось, нехтувати чимось. // Не брати до уваги чого-небудь, легковажити чимось.

ІЄРА́РХІЯ, -ї, ж. 1. Сукупність людей, об'єднаних за принципом підлеглості службовою чи іншою діяльністю, родинними стосунками і т. ін. 2. Сукупність відношень старшинства в якій-небудь множині. // Послідовне розміщення посад, чинів і т. ін. від найнижчих до найвищих у порядку їх підлеглості. 3. Властивість, яка характеризує систему з відношеннями старшинства між її частинами. 4. Структура, яка представляється кореним орієнтованим деревом. *Ієрархія основної пам'яті*. 5. Принцип управління в централізованих системах.

ІМПОЗАНТНИЙ, -а, -е, *книжне слово*. Який справляє враження, звертає на себе увагу; поважний, статечний, показний.

ІПОТЕ́КА, -и, ж. Позика, що видається під заставу нерухомого майна, а також застава нерухомого майна під таку позичку.

КВÓРУМ, -у, ч. Установлена законом, статутом або постановою певної організації найменша кількість членів, присутність яких є необхідною умовою для відкриття засідання чи зборів і прийняття правосильних ухвал.

КЛАСИ́ЧНИЙ, -а, -е. 1. Стос. до класицизму. 2. Створений класиком, класиками; виняткового значення, зразковий. // Характерний, типовий для кого-, чого-небудь. // *розм.* Найкращий у своєму роді; чудовий. 3. Стос. до світу стародавніх греків і римлян; античний. // Пов'язаний із вивченням давньогрецької й латинської мов та античної літератури.

КШТАЛТ, -у, ч. Зовнішній вигляд чого-небудь. // *перен.* Про особливості вдачі, характеру людини.

ЛЕЙТМО́ТІВ, -у, ч. 1. Основний мотив (тема), який повторюється протягом усього музичного твору. 2. *перен.* Основне положення, думка, що повторюється, підкреслюється у чому-небудь.

ЛЕТО́ВИЩЕ, -а, с. Аеродром.

МІЛЄ́НІУМ, -у, ч. Тисячоліття.

ОН-ЛА́ЙН, ОНЛА́ЙН, -у, ч., *спеціальне слово*. 1. Тип зв'язку, при якому зв'язок підтримується у режимі реального часу (безперервно). 2. Режим підключення приладу, що відповідає його готовності до роботи.

ОПІ́КА, -и, ж. 1. Піклування про кого-, що-небудь, догляд за кимось. 2. Постійний нагляд, контроль за чийми-небудь діями, вчинками. *Дріб'язкова опіка*. 3. *юридичний термін*. Організований і контрольований державою нагляд за недієздатними громадянами (малолітніми, душевнохворими і т. ін.), піклування про їхні особисті та майнові права та інтереси.

ПА́ФОС, -у, ч. 1. Почуття пристрасного запалу, піднесеності, натхнення. // Ентузіазм, запал, викликані якоюсь ідеєю, подією тощо. // Зовнішній вияв такого почуття. 2. *чого*. Сутність, основна ідея, спрямованість, висловлена з піднесеністю, натхненням.

ПЕНТХА́УС, -а, ч. 1. Особняк, збудований на даху хмарочоса. 2. Фешенебельна квартира в надбудові на даху будинку.

ПОРЯ́ДНИЙ, -а, -е. 1. Не здатний на погані, нечесні або аморальні вчинки; чесний. 2. *розм.* Досить добрий; непоганий, неабиякий. // Який цілком відповідає своїй назві; такий, як треба, як повинен бути; справжній. 3. *розм.* Досить великий за кількістю, розміром, значний силою вияву і т. ін.; чималий.

ПРА́КТИК, -а, ч. 1. Той, хто набув досвіду, знань завдяки практичній діяльності. 2. Той, хто займається практичною діяльністю. 3. Практична, ділова, тверезо мисляча людина.

ПЛЕЙ-ОФ, *невідм.* Спортивні змагання, програш у яких означає вибування з них. // Повторна гра після нічиєї. // Додаткові ігри за вихід у наступний етап змагань.

ПРЕСИНГ, -у, ч. 1. *спорт.* Обмеження дій супротивника по всьому полю у спортивній грі з м'ячем і шайбою. 2. *перен.* Цілеспрямований вплив, тиск на кого-небудь.

ПРОФЕСІЙНИЙ, -а, -е. 1. Прикм. до *професія*. // Пов'язаний з певною професією. // Який об'єднує людей однієї професії чи близьких професій. 2. Прикм. до *професіонал*. // Який є професіоналом. // У якому працюють професіонали.

ПРОФЕСІОНАЛ, -а, ч. Той, хто зробив яке-небудь заняття предметом своєї постійної діяльності, своєю професією. // *чого.* Добрий фахівець, знавець своєї справи.

РАТАЙ, *ратая, ч., народнопоетичне слово.* Плугатар, орач.

РЕЙТИНГ, -у, ч. 1. Показник оцінки діяльності, популярності, авторитету якоїсь особи, організації, групи, програм у певний час, що визначається соціологічним опитуванням, голосуванням та ін. і місцем, яке вони посідають серед собі подібних. 2. Відносний показник надійності ділового партнера, банку, страхової компанії тощо. 3. Становище спортсмена серед йому подібних, що оцінюється певним числом балів.

РЕКТІ, *речу, речеш, заст., поетичне слово.* Промовляти.

РЕСПЕКТАБЕЛЬНИЙ, -а, -е. Поважний, солідний.

СВІТЛІНА, -и, ж. 1. Фотографія. 2. *рідко.* Полиск світла.

СВІЧАДО, -а, с., *поетичне слово.* 1. Дзеркало. 2. Підвісний свічник для багатьох свічок.

СЕРФІНГ, ч. 1. *род.* -у. Вид водного спорту – ковзання хвилями на спеціальній дошці. 2. *род.* -а. Дошка для такого ковзання.

СЛОВЕСА, -вес, *мн., заст.* Слова.

СТОЙЦІЗМ, -у, ч. 1. Напрямок в античній філософії, який вимагав від людини свідомого підкорення пануючій у світі необхідності й приборкання своїх пристрастей. 2. *перен.* Стійкість, мужність у життєвих випробуваннях, здатність протистояти спокусам.

СУСПІЛЬНИЙ, -а, -е. 1. Стос. до суспільства. *Суспільне виробництво.* 2. Який виражає відносини, становище людей у суспільстві. *Суспільні класи. Суспільна формація.* 3. Створений, нагромаджений суспільством у процесі виробництва; який являє собою спільне надбання. *Суспільні форми споживання.* 4. Який має, відчуває потребу жити в суспільстві, в колективі. // Який живе у великій групі. 5. *рідко.* Те саме, що *суміжний*.

СУСПІЛЬСТВО, -а, с. 1. Сукупність людей, об'єднаних певними відносинами, обумовленими історично змінним способом виробництва матеріальних і духовних благ. // *яке.* Певний економічний лад, а також відповідна надбудова. // Усі жителі певного краю, міста і т. ін. // *заст.* Товариство, оточення. 2. Група рослинних або тваринних організмів, що постійно чи тимчасово співіснують де-небудь; угруповання.

ТИНЕЙДЖЕР, -а, ч. Юнак або дівчина у віці від 13 до 19 років; підліток.

ТОВТРИ, *товтр, мн., геологія.* Вапнякові пасма, що являють собою залишки рифів та атолів морів далеких геологічних епох.

ТРУТ¹, -а, ч. 1. Гніт або висушений гриб трутовик, який займається від іскри і використовується для викрешування вогню. 2. Те саме, що трутовик (гриб, що паразитує на деревах).

ТРУТ², -а, ч. Те саме, що трутень.

ТУЖАВІТИ, -іє, *недок.* Висихаючи, робиться твердим, щільним, тугим; твердути. // Наливатися, робитися пружким.

ТЮРКИ, -ків, *мн.* (*одн.* **тюрк**, -а, *ч.*; **тюрчанка**, -и, *ж.*). Велика група споріднених за мовою народів (татар, узбеків, азербайджанців, казахів, киргизів, якутів, турків та ін.).

ТЮРКСЬКИЙ, -а, -е. Прикм. до **тюрк** і **тюрки**.

ФІА́СКО, *невідм., с.*, *книжне слово*. Невдача, неуспіх, провал. *Зазнавати фіаско*.

ФІНТ, -у, *ч.* 1. *спорт*. Обманливий рух, удаваний випад. 2. *розм.* Хитрий виверт.

ФОНД, -у, *ч.* 1. Ресурси, запаси, нагромадження держави, підприємства і т. ін. 2. Кошти або матеріальні цінності, що мають цільове призначення, використовуються з певною метою. 3. *мн.* Цінні папери, що дають прибуток у вигляді точно встановленого процента. 4. Організація для надання матеріальної допомоги творчим працівникам (науковцям, письменникам, художникам і т. ін.).

ФОРВА́РД, -а, *ч.* Гравець футбольної, хокейної, бейсбольної та деяких інших команд, який атакує противника, щоб забити м'яч, шайбу в його ворота; нападаючий.

ФРИСТА́ЙЛ, -а, *ч.* Вид спорту, що включає стрибки з невеликого трампліна і катання на лижах із виконанням акробатичних фігур та елементів.

ЦА́РИНА, -и, *ж.* 1. Околиця, край села. // *заст.* Ворота при в'їзді в село. 2. Місцевість за селом, де пастух збирає худобу; вигін. // *Те саме, що пасовисько*. 3. Необроблюване, поросле травами поле. 4. *діал.* Засіяне поле; посіви; лан. 5. *перен.* Сфера діяльності людини; ділянка, галузь.

ЦЕНЗ, -у, *ч.* 1. У Стародавньому Римі – періодичний перепис майна громадян для відповідного розподілу їх на податкові розряди. 2. Умови допущення особи до користування тими або іншими політичними правами. 3. *спеціальне слово* Статистичний перепис. 4. Умова, потрібна для внесення підприємства в певний список, реєстр.

ЦЕРЕМО́НІАЛ, -у, *ч.* 1. Розпорядок, установлений для якого-небудь обряду, церемонії. // Прийнята послідовність дій під час урочистої відправи, а також церковних та світських церемоній. 2. У католицькій церкві – книга, яка містить детальні вказівки з церемоніалу єпископських богослужінь та деяких інших дій, що здійснюються єпископом або його стосуються.

ЦИТОПЛА́ЗМА, -и, *ж.*, *біологія*. Позаядерна частина протоплазми рослинних і тваринних клітин.

ЧАТ, -у, *ч.*, *розм.* Веб-сторінка або сайт для спілкування в Інтернеті за допомогою клавіатури в реальному часі.

ША́НЦІ, -ів, *мн.* (*однина* шанець, -нця, *ч.*). 1. *військова справа*. Земляні укріплення у вигляді ровів із насипом; окопи. 2. *спеціальне слово*. Цегляні та інші підпорки (переважно в печі).

ШОРТ-ТРЕ́К, -у, *ч.* Різновид ковзанярського спорту: біг на ковзанах укороченою доріжкою, яка зазвичай розмічена на хокейному майданчику.

ШТАЛТ, -у, *ч.*, *заст.* Кшталт.

ШУ́МКА, -и, *ж.*, *діал.* Коротка танцювальна пісня веселого, жартівливого змісту; танець на музику цієї пісні; чабарашка.

ПОЯСНЕННЯ ЩОДО ВИКОНАННЯ ДЕЯКИХ ВИДІВ ЗАВДАНЬ

1. «Попрацюйте в парах»

Порядок виконання

1. Уважно прочитайте завдання.
2. Визначте, хто говоритиме першим.
3. По черзі висловте свої думки.
4. Дійдіть спільного висновку.

2. «Два – чотири – всі разом»

Ця вправа дає можливість спочатку обмінятися ідеями з партнерами і лише потім озвучити свої думки перед класом.

Порядок виконання

1. Уважно ознайомтеся із завданням.
2. Обговоріть свої ідеї з сусідом по парті. По можливості дійдіть спільної думки.
3. Об'єднайтеся в четвірку (наприклад, з учнями, що сидять за найближчою до вас партою). Обговоріть попередньо досягнуті рішення. По можливості дійдіть спільної думки, хоча в деяких випадках у групі може бути особлива думка, яка теж має право на існування. Визначте, хто з вас висловлюватиме думку групи.
4. Висловте свою ідею (рішення, погляд, думку).

3. «Мозковий штурм»

«Мозковий штурм» допомагає знаходити рішення з конкретної проблеми шляхом вільного висловлювання своїх думок усіма учасниками колективного обговорення.

Порядок проведення

1. Уважно ознайомтеся з проблемою.
2. Усі учасники штурму за бажанням висувають свої ідеї щодо розв'язання проблеми. Чим більше ідей – тим краще!
3. Обговоріть запропоновані ідеї, оберіть ті, що допомагають дійти істини.

Увага! Забороняється обговорювати й оцінювати ідеї на етапі їх висловлювання. Дозволяється повторювати або розширювати ідеї, запропоновані будь-ким. Пам'ятайте, що об'єднання кількох ідей часто веде до висування нових.

4. «Мікрофон»

«Мікрофон» надає можливість кожному за бажанням висловити думку швидко й лаконічно.

Порядок проведення

1. Визначте, хто за ким буде висловлюватися.
2. По черзі висловіть думку лаконічно й швидко.

Увага! У «Мікрофоні» висловлюються лише за бажанням, а відповіді не коментуються і не оцінюються. Також забороняється перебивати того, хто висловлюється, викрикувати з місця. Учитель може обмежити час для висловлювання.

СКОРОЧЕНІ ВІДПОВІДІ ДО ДЕЯКИХ ВПРАВ

25. Дефект: помилка в розрахунках, прорахунок у плануванні, хиба в поведінці, вада мовлення.

57. 1. Г; 2. Б; 3. В; 4. А; 5. В; 6. Г.

61. Ручці, вибачся, петрушці, шістнадцять, зсадив, збігаються.

68. Треба врахувати, що в деяких словах маємо не [д], а [д] або [дж]; слово *боротьба* вимовляємо [бород'ба́].

69. [лбз'ц'і], [прбз'ба], [у́чи'ц'а], [з'л'іс'т'].

78. Тиждень (бо *тижня* – сумнівний звук випадає), осені (бо *осінь* – сумнівний звук чергується з [і]).

88. Ін'єкція, порт'єра, Ньютон, дециметр, прем'єр, ательє, диригент.

95. Повторенням однакових звуків поети ніби гаптують свою поетичну мову, роблять її неповторною. У першому уривку повторення приголосних [х], [с] допомагає відтворити тихе шепотіння-розмову з осокою. У другому – дзвінкий [л] викликає асоціації, співзвучні з внутрішнім почуттям письменника.

98. 4. Асонанс [з]. 5. Алітерація [і].

114. 1. В; 2. Г; 3. Г; 4. В. 5. А; 6. Б.

124. Агро – поле, демо – народ, термо – теплота.

128. У першій групі іменників на шість більше, ніж у другій.

141. 1. Пишемо *сонечко, жвавенько*. 4. Коми після слів *те, згоріти, згоріло*.

142. КБ, НАН України, МРТ, СНІД, ТЕС, цитодіагностика, біохімія.

148. 1. 1В, 2Г, 3Г, 4Б; 2. 1Г, 2А, 3Б, 4В; 3. Б; 4. В; 5. Б; 6. В.

154. *Імпозантний* – який справляє враження, звертає на себе увагу; поважний, статечний, показний. *Міленіум* – тисячоліття. *Респектабельний* – поважний, солідний.

198. 1. В; 2. Б; 3. В; 4. А; 5. А; 6. Г.

201. *Утричі, по-перше, чимало* – прислівники.

202. Гуртківці робили по-своєму, оскільки (тому що) інструкції не було.

203. З виділених слів чотири є прийменниками.

209. ВАТ – відкрите акціонерне товариство, ДПА – Державна податкова адміністрація, МЗС – Міністерство закордонних справ, НДІ – науково-дослідний інститут.

215. *Професорка* (розм. 1. Жінка-професор. 2. *заст.* Дружина професора. Професорша (розм.) – дружина професора. *Чабанка* (1. Жін. до *чабан*. 2. розм. Дружина чабана). *Чабаниха* (розм.) – дружина чабана. Фігуристка, будівельниця, агрономка, верстальниця.

228. Подякував продавцеві, залилися слізьми.

231. Андрію Івановичу, пане полковнику.

234. 1. А; 2. В; 3. Б; 4. В; 5. Г; 6. А.

237. У п'ятому реченні треба поставити 2 коми.

241. Закінчення *-а(-я)* мають 12 слів. *Львова*, але *Кривого Рогу* (складена назва).

242. Подовжуються приголосні в 15 словах. *Глазур'ю*.

244. Шестирічний, 2-річний.

249. День у день, пліч-о-пліч.

256. 1. А; 2. Г; 3. Б; 4. А; 5. Г; 6. Г; 7. В; 8. А; 9. В; 10. Б; 11. А; 12. Г.

259. У п'ятому реченні наявні контекстуальні синоніми.

**ПОКАЖЧИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ,
ЯКІ ПОЯСНЮЮТЬСЯ В ПІДРУЧНИКУ**

- Авторські неологізми 90
 Алітерація 57
 Анотація 156
 Антоніми 104
 Архаїзми 89
 Асонанс 57
- Багатозначність 103
 Бібліографія 154
- Вербальне спілкування 26
 Відмінкові форми 124
 Відповідь на екзамені 192
 Вітальна промова 188
 Вітальний адрес 188
 Власне українська лексика 88
- Дистанційне спілкування 26
 Доручення 183
- Засоби спілкування 26
 Застаріла лексика 89
 Звукова анафора 57
 Звукова епіфора 57
 Звуконаслідування 57
- Історизми 89
- Ключний відмінок 130
 Книжна лексика 103
 Конспект 161
 Контактне спілкування 26
 Культура мовлення 18
- Лексикологія 88
- Милозвучність 58
 Мовленнєва ситуація 25
 Мовленнєвий етикет 33
 Мовна норма 14
 Морфема 69
 Морфологія 116
- Назви осіб за професією 121
 Нарис 181
 Національний мовленнєвий етикет 33
 Невербальне спілкування 26
 Неологізми 89
- Непохідне слово 70
- Одиниці мови 11
 Омоніми 103
 Орфографія 45
 Орфоепічні норми 46
 Орфоепія 45
 Офіційний лист 184
- Пасивна лексика 89
 Повідомлення 173
 Похідне слово 70
 Професійне спілкування 30
 Професіоналізми 96
- Рима 57
 Рівні мовної системи 11
 Розмовна лексика 103
- Самостійні частини мови 116
 Синоніми 104
 Слова іншомовного походження 88
 Словотвір 69
 Словотворення 69
 Службові частини мови 116
 Спілкування 25
 Способи словотворення 70
 Стилiстичні засоби лексикології та фразеології 102, 108
 Стилiстичні засоби морфології 124
 Стилiстичні засоби словотвору 75
 Стилiстичні засоби фонетики 56
 Стилiстично забарвлена лексика 102
 Стилiстично нейтральна лексика 102
- Твірна основа 69
 Тези 157
 Телефонна розмова 166
 Тематичні виписки 157
 Терміни 96
 Тропи 103
- Успадковані слова 88
- Фонетика 45
 Фразеологізми 97
- Частини мови 116

ЗМІСТ

<i>Дорогі десятикласники!</i>	3
ВСТУП	4
РІВНІ МОВНОЇ СИСТЕМИ. НОРМИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ І СПІЛКУВАННЯ	10
§ 1. Рівні мовної системи. Норми літературної мови	11
§ 2. Культура мовлення	18
§ 3. Спілкування. Мовленнєва діяльність	24
§ 4. Мовленнєвий етикет	32
ПОГЛИБЛЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ВІДОМОСТЕЙ З ОРФОЕПІЇ, ФОНЕТИКИ, СТИЛІСТИКИ	44
§ 5. Основні норми української літературної вимови	45
§ 6. Правопис ненаголошених голосних, м'якого знака, апострофа	51
§ 7. Стилiстичні засоби фонетики	56
ПОГЛИБЛЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ВІДОМОСТЕЙ З БУДОВИ СЛОВА, СЛОВОТВОРУ, СТИЛІСТИКИ	68
§ 8. Морфологічна будова слова. Творення слів	69
§ 9. Стилiстичні особливості значущих частин слова. Стилiстичні засоби словотвору	75
ПОГЛИБЛЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ВІДОМОСТЕЙ З ЛЕКСИКИ, ФРАЗЕОЛОГІЇ, СТИЛІСТИКИ	87
§ 10. Лексика української мови за походженням. Зміни в лексичній системі	88
§ 11. Терміни. Професійна лексика	95
§ 12. Стилiстичні засоби лексикології та фразеології	102
ПОГЛИБЛЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ВІДОМОСТЕЙ З МОРФОЛОГІЇ, СТИЛІСТИКИ	115
§ 13. Система частин мови. Рід іменників. Назви осіб за професією, посадою тощо	116
§ 14. Стилiстичні засоби морфології. Варіанти відмінкових форм	124
§ 15. Орфографічно-пунктуаційний практикум	137
§ 16. Повторення в кінці року	145
УРОКИ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ	150
<i>Урок 1.</i> Читання мовчки	150
<i>Урок 2.</i> Бібліографія. Анотація	154
<i>Урок 3.</i> Тези, тематичні виписки науково-популярної статті	157
<i>Урок 4.</i> Конспектування висловлювань, що сприймаються на слух	161
<i>Урок 5.</i> Складання і розігрування діалогів. Телефонна розмова	165
<i>Урок 6.</i> Усний докладний переказ тексту	167
<i>Урок 7.</i> Усний і письмовий перекази із творчим завданням. Редагування тексту	169
<i>Урок 8.</i> Розгорнуте повідомлення в науковому та публіцистичному стилях	173
<i>Урок 9.</i> Виступ під час бесіди, дискусії, полеміки	175

<i>Урок 10.</i> Виступ публіцистичного характеру	178
<i>Урок 11.</i> Нарис про людину	180
<i>Урок 12.</i> Ділові папери. Доручення. Офіційний лист	183
<i>Урок 13.</i> Вітальна промова. Вітальний адрес	186
<i>Урок 14.</i> Переклад текстів	190
<i>Урок 15.</i> Відповідь на екзамені	192

ДОДАТКИ 193

Узагальнювальні таблиці	193
Орфоепічний словничок	204
Словничок наголосів	206
Словничок паронімів	208
Тлумачний словничок	212
Пояснення щодо виконання деяких видів завдань	216
Скорочені відповіді до деяких вправ	217
Показчик термінів і понять, які пояснюються в підручнику	219

Навчальне видання

ЗАБОЛОТНИЙ Олександр Вікторович
ЗАБОЛОТНИЙ Віктор Вікторович

УКРАЇНСЬКА МОВА

**Підручник для 10-го класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

Рівень стандарту

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Завідувачка редакції мови та літератури

Наталя Заблоцька

Редактор *Ольга Дубчак*

Художнє оформлення *Олени Мамаєвої*

Технічний редактор *Валентина Олійник*

Комп'ютерна верстка *Олени Білохвост*

Коректори *Інна Іванюсь, Любов Федоренко*

ЛЕКСИКА

Групування слів української мови

Критерії групування	Групи слів	Приклади
За значенням	<ul style="list-style-type: none"> • Однозначні • Багатозначні • Подібні (синоніми) • Протилежні (антоніми) 	<i>буклет</i> <i>широкий</i> (коридор), <i>широке</i> (щастя) <i>башта – вежа</i> <i>високий, низький</i>
За звучанням та написанням	<ul style="list-style-type: none"> • Омоніми 	<i>ліра</i> (музичний інструмент), <i>ліра</i> (грошова одиниця)
За віднесеністю до стилю мовлення	<ul style="list-style-type: none"> • Стилистично нейтральні • Стилистично забарвлені: <ul style="list-style-type: none"> - книжні (у т.ч. терміни, професіоналізми), - розмовні 	<i>яблуна</i> <i>теплотворення,</i> <i>транслятор</i> <i>тєнькати</i>
За емоційним забарвленням	<ul style="list-style-type: none"> • Нейтральні • Емоційні 	<i>зошит</i> <i>величний</i>
За сферою вживання	<ul style="list-style-type: none"> • Літературні • Діалектизми • Знижені: <ul style="list-style-type: none"> - жаргонізми, - вульгаризми тощо 	<i>стежка</i> <i>плай</i> (стежка в горах) <i>кльовий</i> (хороший)
За активністю вживання	<ul style="list-style-type: none"> • Активна лексика • Пасивна лексика: <ul style="list-style-type: none"> - неологізми, - застарілі слова (архаїзми, історизми) 	<i>верба</i> <i>пробайдер, лінк</i> <i>кошовий, гудець</i>
За походженням	<ul style="list-style-type: none"> • Успадковані: <ul style="list-style-type: none"> - спільноіндоевропейські, - спільнослов'янські, - спільносхіднослов'янські, - власне українські • Іншомовного походження 	<i>вода</i> <i>дума</i> <i>урожай</i> <i>віхола</i> <i>театр</i>

ЧАСТИНИ МОВИ

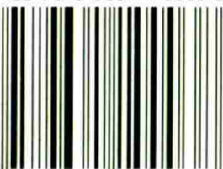
Назва частини мови		Лексичне значення	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль	Питання
Самостійні	Іменник	означає предмет	має рід, змінюється за числами, відмінками	будь-який член речення	хто? що?
	Прикметник	означає ознаку предмета	змінюється за родами, числами, відмінками	означення, присудок	який? чий?
	Числівник	означає кількість та порядок предметів при лічбі	змінюється за відмінками, деякі за числами та родами	будь-який член речення	скільки? котрий?
	Займенник	вказує на предмет, ознаку, кількість, але не називає їх	змінюється за відмінками, деякі за особами, числами, родами	підмет, додаток, означення	хто? що? який? чий? скільки?
	Дієслово	означає дію предмета	змінюється за часами, числами, особами або родами	будь-який член речення	що робить? що зробить?
	Прислівник	означає ознаку дії, ознаку предмета, ознаку ознаки	не змінюється	обставина, означення, присудок	як? де? коли? ін.
Службові	Прийменник	не мають	не змінюються	не є членами речення	не відповідають
	Сполучник				
	Частка				
Вигук		виражає почуття, емоції, волевиявлення, але не називає їх	не змінюється	може бути членом речення, якщо вживається у значенні самостійного слова	не відповідає

Цей підручник є основою
навчально-методичного комплекту
з української мови для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
(рівень стандарту).

До комплекту також входить
посібник для вчителя, укладений
О.В. Заболотним, В.В. Заболотним.

ISBN 978-966-11-0003-8

9 789661 100038 >